

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ

ПОМІЖ ПАНАМИ.

МАЛЮНКИ З ЖИТТЯ.

КАТЕРИНОСЛАВ.
РОКУ БОЖОГО 1911.

Типографія и Цинкографія Г. Берсь

С.3

Дмитро
Яворницький

**ЗА
ЧУЖИЙ ГРІХ**

ПОМІЖ ПАНАМИ

Малюнки з життя

КОТЯЧИЙ ХУТІР І ЙОГО ЩАСЛИВЕ ПАНСТВО

Борис Касьянович Діброва устав з ліжка дуже рано, — на кілька годин раніш, ніж він уставав звичайно. Сьогодні він мусив виїхати у повіт, щоб оглядіти декілька хуторів і завести їх собі у книгу. Пан Борис Касьянович Діброва правив за губернського земського агронома і через те завжди їздив по губернії і оглядав скрізь як мужичі, такечки й панські степи, луги, усякі хазяйські угіддя і неугіддя. В такому, дуже цікавому ділі Борису Касьяновичу Діброві доводилось бачити усяких панів — і статечних, і кумедних, і простецьких і пиндючних, а вкупі з панами теж доводилось бачити і їх життя та справи та поважання.

Перше місце, яке Діброва мав оглядіти, був хутір пані Лещинської, пониже багатого і відомого в губернії містечка Красноставу і коло самої річки Дніпра.

— А що, дядьку, чи добре знаєте шлях отутечки, повздовж берега Дніпра? — зразу поспитав Діброва, сідаючи у бричку і виїжджаючи із містечка Красноставу.

— Ще б мені їх, пане, не знати, коли я уже кілька год гремлю тутечки колесами?

— І всі хутори і всіх панів у них знаєте?

— Куди ваше діло! Зразу буде Котячий хутір, а далі Собачий, а потім...

— Як? Як?

— Спершу, кажу, буде Котячий, потім Собачий.

— Що ж це воно за назвища такі у вас?

— Прокликали їх такечки у нас, пане. Та ви хіба самі не тутешні?

— Ні, я з губернії.

— Так це ви не знаєте тутечки і пані Стасючки?

— Якої ж то пані Стасючки?

— А ото ж тієї, що в Котячому хуторі.

— Не був і не знаю.

— Гм...

Більш цього "гм" візничий не сказав Діброві нічого і тільки якось-то лукаво осміхнувся однією стороною щоки, а потім того живо прибрав до рук віжки, трохи підвівся з місця, нацвигав добре своїх коней, і коні, вискочивши за містечко, прудко побігли поздовш широкого та рівного шляху. Верстов п'ять вони

бігли без перепочинку, а потім зразу збавили ходу і пішли тихо.

Перед очима Діброва ліворуч розкинувся рівний і безкрайній степ, а праворуч розляглись, скільки око сягало, широкі та зелені та густі плавні з високими та могучими та гіллястими в них деревами — вербами, осоками, шовковицями — і посеред плавнів викинулась синя-пресиня і неначе покручена стежка Дніпра, що починалась десь-то далеко, далеко, на схід сонця, а кінчалась десь-то аж геть на захід.

Перебігши ще кілька верстов по тому ж таки рівному та твердому шляху, Діброва одразу побачив страшенні баюри, які брались прямо од шляху і йшли аж до самих Дніпрових плавнів.

— Що ж це воно таке?

— А це ж тут саме починається земля тієї пані Стасючки, що в Котячому хуторі. Тут же ж, пане, такі баюри, що їм і дна невидко, і кожної весни усе більші і більші робляться.

Діброва, не встаючи з брички, піднявсь на ноги, поглянув геть далеко навколо себе і, дуже здивований надзвичайною глибиною і довжиною баюр, знов сів на місце і загадавсь: скільки ж то марно землі у нас отакечки гине через недбалість та ледацтво нікчемних наших хазяїнів?..

Довго Діброва міркував сам собі, сидячи у бричці, аж поки не підвів очей і не побачив другого дива: якусь-то надзвичайно високу кам'яну арку, і за нею якісь-то дуже чудні, дуже широкі, розлогі, як черепаха, і неначе аж роздавлені будівлі, складені із темного дикого каменю, без димарів і без вікон, зате з дуже широкими і наполовину розчиненими дверима. “Що це воно таке?” — сам себе спитав Діброва і од непорозуміння аж здвигнув плечима.

“І справді, що це воно таке єсть? А стривай, де це пак я бачив таке диво? Де це?.. А, он бач: це точнісінько древньо-індійські пагоди! Хоч бери у руки апарата і фотографуй та давай до друку у журнал: “Древньо-індійські пагоди над Дніпром, близько Котячого хутора”. І нехай тоді російський учений люд мізкує та базграє папір та доведе, звідкіля, коли і ким саме вивезено було таке будівниче диво із далекої Індії та збудовано близько Котячого хутора пані Стасючки... Е, та це ж... панське кладовище! Ти бач! Так і є: “Фамільний склеп Стас...” (Далі надбито).

Діброва нагнувсь на один бік брички, пильно придививсь до високої, обколупаної арки, з розбитим на самому версі її образом, до темних, розчинених пагод, до кам'яних, наполовину повалених хрестів, до обдертих і обчухраних кущів глоду, що стирчали по високому валу округ кладовища, і почув у себе на серці чогось-то важку і гостру тугу...

— Воно ця пані, як насправжки, то зветься Котяча, а пишуть її чогось-то Стасючка.

— Оце ж до тієї саме пані Стасючки мені і треба.

— А коли до тієї, то ми зразу до неї і повернемо.

По цьому слові візник звернув бричку праворуч, і вона швидко побігла з гори униз. Тутечки Діброва убачив нову баюру, яка була з обох боків завалена сміттям та гноякою та череп'ям і оддавала нестерпним смородом. По той бік цієї бездонної і брудної баюри Діброва уздрів цегельню і, уже не дивуючись, одразу так і сказав, що тут така, певно така сама, а не інакша, і повинна бути цегельня. Покрівля її скрізь порозкуйовджена, ребра всі повипирались, землянка коло цегельні завалилась, цегла, що колись-то була зложена по краю берега баюри, посунулась у саме провалля і засіяла собою усе узбіччя баюри, од верху і до самого низу: піч, де палили колись-то цеглу, упала у середину і зверху роззявила бездонну пащу. І до всього того несчисленна сила цегельного бутору та побитої на шматки черепиці, що лежала тутечки високими горбами і пообростала з боків і зверху колючками, кураєм та кропивою.

Од цегельні Діброва повернув голову убік і тутечки побачив обрідний, старий, занечогілий панський садок, звідкіля виглядала між двох поламаних тинів глибока паща. Ні воріт, ні хвіртки, ні стовпів, ні перекладини — нічого того не було і на признаку: просто тобі дірка і ото через ту дірку і в'їжджали у двір і виїжджали з двору.

Діброва проскочив крізь ту дірку у середину двору і тутечки ще більше здивувався. Увесь двір скрізь був засмічений усяким сміттям, залитий поміями і засипаний битим склом, череп'ям, драними шкуратками, брудними ганчірками, і до того ще запаскуджений пташиним добром, якого там понагайновано було скрізь по кутках дворища цілими ворохами, без вигрібу.

Всього, всього на тому дворі було, опріч тільки людей.

Проскочивши увесь двір, Діброва під'їхав і до ганку, ступив і на сходи, а ніде і не вчув і не вбачив ані жодної живої душі, ані жодного живого чоловіка. В голові Діброви уже майнула була думка, чи не попав оце він у “виморочний дом”, через що воно тут і панує скрізь така пустота та гидота.

Коли ось назустріч йому виступила із прихожої дівка і, поглянувши на нього дуже здивовано, спинилась, роззявила рота і застигла на місці. Дівка дивилась на пана, а пан дивився на дівку... Та й було на що дивитись. З головою, як зернятко, дівка тая уся була чорна, як халява, з густими вусами під довгим з нахлюпкою носом, кощава, сухорлява, замузана, забриндзана і до всього того надзвичайно мала-недоросла. “Що це воно, чи

дівчина, чи дитина? Мабуть дитина... Так ні ж: обличчя таке остаркувате, коса така товста і довга ще й вуса... такі вуса, що хоч і парубійку добрячому. А може це... може, й справді парубок? Так коса ж ззаду і кісник у косі..."

— А чи ваша пані дома?

— Усі дома, — одказала дівчина і дала дорогу гостеві увійти у господу.

Діброва уступив у прихожу, стяг із себе пальто, повісив його на вішалку і після того із прихожої уже був переступив у вітальню, коли це зирк, та й остовпів одразу... Що це таке? Що воно таке? По всіх стільцях, які розставлені були вздовж стін, по всіх підлокотниках, по всіх канапах і посеред самої вітальні, на помості, геть скрізь лежали, повивертавшись черевом уверх, здоровенні коти, неначе годовані барани! Усякої масті, усякого зросту, але усі гладкі та здорові та аж неначе понатоптувані. Хі, та як угледіли ж вони чужого чоловіка, та як схопляться з місця, та як занявчать, та як повитрубляють хвости угору та кинуться скрізь у розпорошку!

Діброва од такого дива аж хильнувся назад усім тілом своїм і аж ступив був із вітальні у прихожу. Але тут саме позад нього щось таке несподівано зашамотіло, і він, обернувшись лицем назад, побачив поперед себе невеличкого зросту дідка, мало чим вищого од дівчини-наймички, і спинивсь на місці. Дідок той нешвидко наблизивсь до Діброви, глянув на нього якимсь-то дуже ласкаво і добродушно і чогось-то сам собі осміхнувся у віса.

Діброва поспішив назвати своє ім'я і прізвище.

— Губернський агроном Борис Касьянович Діброва.

— Дворянин Самсон Іванович Задьора.

Тут Діброва ще раз глянув на доброго і маненького дідка і на силу удержавсь, щоб не осміхнутись йому прямо у вічі. І справді, трудно було пригадати інше ім'я і інше прізвище, щоб воно так мало підходило до самого чоловіка. Маненький, худенький, сутулий, якийсь до купи стулений, якийсь боязкий, готовий до послуги, тихоречий і незлобивий, з синіми, дуже добрими і неначе трохи заляканими очима з сивими, короткими і рівно підчикмиженими вусами, одягнутий у старенький, замасльоняний піджачину і в крамні штани, заложені за невисокі халяви, дідок той неначе задля жарту звався Самсоном Івановичем та ще й Задьорою.

— А це ж воно тут ваш маєток?

— Ні, у мене... у мене нема нічого... Я тутечки так собі... Це все моєї небоги, Калерії Филімоновни, а я, з моєю старою, то ми тутечки, сказати, гостюємо, але більш уже тридцяти років, то так, як і свої...

— А, ото так?

— Ото ж так...

— А можна ж мені бачити... даруйте, як пак ви сказали ім'я вашої небоги?

— Ка-ле-рія Фи-ли-мо-нов-на.

— Трудне ім'я; такого я ще не чув. Можна мені її бачити?

— А чому ж? Ось ми підемо зараз у садок, то там і побачимо.

— Будь ласка. А може ж, вам ніколи?

— Чому там ніколи? З превеликою охотою.

Діброва і Задьора вийшли із господи і одразу узяли ліворуч. Тутечки Діброві спершу усього кинулись на очі розвалюча кляма і занавожена обора; далі високий, покривлений голубник, завалючі хліви, вінбари і невеличка дерев'яна стайня. У цей саме момент із стайні виткнулось щось таке, — хлопець — не хлопець, парубок — не парубок, чоловік — не чоловік. Щось таке, одне слово, дуже мале, дуже худе і дуже легкодухе, але з густою і довгою, аж нижче грудей, бородою. От чисто тобі те, про яке розповідають у казці, що, каже, мужичок з кіготь, а борода з віхоть. “Що це воно за народ тут такий? На диво, чи що його тут зібрано такого?”

— Це у нас старший візничий, Семенко Малявка, промовив на ходу Самсон Іванович Задьора, неначе спостерігши думки гостя.

— Що ж він у вас хлопець, чи...

— Еге, цілий мужик: і жінка, і діти є, та ще й не одно.

— Ото ж, мабуть, його дочка, що в кімнатах.

— Ні, то його рідна сестра Хівря.

— Поріддя б то таке?

— Не що...

Гість і хазяїн посунулись далі і од стайні зразу уступили в садок.

Садок теж, як і увесь двір, хліви та обори, був дуже занедбаний, поріс буйним полином, лопушиною, кропивою і старим та колючим терном.

Скрізь там було сумно, жалібно і безнадійно. Не чуть було ніде ані жодного співу, ані жодної пташки. Вище головної стежки, на взгір'ї, стояв очеретяний, похилий, з вузенькою щілиною замість дверей, курінець і до того курінця протоптана була вузенька і крива стежечка, по якій спускався назустріч панам якийсь дідуган, лаючись на всю горлянку і на увесь сад: “А, щоб ви йому, тричі сучому синові, проклятуці кури, повиздыхали! А бодай вас черви поточили! А нехай же на вас собаки! А нехай вам пранці! А щоб вам очі повилазили! А щоб вас бенеря побила!”

— За віщо це ти, Нечипоре?

— А що ж, як воно, скаженої собаки віра, отутечки скрізь біга та отаке мені виробля!

— Це хто ж воно у вас? — поспитав Діброва, дуже здивований тим, що дід такечки, не стидаючись, креше панів і при панах же.

— Це у нас і садівничий, і удойник, і...

— Як то удойник?

— Дое корів.

— Оцей дід?

— Оцей саме дід.

Діброва пильно поглянув на того діда-удойника, і йому зразу аж мороз пробігся поза шкірою. Такого бридкого і такого гидомирного діда йому на своєму віку ще не доводилось бачити ніколи. Починаючи з того, що у нього ані бороди, ані вусів і жодної волосинки не було; далі, тварь йому уся жовта та зморщена, неначе стара та потерта халява; замість зубів якісь-то чорні та прогнилі та покривлені пакілки; сорочка та штани — не треба й губки: зараз бери у руки кремій та кресало, зараз креси, зараз тобі і вогонь є; волосся на голові певно ніколи зроду не бачило ні мила, ні мителю, ні гребінця, ні масла і через те позлипалось усе докупи од шулупиння та од лепу та од пиляки; очі йому усі позапливалим гноем і почервоніли, як тії розпалені вуглини; до того ще увесь він був і засяканий і занюханий табаком. Сама статура його була така, що іншої такої і за гроші ніде не побачиш. Хтось-то задумав був зробити справжнього чоловіка, але йому несподівано перебили, і він, замість чоловіка, одчахнув кривого сучка од старого кордубача, розколов його на дві дрючини, вигнув їх так, що одну в один бік, а другу у другий; на них набив сухого і неструганого одрубка, а на одрубок посадив розкудлану, кострубату цибулю, і ото з того чувидла, на кривих ногах, з сухим, поморхлим тулубом, з м'якою шулуп'яно-цибуляною головою, і вийшов дід-удойник. Віку тому дідові хто його знає скільки й було, бо воно усе було покрито струпом, як шкуратком, і десь такечки і здохне під тим струпом, як черепаха під своєю шкарупиною... “Так невже ж і справді оцей дід отутечки праве — прости гріха — за удойника?” — спитав сам себе в думці Діброва... “Та що ж це воно тутечки за кунсткамера зібралась така?”

— Нечипоре!

— Га!

— А пані де? — запитав Задьора.

— Халерія Лимоновна, чи Лампада Івановна?

— Калерія Филімоновна.

— А он тамечки, кінці сада.

— Цей дід у нас дуже старий, через те і дуже лайливий, бо старий кажуть, як не вмре, то сказиться, звернувся з осміхом пан Задьора до пана Діброви.

— Такого не чув.

— Не чули? А у нас кажуть...

Тим часом із бокової стежки виткнулась як раз насупроти панів сама пані-господиня. Так, пані... а коло пані... Що це таке? Ціле стадо... трусів, чи що? Ні, не трусів. То що ж воно таке? Що за лиха личина! Та невже й тут коти? Коти і єсть! Цілісінька оропія! І спереду, і ззаду, і з одного боку, і з другого, і так само, як і в кімнатах, усякої шерсті, усякого зросту і всякого норову. Пані розмовляла з ними, неначе з людьми, сварких всабожувала, тихих ухваляла, розумних величала, безсоромних усоромлювала.

Поперед пані ступінь в ступінь йшла товстенна, неначе барило, одгодована, неначе свиня, біла на шерсть і непорожня кішка, витрубивши хвіст угору, неначе той обер-церемоніймейстер перед державною персоною. Видимо було, що то була найперша коханка у пані, як яка-небудь бібі-ханум у турецького султана. Чи не через це воно і прокликали цей хутір Котячим? — промайнуло в голові Діброви...

Наблизившись до самої пані, Діброва ввічливо уклонився їй і тут же заявив, звідкіля і чого прибув до неї. Нарешті попрохав у пані дозволу спинитись у неї на кілька днів, щоб добре оглядіти всі її місця, всі угіддя і неугіддя, і завірив її, що те все ні для чого іншого, як для її ж власної користі.

Гарне поводження, до того молодість, врода, приязна говірка — усе те одразу сподобалось пані Стасючці і вона, згодившись на прохання Діброви, дозволила йому перебути у неї стільки, скільки йому буде треба. Він щиро подякував пані за ласку і пішов по саду поряд з нею.

— Ви не дивуєтесь, — почала пані, — тому, що у мене стільки... Еге, люблю я цих звірків. Яка благородна, яка прихильна, яка вдячна звіринка — ці котики! Як би не цей звірок, я б тутечки давно одичавіла, а може б, давно і очі закрила.

— А багато ж у вас цього звірка, пані?

— О, зовсім небагато: усього тільки двадцять семеро душок. Дозвольте вам представити їх. Оце, що попереду усіх, моя Милянуса, поважна пані великого сімейства; оці дві Побрякушечка і Погремушечка; оці чотири — Муркотка, Чорнушка, Сірушка і Жовтушка; ось Рябуня і Тигруня; з цього боку — Кися, Кисюня, Кисірка, Кисюра, Кисюся; далі Маша, Киташа і Тамташа; ось тут Бізюня, Бізюся, Лисюня і Мусюня; далі Киця-

Миця, Білюня і Білянюня; ще далі Мисик, Абрамчик, Юдик, Наумчик і Жидик. А оті позад усіх, четверо, зветься на ймення панів, од яких достались: Віт Андрійович Косівецький, Олена Іванівна Тихоцька, Петро Семенович Буряківський, Варюта Петрівна Даньківська. А ось іще сліпеньке на одне очко, — це зветься Бідняжка; оце куценьке — хвостика падлюшна дівчина прищемила — це у мене Бідася...

Борис Касьянович Діброва, слідкуючи за пані Стасючкою, то лічив, а то й лік загубив. Нарешті він підняв на голові капелюха і ще раз перед панею уклонився, але так уклонився, що пані добре і не розібрала, чи то він їй самій, а чи її котикам. Ні, мабуть, так, що котикам. О, яка благородна людина! Одразу видно, що панського коліна. Певно і він любе цих чудових звірків...

— Прошу вас до господи... Вибачайте, що не знаю вашого ймення та прізвища...

— Борис Касьянович Діброва.

— Прошу до господи, Борисе Касьяновичу.

Діброва уклонився низенько пані і пішов за нею до господи.

Йдучи поруч пані, він ще кілька раз глянув на її котячу армію і придививсь до кожного кота і кішки окремо. З усього котячого стада найбільше відрізнявся Кисаня. То був страшений котяка, з округлою, як горгопка, пікою, з довгенними і густими, як у гусара, вусами і з товстим та цупким, як дріт, хвостякою, який у нього безперестанно вертівся, як безперестанно вертиться в дзигарках вагадло.

Такого котячого чувидла, себто такої одгодованості, такої статечності і вкупі з тим такої поваги Діброві ще ніколи не доводилось бачити на своєму віку. Видимо було, що той кіт доволі і небезславно погарцював на всіх покрівлях панських будинків і немало зоставив після себе котячого сімейства, яке мусить бути з великими гордощами заведено на папір сімейної хроніки преславого Котячого хутора.

— Ви можете собі уявити, які тяжкі були останні роди у мого Милянчика! — почала знов пані. Страшенно, надзвичайно тяжкі! Зате ж, я вам скажу, які у нього славнесенькі котятка! Одно Дурандасик, а друге Стрибунчик. О, як же він кидався!

Діброва здивовано поглянув на пані і від непорозуміння тільки здвигнув плечима. “Що це таке? Хіба у неї навіть і коти котяться, що каже: мій Милянчик?..”

Пані неначе спостерегла думку гостя і через те поспішила йому пояснити.

— У мене назавжди заведено, що всіх кішок зуть не жіночими, а чоловічими йменнями для особливої поваги кішки. Зро-

зумівши діло, Діброва тепер після котів звернув свою увагу на саму пані і тут побачив, що пані являла собою теж надзвичайну диковинку.

Якби узяти у руку довгу і плесковату дошку, таку, що як провести по ній рукою, чи з передньої, а чи з задньої сторони і ніде неможна було б зачепитись, і на ту дошку нап'ясти жіночу сукню, а на верхній кінець для факу настромити благого жіночого капелюшка, а понижче капелюшка поставити вуглиною дві цятки і поміж них провести тією ж вуглиною довгу смужку, і те явище поставити де-небудь в кінці саду, та ще й до нього зігнати штук з дванадцятро котів з кошенятами, то певно і сам дід-удойник, і той не помилився б признати те явище за свою природжену і нерозлучну пані. Отож недурно із Калерії він перевернув її в Халерію, а із Филимоновни зробив Лимоновну...

До такої чудової постаті дрібниці: голова завбільшки з наперсток; волосся усе, як вогонь, червоне, рідке, кучеряве; лоб низький, плямуватий, увесь у зморшках; обличчя сухе, червоне і коноплясте; ніс довгий, вузький, неначе знаршна уперед витягнутий; очі темні, гострі, холодні, з двома тонкими, од внутрішніх вуглів, плівками, які затуляли собою наполовину очне яблуко.

До всього цього гівірка, охрипла і якась-то гнівлива, така, що коли пані говоре, то неначе вона на всіх сердиться за те, що усі її не розуміють, або ж не так живуть, як треба жити, як закон велить. Опріч того, руки тонкі, кощаві, вогкі, трясучі, і на пальцях нігті широкі, сині ще й плюсклі, які бувають у мерця, або ж у того, хто доходе в сухоті. Одне слово, якби який чоловік та мусив одружитись і якби в цілому світі не малось а ні жодного із усього жіноцтва, опріч пані Стасючки, то краще було б, якби той чоловік, замість живої людини, узяв суху шпалу і поклав її спати коло себе...

Скільки було год тій пані Стасючці, певно сказати було неможна, бо вона була така сухорлява та затаскана, що як сказати сорок, або ж сорок дев'ять, то ні там, ні тут не буде ніякої помилки. Теж не можна було напевне сказати, чи пані Стасючка була підстаркувата дівка, а чи вона була вдова бездітня. Зате дійсно можна завірити, що якби у пані Стасючки та був чоловік шлюбний, то він би і трьох день не вижив у Котячому хуторі, а забіг би із нього у двадцять царство, тридцять дев'яте господарство.

— А стривайте, добродію! Що це воно? Неначе щось таке біжить повз сад із дзвоником? А не дай же Боже та роздаве мені мого Юдика!.. Юдику! Юдику! Кісь! Кісь! Кісь! Моя ж ти добра годиночко!.. Ху, слава ж тобі, Господи, пробігло

далі! І як же я перестраhalась!.. Вибачайте, що я вас такечки стурбувала...

— Це не що є.

— Ну, ось і наш будинок.

Гість і хазяйка піднялись на високий, дерев'яний ганок і одразу уступили у невелику кімнату. Тутечки пан Діброва убачив тітку пані Стасючки, себто дружину Самсона Івановича Задьори, Олімпіаду, чи хоч Лампаду Івановну, як назвав її дід удоїник. То була огрядна, присадкувата і важка на статуру, але легка, жвава і жигувата на язык пані, з маненькими сірими очима і задраним у небо носом нюхати печене. Ото і все було сімейство пані Стасючки, опріч тих двадцяти семи котів, які жили коло неї.

Через ту справу, для якої Борис Касьянович Діброва рушив із губернії, він мусив зоставатись у кожного пана кілька день і через те насамохіть мусив додивлятись до життя і поведження кожного пана і дома, і в полі. Таким чином, проживши у пані Стасючки кілька день, він дізнався і про все її життя, і про всю її справу.

Усе життя у Котячому хуторі було тільки коло котів і для котів же: звідтіля все виходило, туди все й сходилось. Виграваючи скрізь — і по двору, і по саду, і по току, і по господі, коти почували себе тамечки певними і справжніми панами, яким служили усі панські служки, і самі пани, од першого до останнього. Тут їм бракувало тільки одного: котячого капища і котячого жреця, який би славословив перед ними, куриив фіміамом і падав додолу, як те колись-то робили єгипетські жреці перед своїми котами і в своїх величезних храминах.

Шанування котяцтва в Котячому хуторі починалось з того, що всі служки повинні були усім котам казати неодмінно “ви”, а не “ти”. Це вважалось за велику учту для кожної кішки, і тутечки пані зірко пильнувала за тим, щоб кожна служка безвідмовно вдовольняла її волю. Далі, коли яка кішка чи захворіє, чи їй прийдуть її часи, себто, коли вона мала розсипатись котятами, то всі люди в панському будинку повинні були ходити навшпинячки, а балакати пошепки.

Усю оропію своїх котів пані Стасючка звичайно поділяла на два розряди — коти чорноробочі і коти — пани. Коти чорноробочі жили і працювали на дворі, коти-пани господарювали в кімнатах. Малих котят вона поділяла на три розряди: сліпунчики, сосунчики і кусунчики. До малих завжди зверталась сюсюкаючи і шепелявлячи: “Дуся мій чьольнесенський, сельце мое любесенький, любцік мій сліпесенький”.

Одначе, хоча пані Стасючка і доводила, що чорноробочі коти,

живучи на дворі, працювали там коло мишей та пацюків, а проте пацюків та мишви у панському дворі було такого, що вони так пішкома скрізь і швендяли.

Даремне теж пані Стасючка відрізняла котів чорноробочих од котів-панів, бо і ті і другі користувались однаково її ласкою, збігаючись щодня до кімнат панського будинку. Там усім їм було таке добро, якого жоден чоловік, що жив близько Котячого хутора, не то що, і в сні не бачив ніколи.

Ще з раннього ранку для всіх котів розчинялась квартира в вікні столової і щораннього ж ранку можна було чути крізь сон, як ті котяки, зібравшись коло вікна, один по одному плигали із двору в середину кімнати: “Бух! Бух! Бух!” крізь вікно та прямо на стіл, а з столу на поміст, де ще з ночі поналивано та понаставлено було для них у мисках та тарілках, та макітрах усякої усячини — пареного молока, варених, облущених крашанок, усякого м'яса і такого іншого.

Але то було тільки передснідання. Коли вставала з ліжка сама пані, тоді уже було справжнє снідання. Одразу подавали котам сливки; через годину міста усякий подріс, для чого знарошна різали курчат і варили увесь їх подріб у панській кухні, щоб часом чого-небудь не вкрала чорної кухні куховарка; далі знов через годину міста давали рибу; для того сама пані, не довіряючи служкам, вибирали із риб усі кісточки, дуже боячись, щоб, не дай Боже, якого гріха...

За панським обідом коти знову збігались до столової і тутечки пані і сама не їсть, а все гонобить нагодувати своїх “безщасних” котиків; і годуючи, жадібних умовляє, щоб не дуже хапали, а їли делікатніше, на сердитих гримає, а плохих бере на руки, одразу по двоє, по троє, по четверо, і годує прямо із своєї власної тарілки, з якої тут же і сама їсть...

Опівдні знов годування; на ніч теж.

Із довгорічної “практики” пані Стасючка вивела, що всі коти не люблять щодня їсти одну й ту ж їжу, через що вона часто мінjala її і по телеграмі не раз виписувала для котів рябчиків, тетерваків, фазанів і таке інше.

Опріч того із “практики” ж пані Стасючка дізналася ще й про те, що коли часом яка-небудь кішка та з'їсть мишу, то ото вже їй і капець, зараз же й здохне...

Пані теж і цього стереглась дуже.

Перед тим, як лягати спати, пані Стасючка переціловує кожній кішці лапки по черзі і кожній каже на добраніч. Після того дає приказ своїй старій і вірній няньці, щоб вона брала найулюбленіших котів та кішок і клала їх на особе ліжко, яке зроблене було для кожної кішки в кімнаті. І нянька безодмовно

ввольняє волю своєї пані: поклавши котів у ліжку, вона убаюкує їх, неначе дітей, і підспівує їм протяжні, снотворні, колискові пісні.

Так само повинні були робити і всі останні служки, коли нянька часом захворіє, або ж одлучиться з дому.

Тільки одна була з'явилась у пані Стасючки дівка, така, що іншої заспівала котам, ніж стара нянька.

Спершу дівчина робила так само, як і стара нянька, а потім, коли це їй дуже надокучило, вона почала робити трохи інакше.

— Хвесько, бери Кисаню та Милянусю та укладай спати, — чи чуєш?

— Чую, пані.

Хвеська бере спершу кота і потихеньку виносе його в сад, на ганок, та тамечки одразу як ухопе його за задні лапи та як жвакне об стінку, то він аж кувакне! А далі як вирветься з рук та тікати хода! Після того таким же порядком бере Хвеська кішку, виносе її на ганок і теж жвакає об стінку.

— А що поклала?

— Поклала, пані!..

Друга дівчина, живучи в Котячому хуторі, жалілась сусідам на те, що коли вона виведе котячу череду із кімнат на прогулянку, то скільки воно, галманське кодрло, не ходє по двору, або ж по садку, а як тільки приспічить йому зробити що слід, зараз же біжить до кімнати та там і теє... Ото бач звикло "по-панські", в кімнатах... Та як навараксає, а дівчина тоді й винось... А як яка кішка облопається та їй заколоте у животі, то дівчина лови її та хапай на руки та вставляй їй трубку, куди слід. Тоді як зчиниться в хаті крик! Кішка, пручаючись, виривається із рук дівчини та щодуху кричить, а дівчина, вставляючи трубку, собі на кішку кричить... Запно було дівчині ще й те, що коли вона вирветься побігти із Котячого на село, то хлопці як побачать її та одразу всі: "Мау! Мау! Мау!" А вона у плач. А потім не видержала і покрилась із Котячого геть...

Піклюючись коло "бідних звіряток", пані Стасючка не забувала їх не тільки вдень, а навіть і вночі. Часто у саму глупу ніч вона схоплювалась несподівано з ліжка, оглядала усі котячі лігвища і коли не бачила у якому-небудь кутку якої кішки, одразу робила цілий гвалт на всю господу.

— Де це Вит Андрійович? Хвесько, де, кажу, Вит Андрійович? Я його щось не бачу.

— Та він...

— Скільки я тобі, падлючище, твердила, щоб ти не казала "він"? Нарва! Шминдря! Хава! Скільки я тобі про це казала?

— Та вони з вечора гуляли по покрівлі клуні, а тепер не знаю де.

— Дівчата! Онисько! Пидорко! Тетяно! Вставайте швидше, беріть ліхтарі, біжіть та шукайте скрізь мого любого котика! Пропав десь! Ой що ж я маю робити у Бога?

І нещасні дівчата схоплюються, неначе божевільні, з ліжка і біжать з ліхтарями у різні кутки шукати Вита Андрійовича. І нехай буде надворі лютий мороз, нехай буде страшенна віхола, нехай буде безпросвітна темнота, а дівка біжить, і боса, і роздягнута, утопаючи в сугробах снігу по самі груди і гублячи на віки своє здоров'я. Біжить бідолаха, спотикається, падає, але все ж таки кричить: “Кисюню! Кисюню! Кисюню!” Одначе, ніде не находячи кота, вертається ні з чим до пані.

— Щоб мені був! Щоб зараз же був, або я тебе тут же й рішу, і з світа зжену!

І бідолаха знов біжить, і знов по стежках сада, під снігове віхало, чується: “Кисюню! Кисюню! Кисюню!”

А він, проклятуший, у цей саме мент вибрикує в тьмі по горищі та світе своїми зеленкуватими очима, справляючи сто перше на своєму віку весілля, та скаче, немов скажений, із горища на лежак, а з лежака видряпується аж уверх по димарю...

А коли який кіт і після довгого шукання усе ж таки ніде і ніяк не знаходився, тоді пані жене своїх слуг шукати його на далекі плавні до Дніпра, наймає за великі гроші людей у хуторі і розсилає їх на всі чотири вітри, щоб вони чи живого, чи мертвого, а доставили їй її кота.

Часто серед самої ночі можна було несподівано почути в опочивальні пані гарячу і щирю розмову... З ким? Може з чоловіком? Може з дівчиною? Може з нянькою? Еге ж, з котом, або ж з кішкою!...

В часи розрухи у Котячому хуторі пані Стасючка спершу за все і найбільш усього піклувалась коло “котиків”: поскладавши їх нашвидку у кошулі, вона казала живо запрягати коні, живо сідала в коляску і стрімголов тікала із хутора до станції зі своїм великим, неоціненим скарбом, котами...

З природи слаба і легкодуха, пані Стасючка ані крихточки не берегла себе і думала тільки про те, щоб гарно було її “котикам”. Не звертаючи на себе жодної уваги, вона в холодну і гостру погоду розчиняла у вікні кватирку і кликала до себе якунебудь кішку, що бігала по надвір'ю і не хотіла йти до господи.

Коли у кішки на покусаній голові заводився гній, то пані брала кішку на руки і без усякої огиди цілувала її у саму уразу з гноєм, довго не спускаючи з рук. Теж не звертала пані жодної уваги і на те, який страшенно тяжкий дух стояв од її котів у

панських кімнатах і яка там скрізь панувала мерзота та брудота. Усі кімнати, усі коці, усі канапи, м'ягкі кріселка — усе те геть скрізь було уцурено, запаскуджено і все оддавало нестерпним смородом. А найгірше було паскудство те, що скрізь, по кутках панських кімнат стояли цілі коші з котячим брудом “для наглядного” дізнання того, чи здорові “бідні котики” і чи не занедало часом на живіт яке-небудь із них... Виносити ті коші із кімнат треба було з особливою і великою осторогою і не щораз через те, що “бідні звірятка”, убачивши нову обстанову, не таку, до якої звикли, можуть перелякатись і — од чого боронь Боже — можуть заподіяти собі велике лихо. Великої брудоти в кімнатах додавало ще й те, що опочивальня пані Стасючки завжди правила за родильну кімнату для кожної кішки. Коли кішці наступали її часи, то вона одразу йшла до опочивальні пані, скакала там прямо на її ліжку і там же розсипалась на превелике щастя хазяйки.

Через ту велику брудоту, яка панувала скрізь в кімнатах пані Стасючки, вона завжди виходила із своєї опочивальні така недолуга та жовта, неначе вона не з тіла, а з воску зліплена...

А проте коли хто доводив їй про всю ту мерзоту, яка була в її опочивальні, вона на те спокійно одмовляла, що зовсім не чує ніякого поганого духу.

Пані Стасючка була не од того, щоб іноді послухати пісні або ж музики, але через своїх котів і того рішалась часто: треба було тоді, коли в її господі хто-небудь заграє, а чи хоч заспіває, треба тільки нявкнути кішці, або ж котові, як ось вона одразу, неначе божевільна, хвостом мельк — і вже там, де нявкнула кішка...

І не то що співи, або ж музики, нехай пані Стасючка розкладе з ким-небудь статечну балачку про яку-небудь найважливішу справу та тут же згадає про kota або про кішку, як ось одразу тиць — і спинилась на півслові. Вмент схоплюється з місця, біжить стрімголов до кішки, шнипляється там кілька часу, а потім знов вертається і, як не вона, веде далі розмову, яку перепинила на півслові.

Коли до пані Стасючки іноді нагодиться гість, за ним другий, за другим третій, то вона по черзі розкаже спершу одному, далі другому, а потім і третьому гостеві про одного і того ж таки kota, що який він, той кіт, у неї розумний, яка у нього вдача, якого він коліна, якого виховання і таке інше.

Спокій, здоров'я і щастя самої поганої кішки певно були дорогші для пані Стасючки, ніж здоров'я, спокій і щастя найближчої для неї людини, не кажучи уже про яку-небудь негідь, як там Марійка, Ониська або Пидорка.

— Стійте, стійте, Ольго Павлівно! Ви мені Рябушечку перелякаєте! Вона стане нервова! — кричала пані Стасючка, дуже перелякавшись, одній своїй родичці, що приїхала до неї здалека погостювати, але не знаючи хазяйських звичаїв, крикнула була на кішку, яка безсоромно розляглась спати на дорогому капелюшкові гості.

Якось-то через одне велике діло пані Стасючка виїздила із свого Котячого хутора та аж до самого Петрограда. І як виїздила, то довго прощалась зі своїми котами та все плакала; спершу з котами, а тоді з людьми наостанці. Цілих чотири тижні вона пробула в столиці і щодня подавала звіттіля додому телеграми, питаючи про здоров'я то Миляночки, то Тигрушечки, то Погремушечки, то сосунчиків, то кусунчиків, і чиновники на телеграфі, не знаючи усього діла, думали, що то питає дуже ніжна і дуже жалісна мати про своїх кривих і любих діточок. Повернувшись додому, пані Стасючка одразу, не роздягаючись, ускочила в кімнати і почала кликати до себе котів: “Кись! Кись! Кись!” Схопила на руки Миляночку і давай важити її, щоб дізнатись, чи добре її годувала наймичка Хівря, чи ні. “Що ж це таке? Як виїздила я з дому, то Миляночка важила одинадцять з половиною хунтів, а тепер одинадцять рівно. Що це воно? Хівре! Хівре! Стара суко! Хто цьому винен? Оце ти її такечки доглядала? Геть з дому! Геть зараз же, собача віро, щоб тут твого і паху і духу не було!”

І пані Стасючка, не жаліючи ані крихточки наймички Хіврі і її малих діточок, що нею жили, нею й годувались, зараз же прогнала її геть з перед очей своїх...

А то якось їздила пані Стасючка, теж через велику справу, до Москви. Але, доїхавши до Харкова, одібрала з дому телеграму од тітки Олімпіади Іванівни зі звісткою про несподівану хворобу Мисика. Ту ж годину пересіла пані на поворотний кур'єрський поїзд і швидко прибула додому. Але тутечки виявилось, що Мисика уже дуже багато годували і через те він ото й постраждав.

Маючи велику радість і велику втіху в своїх хвостатих та вусатих друзях, пані Стасючка, як воно часто тее на світі буває, іноді знаходила через них і велике для себе горе. І поки світ сонця, не забуде вона чотирьох пригод, які випали їй, бідоласі, через тих бідних звіряток.

Якось-то у велику грозу пропала у неї кішка Муняшка. Пані об'явила на хуторі, що хто знайде ту кішку, тому дано буде карбованця. Минає день — кішки нема. Пані обіцяє два карбованця. Минає другий день — кішки нема. Пані обіцяє три. Минає третій день — кішки усе ж таки нема та й нема. Пані обіцяє

чотири; далі п'ять, шість, навіть десять карбованців. Двадцятого дня кішку знайшли у колодязі і, о, якого горя, якого лютого і невимовного горя тоді дізнала бідна пані! Заливаючись буйними і невпинними слізьми, вона веліла витягти кішку із колодязя, а самий колодязь так і залишила, як був до того; нехай собі добрі люди п'ють воду, як і раніш того пили її, бо що ж є чистішого в світі, як не кішка?..

А то якось-то пані Стасючка вийшла у проходку за сад зі своєю кішкою Мамусею, коли тут де не взялась у прасунка собака сусідського пана? Як кинеться вона одразу на кішку, то так вмент і розшматувала її на шматки!

Після того пані Стасючка ридма ридала кілька день за Мамусею і нарешті зробилась заклятим і залютим ворогом свого сусіди. “Хе, собаки! Погань якась там! Хіба можна собаку зрівняти з таким звірятком, як кішечка?”

А проте не тільки через це, а і взагалі пані Стасючка не любила собаче поріддя: вона, як там кажуть, органічно ненавиділа собак через те, що вони завжди ненавидять котів і завжди давлять їх.

Але пані Стасючка зазнала ще й гіршого лиха через тих же своїх безщасних котиків.

Якось-то зимньої доби куховарка її та затопляла у чорній кухні піч. Скрутивши цілий оберемок соломи і всунувши його у піч, вона одразу й запалила його, а сама чогось-то шатнулась до вінбаря. А в ту піч на її гріх та залізло грітись аж восьмеро чорноробочих котів. Солома одразу як пахнула, то вони так усі й зашкварчали в пічі!..

І Боже ж мій, і батю ж мій, якого ж лиха, якого страшного, невимовного лиха заподіяла та “проклятуца” куховарка безщасній пані Стасючці! У той же мент вона була вигнана із панського двору. Сама пані пролежала аж більш місяця хворою в ліжку, після чого навіть їздила лічитись на Кавказ, на теплі води...

Та й це ще не все лихо, якого спобігла пані Стасючка через своїх любих, але “бідних” звіряток.

Якось-то осінньої доби проїздом завернули до пані Стасючки члени губерньської земської управи та й засиділись у столовій коло самовару, бесідуючи з Олімпіадою Іванівною та з Самсоном Івановичем Задьорою. Сиділи вони тихо-мирно і нічого лихого не сподівались. Коли ось одразу і зовсім несподівано влітає в столову наймичка і що духу кричить до пані: “Пані! Пані! Тигрунчик сказивсь і кусає других котів!”

Боже ж мій, як схопляться ж ті пани з місць та хватопеком із столової у галерею, а з галереї у кабінет! Ускочили у кабінет

та двері за собою тільки хлоп! Хлоп! Та тут хто просовує палицю у ручку дверей, щоб ото як-небудь двері не розчинились та крізь них не вскочили скажені коти; хто хапає в руки стільця і держить його наготові одбиватись од тих же таки скажених котів; а хто стрибає на підлокотник і б'є віконне скло, щоб вискочити надвір. Та всі не живі не мертві: і духу їм нема. Ой, Боже ж! Ой, лихо ж! А один не встиг ускочити в кабінет та побіг у бокову кімнату та там зачепивсь за канапу, перекинув стілець і впав на помост, а тоді як схопиться з помосту та як джукне з дому та опинивсь аж де? Коло Дніпра! А самий найстаріший член, так той, як почув крик наймички, та одразу там же, де сидів, на стіл, а далі з столу на двір та до візника: "Семне! Подавай швидше фаєтон та лупи коней, чимдуж! Нехай вони їй посчезнуть, ті всі коти! Це ж воно не жарти, як двадцять семеро котів та всі одразу показяться!" Та тільки й бачили його...

А пані Стасючка бігає по кімнатах та ловє Тигрунчика, та піймавши пригортає його до лона та носитья з ним із кімнати в кімнату. А тітка її Олімпіада Іванівна собі бігає слідком за небогою, та силкується вирвати у неї з рук Тигрунчика. Коли тут сам Тигрунчик як занявчить не своїм голосом та як присоне з рук пані та тікати од неї геть!

Аж ось де не взявся Самсон Іванович Задьора. Він духом накинув на себе лантуха, духом продрав у ньому проти очей та проти рук, по двоє дірок, далі духом ухопив у руки рушницю та й ну тоді заганяти котів у комору.

Гості, бачачи те, узяли і собі совість: понапинали на голови лантухи, похапали у руки по дрючилу і давай помагати Самсону Івановичу заганяти у ту ж таки комору покусаних котів. Загнавши у комору, швидко і защагнули її і після того почали жорстоку і безперестанну осаду котів у коморі. Палили крізь вікно у комору аж із трьох рушниць і аж три години і нарешті вийшли з бою з превеликою славою.

Але кожний той випал гострим ножем упивавсь у серце пані Стасючці: після кожного згуку вона кидалась, немов божевільна, до комори і несамовито кричала: "Убийте, убийте ж і мене з ними!" Та певно десь би і життя тамечки рішилась, якби не тітка Олімпіада Іванівна та не три дівки-наймички, які держали її попід руки і не пускали в саму баталію.

Та немалу ж і страту понесла бідна пані Стасючка: аж чотирнадцятеро котів полягло благородними кісточками у темній і душній коморі.

Зате ж які пишні та розкішні похорони зробила пані Стасючка своїм вірним, своїм милим і своїм любим котикам: кожному була зроблена окрема труна, кожному була зшита шовкова з

мережками подушка, кожному було покладено із свіжих та запашних квіток вінка, а всіх укупі поховано на особному кладовищі в саду, і на тому кладовищі посаджені були самі найдорогші і самі найніжніші запашні квітки, і ті квітки щовечора поливала самоперсонально пані і самоперсонально рвала їх і ставила у себе в опочивальні на столі і, нюхаючи їх, вона чула, що то пахнуть не квіти, а душечки покійних і вікопомних किसानь.

Пані, на втіху собі, прозвала те кладовище “Райським куточком”, але жорстокі, безсердечні і невдячні служки, на глум пані, прозвали його “Котячим падлицем...”

Після такої, невимовно тяжкої і великої пригоди пані Стасючка напевно б звихнулась, але як раз саме тоді “припало” бідній Чорнушечці, і вона розсипалась, на превеликі радощі пані в її ж таки опочивальні і на головній подушці, аж п’ятьма кошениятками, шерстю віть-у-віть, як “покійний” Моркотунчичок. Опріч таких великих радощів укупі з тим випало пані, яко котячій повитусі, і багато клопоту: треба було пильно додивлятися до того, щоб породіллі давали парене, а не сире молоко; щоб їй варили свіжі, а не протухлі крашанки; щоб вона тес... не дуже твердо і не дуже рідко і таке інше...

Утерявши стільки безневинних душок дорогих звіряток, пані Стасючка довго і зусильно після того думала. “З чого вони, з чого вони, бідні, тією скажениною зайшли?” Сама собі дивувалась і сама себе не раз питала вона. “З добра дива — більш ні з чого”... Але нарешті вона добрала таки розуму і уздріла, що на її котячому царстві виявилось певне виродження, бо всі її коти стали якісь-то довгопикі, кислоокі, рябосракі і ломоносі. Тоді вона почала звідусіль, із Одеси, Харкова, Оренбурга, Ставрополя виписувати чужих котів для того ж, для чого добрий хазяїн купує гарного бугая, або ж заводського жеребця, і за самих найздоровіших давала прямо таки скажені гроші. Інакше кажучи, надумала оновити свій за давняний котячий завод, чужим котячим заводом...

Таким порядком велике піклування і великі клопоти про “безщасних звіряток” займали усі часи трудного життя у пані Стасючки і не давали їй звертати уваги на свої хазяйські справи. Хазяйські справи повинні були нести або чоловік її тітки, Самсон Іванович Задьора, або ж сама тітка Олімпіада Іванівна.

Але Самсон Іванович Задьора мав дуже багато “пасій”, щоб йому ще умикатись у хазяйство пані Стасючки.

Чудне діло: Самсон Іванович був із себе, як уже сказано, на диво манюсюренький дідок, а проте у нього була велика душа артиста. “Цей панок з виду буцімто Хома, а що в йому тільки

замикається?” Так хтось-то про нього сказав. І воно справді так і було. Самсон Іванович був великий охотник, великий музика і великий книголюб. Себто він любив рушницю, собаку, скрипку і книжку.

Спитайте Самсона Івановича, яка у нього рушниця. “Така, що як її купляти у нього, то він не то що... і за вісімсот карбованців з нею не розстанеться. Тут і на всю округу такої нема”. Нащо уже ондечки мисливець Петро Петрович Чорний, а й того аж трясця б'є, як він убаче рушницю Самсона Івановича Задьори. Спитайте у Самсона Івановича, як він ту рушницю собі здобув. Еге! Вивіз її йому один приятель аж із самого Парижу, із самої першої фабрики і од самого найпершого майстра.

Так отож! А якби її виписувати звичайним порядком із-за кордону, то тоді витягай із кишені не вісімсот, а прямо тисячу п'ятсот та й усе... Одно тільки: рушниця тая щось неначе трохи теє...оддає, через що Самсон Іванович завжди вертається додому після полювання з однією, немов би трохи припухлою щокою...

Еге, а була у Самсона Івановича Задьори ще й друга рушниця. Так то така, що пройди увесь світ, а такої... Та шкода: упустив він її якось-то у Дніпро, та неначе серця у себе улупив, як оту рушницю втеряв... Хоча вона уже трохи й старенька була, так зате який на ній був приклад! По всьому дереву костяний набій та ще й з буквами Т.Б. Може, Тараса Бульби? А що ж? То й може!.. А ондечки той прицюцькуватий, з закузманом на голові волоссям, Стецько Сінченко каже, буцім-то того Тараса Бульби зовсім насправді й не було, і що то тільки вигадки поета. Ич що каже! Розумний, як Беркові штани! А ото чому ж на тій рушниці та нарисовані букви Т.Б.?

До рушниці у Самсона Івановича ще й собака є. Ну й собака ж! Куди твоє діло! Ондечки у пана Тереніна скільки їх є, а лихо матері, щоб хоч одна була така, як Діянка у Самсона Івановича! Який у неї нюх! Яка стойка! Яка видержка! Одно, що їй бракує, так це те, що вона завжди налягає на праву, передню лапу. А через що й наляга? Дуже довгі кігті на лапі; через те вона безперестанно й нахиляється уперед. Ось Самсон Іванович як поодчикрижує їй кігті, так тоді... Еге, та нехай ще трохи погуля. А поодчикрижую, колись таки та теє... І давно б таки пора, або ондечки стара уже коли мені моркву шкребе: “Що це у тебе, Задьоро, собака усе шкиндиляє? Коли ти таки їй поодрубуюєш кігті на лапі? Уже п'ятий рік, як усе збираєшся та й досі не зібравсь? Хоч би уже що робив? Трихи-мнихи — ото і діло все”. Еге ж, п'ятий рік! А хіба мені є коли і носа утерти, або угору глянути? То на полювання, то на баштан, то... Е, та вона у мене

і так добре чирят та куріпок підсачує. Якби тільки не прокляту-щий шуліка: уб'єш п'ять чирят, а він четверо ухопе, а тобі одного покине та й усе. Де й візьметься скажений у лихої неволі? І завжди, як тільки ти з дому, ось тобі й він. От анахтим!"

А проте Самсон Іванович не дуже-то ударяє на того "проклятушого" шуліку. Як тільки настане осінь, то ото він уже і в плавнях; там і компетується, там і спить, де-небудь у прогнилому дуплі дерева, там і лазе по очеретах та бовтається по бологах, там же й сушиться, там же й латається; а коли після всього того прителіжеться додому, то з тиждень, якщо не більш, одно тільки й робе, що спить у своїй кімнатці, кінці панської господи; і спить так, що миша йому лізтиме через рот, а йому й байдуже. "Як собака, кажуть, після дрюка", то так і він. А коло нього теж кріпко спить і його шкитільгава Діянка...

Ні, нічого: жити Самсону Івановичу непогано; якби тільки небіжка пускала його Діянку до кімнат. А ото ж то й горе, що не пуска. Оце як тільки убаче, що Діянка на поріг, зараз же й кричить: "Самсоне Івановичу, проженіть оцю погань геть із кімнат, бо вона в кімнатах таке пуска, хоч святих винось!.." Бач, а чим же вона поганіша од котів? От тобі й жди правди од тих жінок! Єсть вона у них!..

І терпить бідний Самсон Іванович од жіноцтва і приймає він "великі страсті" од нього...

Та дарма: одпочивши після полювання, він чимчикне оце на баштан, аж у степ, до старого ставища, та про случай захопе з собою і... скрипочку зі смичком... Тільки так, щоб не бачила ані Діянка, ані пані стара. Шкода Самсону Івановичу велика розставатись з Діянкою; та шкода і з нею йти на баштан: одно те, що як тільки вона прибіжить на баштан, зараз же бісова циндря поїсть щонайлучші дині; а друге... друге те, що як тільки Самсон Іванович на чому загра, вона зараз же пику угору і давай підвивать...

І ось Самсон Іванович потихесеньку таки викравсь з дому і учхнув аж на баштан. А давно таки йому треба було навідатись на той баштан, бо ондечки каналські хлопці уже щось дуже часто почали бігати із хутора повз панські цегельні та чогось-то заглядати у степ.

Е, та й хороше ж тепер, нічної пори, у степу, при місяці, та ще й на свіжому сіні, коло куріня! І ніхто тобі не перешкоде там, і ніхто з тебе не насміється, і ніхто тебе не почує, опріч зорь та ясного місяця та широкого степу!

А жінка усе лається: "Тобі, каже, уже пора, стара люшня, свічку про смерть носити, а не смичком по скрипці водити". Іч, що каже! А цар Давид який старий був, а на гарфі ж грав? Му-

зики, щоб ти знала, то вони веселять серце чоловіка, вони додають йому міці, вони примушують його забувати своє лихо, вони... Е, та що там тєс жіноцтво розуміє у таких ділах? Що таке єсть жінка? Що вона єсть? Сімдесят сьома частина козинячого духу! Люксюр Замзяра! От що! Твоє діло тільки!..

Що то воно за Люксюр Замзяра, Самсон Іванович навдаку і сам знав, але він часто чував ті слова у палаті, коли був ще невеличким чиновником у одному повітовому місті і коли гуляв козаком і не зазнавався з удовою Олімпіадою Іванівною Самухою, яка потім стала йому дружиною...

Самсон Іванович дійшов до куреня, розгріб коло нього ворох запашного сіна, витяг звідтіля кавуна та ще й дві дині і нешвидко опустивсь на сіно. Спершу покуштував він червоного кавуна, потім заїв солодкою динею і після того упав боком на м'яке і духмяне сіно. "Е, а що як би оце справді узяти у руки скрипочку та смичок? Та давно ж у мене і руки чешуться на того смичка!"

І Самсон Іванович живо підскочив на ноги, живо вхопив в одну руку скрипку, а в другу смичка і провів ним нешвидко по струнах кілька раз. І чудний і дивний згук роздався вночі серед дикого і неосяжного степу, при спільній і непорушній тиші, під миготіння блискучих і золотих зорь і під промінь повного, ясного та далекого місяця! І хто інший, окрім Самсона Івановича, міг би пригадати отаке в степу, на баштані і в глупу ніч?

І виводе він плавно та рівно "чумака", того, що колись-то ходив на Дон та занедужав на тяжку хворобу і лежить серед степу, помира, а роду коло нього нема. І все твердіша і твердіша у нього робиться його стареча рука, і все голосніша і голосніша становиться його скрипка, і все жалібніше і жалібніше лється пісня його.

І слухають ту пісню зорі, і неначе ще дужче починають мигтїти в далеких небесах; і слухає її ясний місяць і неначе ще дужче біліє і ще вище підноситься в далеку височїнь; і слухає її легкий, степовий вітер і неначе ще сильніше починає позіхати по степу і ще нижче слатись до землі та ворушити сивого, бородатого ковила та стебелькувату, шовкову траву...

Ех, дай ушкварю ще про того козака, що набрів серед ночі у степу на байрак і розмовляє з ним. "Та добривечір тобі, зелений байраче, переночуй хоч ніченьку, молодий козаچه! Не переночую, бо славоньку чую та про свою головоньку та ще й про буйную". А єсть же ще й краща пісня! "Ой, що ж то за ворон та що в степу крякає, ой що ж то за бурлака, та що бурлак скликає? Зліталися сизопері орли, здобиченьку чуючи, зібралися славні бурлаки та коло батька плачучи... Рости, рости, та клин-

деревина, все вгору високо, поховали пана отамана в сиру землю глибоко...”

“Хі, аж дух тобі захоплює, як згадаєш! Було колись! Було і чумацтво, і козацтво; були і отамани і гетьмани! Було та не вернеться! Хіба ушкварити ще полтавочки, або торбини, або ж жидівського триндика?”

І Самсон Іванович б'є смичком по струнах і жарить такої торбини, що аж сам не встое на місці!

І що та скрипка зробила з чоловіком? Сутулості у старого як і не бувало, постать його зробилась неначе у молодго козака, очі неначе не діда сімдесяти трьох год, а ясного сокола, рука... руці і удержу нема! Розходилась так, що сама грає — і без скрипки і без смичка! О, скрипка для Самсона Івановича — то певно його слово, то певно його душа, то певно він сам увесь!..

І який же й гарний мир Божий! Та які гарні й люди, що у Божому мирі живуть! Усі гарні: і Калерія Филімонівна, і Олімпіада Іванівна, і дід-удойник, і... і всі коти, і... і всі хлопці та парубки, що ондечки прокравись на баштан, кинулись у самий огуд і тягнуть під дивовижні музики, хто дині, а хто кавуни, та тікають геть під верби до ставка! Усі гарні, увесь світ!..

Любив ще одно Самсон Іванович Задьора: читати газети та книжки. Йому однаково було, які б не були ті газети і які б не були ті книжки: читав він і свіжу газету, читав і торішню, або ж позаторішню; читав підряд, номер за номером; читав і через номер, через два, або й через десять номерів.

Але за читання він найбільш усього приймав “страстей” од своїх найських відьом.

Найбільш усього читав Самсон Іванович зимньої доби. Зимньої доби йому доручалось давати зерно курям, гусям, качкам та індикам, а також одсилати із вінбаря провізію на дві кухні, панську і людську. І це був великий іспит для Самсона Івановича. Ось тільки що він дійде до самого найцікавішого місця у книзі, коли тут саме йому треба йти до вінбаря та брати там птиці зерно, або ж давати куховарці борошно. Тоді щоб він тільки й дав, аби б йому не йти у той ненависний вінбар, або у ту неприємну клуню? Але хоч не хоч, а йди. І йде він до вінбаря та про случай бере з собою і... свою книжечку.

Ось він розчинив двері у вінбарі, ось уступив і в саму середину його; уступив, поглянув навколо себе і задумавсь. “Постривай... Дай-ка я трохи посиджу отам, у куточку, за діжкою, та почитаю книжку, а тоді уже... Великої угайки не буде, якщо я там хвилин десять-п'ятнадцять тее...” І Самсон Іванович примощується у куточку за діжкою, витягає із кишені свої окуля-

ри, напинає їх на носа, розгортає перед собою книжку і починає читати.

Самсону Івановичу і нелегко й читати: читає він з великим протягом і з великими припинками, особливо на тих капосних чужоземних словах, яких тепер ціла безліч розвелась. Читає Самсон Іванович хвилину, читає другу, починає читати третю. А його скрізь шукають, і старі, і малі, і куховарка, і покоївка, і дід-удойник. А кури скрізь кричать, гуси кгекегають, качки крякають, шавкуни шавкають, даремно ждучи корму і ніде не бачачи його. Зате двірська собачня, бачачи розчинену половинку дверей у вінбарі, прудко вскакує всередину і, недовго думаючи, зразу поринає з усіма лапами, з хвостами і з черевом у пшеничне борошно.

Собачня порина уся у борошно, а Самсон Іванович порина увесь, з головою і з очима, у книжку свою "Про марокського султана и его двор". Сидить за діжкою і сам собі осміхається під вуса, і сам до себе говоре, і сам собі дивується, про що пишуть у тій книзі. "Ти бач? Як іде, каже, салтан по вулиці, то скрізь, геть скрізь, де він тільки проїжджає, пахтять амброю. То скільки ж її, тієї амбри, треба, щоб ото напахати нею усі вулиці? Піди ондечки до аптечного гамазина та поспитай у жида, почому продається один золотник тієї амбри, та тоді і розміркую. "Менч карбованця за золотник, каже, не продаю". Га? Чи чув?.."

— Самсоне Івановичу! Самсоне Івановичу! Задьоро! Задьоро! Та де це він подівсь? Ото вже десь, мабуть, уп'ять засатаривсь книжку читать. Так і ховається од кожного діла, як муха од бича!

— Пане! Пане! Агов-бо, пане! І де подінуться?

— Що це воно гукає? Кого це воно? Ти бач? Пішли! Пішли! А, бісової віри собачня! Бачив таке? Тільки самі вуха поверх борошна стирчать! Коли і вскочуть?

— Самсоне Івановичу!

— Так от яка вона коштовна, тая амб... Пішли! Пішли! От, собача віра!

— Чорнокнижник ти! Мартин Задека! Лікозор! Ти знов заховавсь зі своєю книжкою у вінбар? Тобі б тільки у монастир, або у книгарню до пацюків та до мишви укупі гризти книжки! Нікчемний ти! Дармограй! Стара люшня! Собача лапа! Бач, до чого присолодивсь? До книжок! А хазяйство нехай хоч з пожежею злетить!

І справді, хазяйства Самсон Іванович стерігся, як той циган плуга, або старець собак.

У хазяйство в Котячому хуторі якщо хто і вмикавсь, то хіба

тільки одна Олімпіада Іванівна. Та й та більш того, що кричала, нічого іншого не робила. Як настане ранок, то в Котячому хуторі одразу так і почне розтинатись скрізь гострий та дзвінкий та пронизливий голос Олімпіади Іванівни. Олімпіада Іванівна кричить у дворі, а дід-удойник кричить у саду, і їх крик лунає на все котяче дворище і звідтіля долітає до дворища близьких і далеких сусідів.

Але яка користь для хазяйства із того безладного і не для кого нестрашного крику? Хто його справді боїться? Дівчата-наймички? Конюшений Малявка? Куховарка Пидорка? Пташниця Настя? Свинар Микита? Усім до нього зовсім байдуже.

Через те в хазяйстві у пані Стасючки не було ні ладу, ні прикладу. Хто що хотів, те й тяг з двору, саду, стайні, вінбару, хлівів, льоху, обори. Крали і тягли свої — ті, що жили коло панів; крали і тягли чужі — ті, що приходили у панський двір із хуторів; крали і тягли далекі — ті, що добігали із далеких сіл та слобід. Хто хотів, той і крав; не крав тільки той, кому ліньки було дочвалати до Котячого хутора та простягти свою руку вперед.

І не тільки люди, крали звірі і птахи: ще не встигнуть у Котячому хуторі лягти спати, як у кошару залазять вовки, набігаючи із плавнів і починають кожум'ячити та цимбалувати там овець, або ж ягнят. Тхори крали курей, лисиці качок, або гусей, шуліки курчат, зайці капусту, сороки крашанки.

І через все те пані Стасючка, маючи цілу тисячу десятин жирного чернозему і живучи у самоті, завжди мала велику нужду в грошах і щороку заставляла в банк клаптями свою землю, а потім продавала за півдарма усі свої врожаї і різне своє рухоме добро. Навкруги пані Стасючки була велика бідота і велика темрява. Мужичий хутір стояв увесь обідраний і обшарпаний: ні школи, ні лікарні — нічого того і в заводі не було; ніхто про те, ані пані, ані мужики, не думали і ажніяк. Справа для хазяйства була така, якою робив ще праведний Ной, коли вперше із ковчега на землю після потопу ступив. Коні і товар такі, що хоч зараз тягни їх із обори до провалля і зараз же кричи: "Сороки, ворони, беріть собі свіжого м'яса!" На огородах скрізь буйні та високі, неначе ліс, будяки; округ садка цілі купи усякого хмизу та хамла, що валявсь уже кілька років після того, як колись-то наймити обгороджували той садок; колодязі усі позавалювались; ставки повисихали; степи поросли поспіль густим овсюгом і щороку давали усе менше й менше врожаїв...

...З невеселими думками від'їжджав Борис Касьянович Діброва із Котячого хутора. Йому треба було їхати до пана Шпаківсь-

кого, а колишній його візничий сказав, що зразу за Котячим хутором буде Собачий.

— А що, хлопче, Собачий хутір знаєш?

— Знаю добре та ще й гаразд. Це там пан Цуцало живе.

— Мені не до пана Цуцала, а до пана Шпаківського, що живе десь-то тут поблизу.

— Ото ж той пан Шпаківський саме Цуцало й єсть.

— А, ото так?

— Ото ж так!

— Ну, то до Цуцала й дуй!

СОБАЧИЙ ХУТІР І ЙОГО ВЕЛЬМОЖНИЙ ПАН ЦУЦАЛО

Не дуже багато прийшлося бігти Борису Касьяновичу Діброві од Котячого до Собачого, бо вони були не так далеко один од другого. Ідучи по широкому шляху, Діброва спершу побачив дві чи три глибоких баюри, таких самих, які були і близько Котячого хутора; далі — високу, гостроверху могилу, коло якої дуже багато було наверхнено каміння; потім старий, похилий, з одним, угору піднятим, крилом млин; нижче млина великий, так званий сад; далі, за садом — широкі, розчинені ворота, а за ворітьми і панський будинок, червоний, мурований, присадкуватий, якимсь-то неначе до землі придавлений. До того будинку візник і збив свої коні.

Але тільки що коні встигли проскочити крізь ті ворота, як тутечки, батю мій! Як вискоче із усіх кутків і з усіх берліг надвірня собарня, усякої масті, усякого зросту, та як зчинить гвалт, та як кинеться до екіпажу, так чисто неначе під нею одразу вся земля зайнялась! Лишенько! Та на які ж тільки вони голоси і не загаласували? Той товсто, з довгим та густим протягом; той ще товще, тільки уже без протяга, а якимсь-то дуже швидко, неначе одрубно; той тонко, верескливо, пронизливо; той глухо, хрипливо з тяжкою задухою, а той — ну чисто тобі плаче: не гавкає, а прямо плаче та ще й плачучи аж похибається. А інший роззяве рота аж до самих вух, — так би десь і проковтнув усього чоловіка одразу, цілком і без останку, та гавка, так гавка, що аж слина йому з рота. Другий розчепіре губи, вищерить уперед свої тонкі та гострі, як лікарські шприці, зуби та неначе аж сміється од лютості: цей би не зразу, а потроху гриз чоловіка, запускаючи в нього якнайглибше свої хижі та кріпкі зуби. А той заплюще одне око, прищуле одне вухо, а друге оставе, як йому бути треба, далі скриве набік морду та репетує та вже репетує,

аж відляски встають і по всьому двору і по всьому хутору. Були і такі, що сиділи спокійно на місці і тільки ротом водили замість гавкання, бо надзвичайна вага і надзвичайна одгодованість їх не давали їм не тільки гавкати, а навіть і вільно дихати. Штук п'ять чи шість із тієї псюрні забігли вперед екіпажу та аж угору підстрибують, аж за губи коней хапають, аж за дишель чіпляються і не дають навіть коням вперед і ступня ступити.

Візник Діброви, бачачи таке страхіття, аж сплюнув набік і якнайдуж вилаявсь. “Ху, ти бий вас нечиста сила!.. От проклята собарня!” Але лайка та його потонула в собачому гавканні, як тоне жалібний писк дрібної пташечки в потоках водяного млина...

На щастя Діброви із панської кухні вибігла якась-то жінка і то сьак, то так розпудила ту собачню скрізь по всьому дворичу.

Тоді візник торкнув коней, і Діброва швидко опинивсь коло ганку панського будинку. Ледве він встиг витягти одну ногу із екіпажа і ступити нею на землю, як тутечки на невисокому дерев'яному ганку убачив якогось-то пана, що стояв писком уперед, притуливши до лоба праву руку і пильно додивляючись до гостя, неначе він хотів розпізнати, що воно до нього прителюбилось, чи своє, а чи чуже.

На панові був воснний картуз і літня чесучова одіж. Сам він був невисокий на зріст, а проте товстий такий, немов і в шкуру не втовпиться: наче то не чоловік, а прямо тобі чувал, туго, під саму зав'язку, напханий половою. Здавалось, десь якби розрізав його усього на шматки, то самого сала набрав би пудів сім, а м'яса собакам було б на три дні та ще стали б у два ряди та жерли до одбору. Голова неначе уткнута йому не в шию, а в пеньок; сама шия — і цуркою не закрутиш ніяк; пика — не підведеш ні під який маніхвест. Насправді пика у нього була не одна, а цілих дві: одна масна, округла, червона там, де їй і треба бути; а друга висовувалась із підборіддя, товста, одвисла, жирна, як у вола; ніс довгий, розбухлий, м'ясистий, червоносизий, немов прибитий морозом буряк; очі великі, сірі, булькаті, хоч вішай на них замки; борода густа, округла, з сивиною, проголена на дві половини, як те буває у великопанських лакеїв.

Позад пана стояв здоровий собарлюга, вухатий, рудий на шерсть, такий же, як і сам пан, товстезний; так само, як і пан, він мовчки дивився на гостя, тільки що не приклав правої передньої лапи до свого лоба, як те зробив його хазяїн.

Попід пузом цього здорового та товстезного псища проскочили три маненькі песики, ззаду обстрижені, укупі з хвостика-

ми, до самої шкіри, спереду зовсім нестрижені, з білою, довгою, кучерявою шерстю, яка густо закривала їм очі, носи, кігті.

Ці три песики, побачивши гостя, зразу кинулись до нього і почали дуже прудко вертітись коло нього та лащитись та жалібно-ніжно скавучати; піднімаючи по черзі одну за другою, передні лапки і швидко дребечачи ними, вони неначе прохали гостя узяти їх на руки та потішити.

Далі звідкілясь узялись ще двоє цуциків, теж білих, але зростом трошки більших, на тонких, високих лапах і з короткими, стоячими вухами. Один із тих цуциків дзвінко загавкав і прудко кинувсь був до гостя. На його голос вискочило із кімнати ще три собаки, — один зовсім малий, але дуже дебелий, червоножовтої шерсті, з вигнутою, неначе у лисиці, спиною і з розлатими, як у кацапа, обутого в лапті, лапками; другий, увесь білий, з короткою, плямуватою мордою і з обрубаним, куцим хвостиком, і третій увесь рябий — чорне з білим — чисто тобі сорокабілобока. Ці нові пси, теж гавкаючи, кинулись були на гостя, і гість виставивши поперед себе парасольку, почав одступати од них ступінь за ступенем назад до брички. Але тут уже сам пан, додивившись добре, що перед ним чоловік не свій, а певно сторонній, гучно крикнув на свою хижу псюрню, і та зразу отишилась.

Тоді Борис Касьянович Діброва знов ступив кілька ступнів уперед і, піднявши над головою капелюха, низенько вклонився панові.

— Я бачу перед собою пана Шпаківського?

— Він і єсть.

— Губернський агроном Борис Касьянович Діброва.

Пан швидко простяг Діброві руку і потім того повів його до господи.

Уступивши спершу у прихожу, Борис Касьянович зразу перейшов і у вітальню. Тутечки, супроти великого, округлого стола, на широкій, старомодній канапі, він убачив ще кілька невеличких псів, і один із тих псів більш усіх інших звернув на себе його увагу. То був старий-престарий муцик, беззубий, розкорякуватий, увесь поморхлий, з довгою, сивою, як у старого діда, бородою, зі здоровенним більмом на однім оці, з облізлою, близько самих очей, через безперестанну сльозотечу, шерстю і з якоюсь-то під пузом розбухлою і задубілою бамболею, яка дуже низько висіла йому і завжди качалась з одного боку на другий, коли він ставав на ноги і совався по дерев'яній канапі. Певно той пес давно уже забув, як і гавкають, як розпізнають свого чоловіка од чужого, як і слухають, як і нюхають. Стоячи на канапі, він тільки тяжко сопів, неначе ковальський міх, та

стогнав уголос, неначе той старий та хворий дід. Усі утори йому геть давно уже і порозсихались, і порозходились, і через те він, чи лежав на канапі, чи совавсь по помосту, завжди розпускав од себе нестерпний дух і велику смердоту. У простого чоловіка таке собаче падло уже давно б валялось десь у проваллі, або ж на смітнику, а у пана воно лежало на канапі та ще й на м'якій, пуховій подушці.

Хазяїн указав рукою гостеві на кріселко і запрохав його присісти.

Борис Касьянович Діброва сів у кріселко і зразу сам себе запитав у думці: “Оце ж він і єсть, той Цуцало? Так, так, ніхто, як Цуцало! Уже ж наш українець як прокличе кого, то немов у око вліпе, — не треба й парсуни списувати...”

— Рекомендую вам мого любого пса: дядя Оттокар! Поважний і преславний пес! — почав пан Цуцало якось-то дуже важко і з протягом.

— А!..

— Поважний і преславний, чуєте пес. Прабабка його Агнеса-Матільда, дід Густав-Адольф, бабка Христина-Елеонора, мати Кароліна-Аглая, батько Оскар, а син Оттокар. Дуже поважний і, могу вас завірити, преславний пес.

— А, он як!

— Ото ж так!.. Теж непоганий у мене і Султан-пес, тільки біда, шельмин син, дуже блудяжний: надміру любе жіноче поріддя, “многожон по натурі”, через що як не ховай од нього дам, він усе ж таки пробереться до них. Ото ж і Султаном через те прозававсь.

— Ото він такий?

— Ото ж такий!

Ледве пан Цуцало встиг сказати останнє слово, як тут де не взявсь на канапі невеличкий, на тоненьких лапках, з куцим хвостиком і з стоячими вушками песик; він швидко зіп'явсь на задні лапки, передніми обіперся панові об плечі, лизнув спершу одну, потім другу щоку, а далі одразу цмок — та прямисінько в губи пана...

— О, моя ти втіхо! Гм, гм... Так ви із губернії?

— Із губернії ж, добродію, вибачайте, не маю честі знати вашого...

— Панас Панасович.

— Із губернії, Панасе Панасовичу. Сам я, бачте, добув курсу селянсько-господарської школи в столиці, блукав чимало за кордоном, видавав економічного журналу, тепер маю посаду в губернському земстві і правлю за старшого агронома.

— Так, так... Мені писало про це земство, — промовив пан

Цуцало якось-то важко і ліниво і замовк на півслові. Видно було на його округлій та масній пиці, що йому зовсім байдужісінько було і до того кордону, і до того журналу і до всякого видавництва.

Борис Касьянович Діброва спостеріг все те на виду пана Цуцала і знов у нього промайнуло в голові, неначе блискавка: “Цуцало! Справжнє Цуцало! Цим словом усе сказано: певно окрім собачої балачки тут ніколи і нічого іншого не можна почути...”

Перевівши очі з пана на саму обстанову в панських кімнатах, Діброва і тут уздрів усе, одразу усе... В кімнатах скрізь усі килими, увесь поміст, усі меблі, усі підлокотники затоптані були собачими лапами і засмічені сміттям собачим; усі шпалери на стінах пообдряпувані собачими кігтями і метелялись, немов ганчірки на вітрі; усі щілини поміж дошок понабивані були метлицею, звідкіля раз-по-раз вистрибували здорові, як зерна турецького проса, блохи...

Дивлячись на те все, Борис Касьянович Діброва одразу почув, неначе ті всі блохи уже цілими полками кинулись на нього, неначе вони уже обсіли усе його тіло, починаючи з ніг і кінчаючи головою; неначе вони стрибають скрізь у нього по-за сорочкою і впираються йому у тіло і вже ссуть кров його. І гидке, дуже гидке почуття він почув у себе до всієї панської господині, до всього того, що було в ній, навіть і до самого пана, що мовчки сидів супроти нього. Він не знав тепер, про що з таким паном і говорити і з якого кінця до нього заходити... Але тут саме на його щастя несподівано у боковій кімнаті розчинились двері і крізь них уступила у вітальню пані господарка, а з нею вкупі ускочила нова хатня псюрня. Одна собачка із цієї нової псюрні від усіх відрізнялась, бо на ній була новенька, шовкова, біла сукня з коштовними обшивками та мережками навкруги і з маленькою кишенькою збоку, звідкіля манірно виглядав хвостик білої, як сніг, батистової, з різними виводами, хусточки.

— Моя дружина Харитина Семенівна, — звернувся пан Цуцало до гостя.

Діброва зірвався з місця, низько уклонився пані господарці і пильно поглянув на неї.

Пані Цуцалка здалася Діброві зовсім не до пари панові. Із себе вона була тонка, суха, уся погнута, як ключка; ніс її довгий, неначе нарошно вперед клещами витягнутий, а обидві ніздрі неначе до половини вирізані, як вирізували їх колись-то штампованим злодіям; очі сірі холодні, завидливі, такі, що звичайно звуться гадючими очима. Видно було, що ті очі ніколи нікому і нічого не бажали доброго, окрім поганого й лихого.

Борис Касьянович Діброва ще раз поглянув на пані і на її очі, і йому аж якось-то моторошно стало од їх погляду. “Оце й єсть воно шквара? Чиста шквара!..”

Пані нешвидко, з протягом і вкупі з тим гуняво і якось-то холодно спитала гостя, звідкіля він, чого він і куди саме він.

Діброва відповів їй те, що сказав уже і її чоловікові.

— Так ви із самої губернії? Не спитала, а протягла пані своїм гунявим голосом.

Із губернії ж, пані.

— Там... там у нас вчилась колись-то наша дочка... Тепер вона у столиці за одним лікарем...

— А як на прізвище того лікаря?

— Ат, яка там столиця? Вона тепер десь-то за кордоном! — несподівано перебив пан свою дружину і одразу обернувся до гостя.

— А ви неохочі до собак?

— Ні, я не можу сказати цього, але...

— Знаєте скільки вдячності і скільки благородста у цій расі! Не можу цього сказати про породу кошаку. Ненавиджу я котів. Воно і лукаве і паскудне, прокляте. А ось тут коло мене єсть одна пані-сусіда, так та обожає, чисто таки обожає котів. Ну, нащо вона, ота паскудна тварь, коти, якби її, ту мою сусіду, поспитать? Ось собаки... Е, собака і кішка! То ж таки що, а то що?.. Я, як був ще молодим офіцером, так у нас командир дуже охочий був до собак. Який великий чин! Ось на ньому які опалети на плечах нагружені, а самого першого було коня на собаку проміняє, а тоді й складаються офіцери, щоб купити йому другого. За це і з командира сприснув. Але і другий, що його заступив, теж дуже любив собак. Ні, це справді і благородна, і розумна, і внятлива, і навіки вдячна тварь... Гм, і багато ж вам земство заказало об'їхати?

— Та так, що, мабуть, мало не увесь повіт.

— Праці багато. Так ви теє... коли не погребуєте моєю оселею, перебуньте у нас, скільки вам треба, а тоді вже... Ось тут вам кабінет, тут вам і селище.

— Дуже дякую вам за вашу ласку, Панасе Панасовичу.

— Так ото ж... Марто! Марто! — покликав пан наймичку. — Тягни лишень чамайдана з брички та неси до кабінета, а візниці кажи, щоб їхав геть з двору, а то ще як вівчарки зуспіють, так і коней розпудять.

Наймичка Марта, чепурна така, як горщик з квашою, нешвидко вишнябала із господи, нешвидко втягла чамайдана у кабінет і кинула його у кутку на помості. За наймичкою уступив і пан Діброва.

Кабінет був високий і просторий, але в ньому, oprіч стола з продраним, колись-то зеленим, а потім темним і брудним сукном та облупленої і засмальцьованої канапи та ще поламаного і хромононого кріселка, не було нічого сінько. Зате пиляки, павутиння і всякого сміття — без вигрібу. Гидко було Діброві і дивитись на таке гноїще, але він одразу згадав, з приводу чого і для чого покинув своє чисте і тихомірне життя в губернії і одразу сам себе тим заспокоїв.

Недовго Діброва прожив у пана Цуцала, але швидко дізнав усі його хазяйські справи і розривки.

У пана Цуцала була велика пасія до собак, як у сусідки його, пані Стасючки, до котів. Уся одличка в тому тільки і була, що у Стасючки було двадцять семеро котів, а у пана Цуцала сорок три собаки; та ще у Стасючки коти трьох-чотирьох пород, а у Цуцала собачня усяких, яких завгодно, пород. Тут тобі: вівчарки, сибірські лайки, муцики, хорти, гончаки, меделяни, британи, вижели, такси, бернари, келедждоги, бульдоги, фокстер'єри, кінгчарлси і інші, чисті і покруч, з різними руськими і неруськими прізвищами: Громобой, Забігай, Завертай, Покот, Лови, Переймай, Остап, Пантюшка, Друзяка, Розбишака, Товарищ, Осман, Султан, Ральф, Негруль, Скемб, Дот, Заїра, Дезі, Фиделька, Сорока, Ворона, Лиська, Хамка, Жидівка, Шурка, Вістка, Катька, Циганка, Монетка і інші.

Пан Цуцало любив і самих собак і oprіч того вважав, що держати в господі собаку — це “хороший тон”. Так воно було ще з його діда та з батька, так було на службі, так само поводитьсь і у нього. Який же то справжній пан, як коло нього та немає ані жодної собаки?

У пана Цуцала спершу було четверо чи п'ятеро собак; із п'яти стало десятеро; із десяти — п'ятнадцятеро, а далі — більш сорока штук. Вони плодились, здихали, іноді казились і через те самі собою вибавлялись, далі знову наплужувались, або не знать звідкіля набігали, і такечки їм ніколи не було в Собачому хуторі ні кінця, ні переводу.

Пан Цуцало жив собачим життям і страждав собачими стражданнями, як і пані Стасючка жила котячим життям і страждала котячим стражданням. Одличка і тут теж невелика була: у пані Стасючки наймилішими котами були Кисюся та Милянуся, а у пана Цуцала найлюбішими собаками були Пантюшка, Катька та дядя Оттокар, найстаріший, з більмом на оці, поморхлий пес. У пані Стасючки її любчики спали з нею на її ж власному ліжку. У пана Цуцала це діло “поставлено було ширше”: кожному хатньому собаці зроблено було особе ліжка і на тому ліжкові натягнуто було на рамці матраса, і матраси ті щотижня

мінялись усі. І уп'ять же і в кімнатах любчики пана Цуцала улаштувалися не зовсім так, як любчики у сусіди його. Хамка лягала спати на кухні, коло порога — на те й Хамка вона; Циганка у кухні ж, коло рогачів; Шурка в столовій, близько стола; дядя Оттокар в опочивальні пана, коло його ніг. Вістка в опочивальні пані, коло порога, через те, що і чутка і лайлива була: Монетка, з монетою на срібному, коштовному ожерелку, в тій же опочивальні пані, тільки коло її ніг.

Опріч усього того у пана Цуцала його любчики сиділи за обідом кінець столу, на особих, дуже високих, плетених і покращених кріселках, на яких звичайно коло столу маненькі паненята сидять; перед кожним собакою стояла дорога фаянсова тарілочка; у кожного на шиї висіла невеличка серветочка і позад усіх трьох стояла “собача” — так і звалась — “собача дівчина”. Та “собача дівчина” служила їм, через день мила всіх, чesала гребінцем довгу та кучеряву шерсть їх, після мителю клала на м'які подушки, укривала зверху, по самі голови, теплим покривалом і пильнувала, щоб вони, аж поки не висохнуть, нікуди із кімнат не вибігали і — не дай Боже — не простудилися через те.

Та ж таки “собача дівчина” клопоталась і про двірських собак. Ранком, в обід і увечері вона виносила із кухні на двір, до панського ганку усякої їжі і кричала та ще й підсвистувала до псюрні на весь двір: “Кутюшки! Кутюшки! Кутюшки!” І вся собачня, немов та хижа сарана, звідусіль бігла до ганку, де стояло для неї кілька корит. За наймичкою услід виступав і сам пан, і тоді починалась годівля усіх собак. А “меню” тієї годівлі було таке. Вранці усі двірські собаки вкупі, опріч Розбишаки, п'ють із корит чай, розколючений з цукром, мішма з бубликами. Розбишака снідає із особого корита, бо за гуртовим він і покусає і розпудить чисто усіх. В обід собаки їдять гречану кашу зі свіжим коров'ячим маслом і до каші дрібно посічений коров'ячий легкун в такій пропорції, що для кожної собаки на три ложки каші одну ложку легкуна, а масла на те все так, щоб цвірчало скрізь. На вечерю дрібно порізані житні сухарі, перемазані на залізному листу теж свіжим коров'ячим маслом, а після сухарів уп'ять чай, без бубликів, зате з молоком.

Пан, не довіряючи нікому в світі, їсти собакам завжди дає сам. Щоб собака не обпарилась їжою, він спершу дме на неї своїми червоними, товстими та масними губами, торкається короткими і пухнастими руками, кладе їжу собі у рот, потім уже собаці дає.

Їжі завжди такого було, що собачня щоразу напехтірювалась так, що боки аж як не луснуть їй; інші справді не видержу-

вали і ледве одступали од корит, як тут же починали усе, що пожерли, викидати назад.

Ото таке було звичайне “меню” у пана Цуцала для двірської собачні: для любчиків давалась інша страва, така сама, яка подавалась і до панського столу.

Піклування пана Цуцала про собак не обмежувалось тільки хатньою та двірською собачнею, а виходило і за межу його двору. І тутечки у нього діло “поставлено було ширше”, ніж у сусіди його. “Марто! Марто! Он пробігла якась-то стороння собака! Біжи лишень швидше до кухні та викинь їй за ворота милостиню!” І Марта біжить стрімголов спершу до кухні, а звідтіля несеться за ворота і кидає “прохожій” собаці “милостиню”. Тут, коли собака біжить уперше повз Собачого хутора, вона ще дужче почне улепичувати, побачивши за ворітьми дівчину. Але більш того бува, що і сторонні собаки, убачивши, яка їм пайда коло Собачого хутора, часто збігались туди цілими гуртами і користувались ласкою доброго до всього собачого поріддя пана.

Ото так у пана Цуцала завжди поводилось: собаки лежать на м'яких подушках та на матрасах з дротяними сітками, та ще й укриті теплим покривалом, а наймички... Загляньте, у якій ямі у нього живуть усі наймички!.. Собакам і в пельку не лізе їжа, а наймичкам самий хліб та огірки та картопля “в мундирі” без олії. Що наймичка? То хамське поріддя: воно зроду звикло ходити і ненапите і ненаїдене, то для чого ж привчати його до розкошів? А прийде до воріт панського двору старець, жени його у потилицю! Чого він тутечки никає?..

Таким порядком усе життя пана Цуцала було з собаками, коло собак і для собак же. До всього іншого він і не до чого і ані шкенту нікуди.

Двір у пана Цуцала — то велика і мертва пустиня, порита скрізь собачими ямами. В середині двору і навколо, опріч похилого, наполовину розкритого, вінбаря та невеличкої, набокуватої стайні, не було нічого; корова навіть і та стояла там, де були і коні, у тій же таки убогій стайні. Ні обори, ні клуні, ні хлівця, ні сажу, ні голубничка — не було нічогісінько. Не видно і не чути було теж ні качки, ні гуски, ні індика, ні курки, ні поросяти. Неначе той пан Цуцало жив не паном, а циганом і неначе не в хуторі, а де-небудь у великому губернському городі, або ж у самій столиці і на самій найголовнішій вулиці, де не можна було нічого коло себе держати із того, що звичайно держить у себе на хуторі кожен хазяїн.

В саду у пана Цуцала теж велика і мертва пустиня: опріч двох-трьох тичин та заваленого колодязя не було нічого і в заводі; навіть трава та й та уся посохла, опріч хіба жорсткого чеб-

рецю, що тільки на сухому із віків твердому ґрунті і росте-живиться. Огорода теж не було і на признаку ніде, через що пані Цуцалка, немов тая безсоромна, плащувата циганка, завжди ходила на зібранку до блигомих сусід своїх, виканючуючи усячини у них — і капусти, і моркви, і буряків, і квасолі, і огірків, і картоплі. Будинок пана Цуцала стояв на високому, стрімкому і кам'янистому кряжі, од якого зразу починалось глибоченне з кам'яним дном і кам'яними боками провалля, і те провалля йшло аж до самих плавнів Дніпра і було засмічене гноякою і завалене усякою падлючиною скрізь. Округ усього будинку ані прутика, ані квіточки, ані травиночки — хоч би де на вдивовижу що-небудь було. Через те літньої, палкої пори над панським будинком стояла така спекота, од якої навіть штукатурка лупилась і падала вниз. А розпалене сонцем каміння так страшенно блищало, що аж сліпило чоловікові очі, коли він виходив зразу із будинку на ганок у яркий сонячний день. Од тієї ж таки спекоти розпарялось по всьому проваллі гнояччя і оддавало нестерпним духом навкруг.

Але до всього того пану Цуцалу було зовсім байдуже. То була певна апатія, то був певний бездільник, на диво великий пустоб'яка; то була мертва і механічна машина, яка коли що й робила, то тільки щодня переробляла їжу на... гнояку і більш того нічого в світі... Про польові хліборобні справи у пана Цуцала нічого було й питать, бо не тільки що плуга, або ж сіянки, у нього навіть не було і заступа, простого, ковальського роблива; та й не тільки заступа, не було навіть і молотка в хаті, і коли треба було забити гвіздка в стінку, то його забивали дерев'яним цурпалком, або ж макогоном.

Ні орати, ні сіяти, ні косити пан Цуцало зовсім не тямив того. Уся земля пана Цуцала, близько двох тисяч десятин, поділена була на шматки і оддана мужикам за гроші; але ті гроші хто приносив панові, а хто приносити зовсім і забував. Мужики, одібравши у пана Цуцала землю, дряпали її самі стародавніми справами, а сіяли прямо з рук жменями та й кидали не зерно саме, а сміття з зерном, або зерно з сміттям. Через те скрізь по Цуцалівському степу буяли височенні овсюги, та будяки, та кураї, та коров'яки.

За всі свої дві тисячі доброго та глибокого чорнозему пан Цуцало збирав сот п'ять карбованців, і він би певно і давно блуснув з голоду, як би не та пенсія, що давалась йому за службу, та не ті будинки, що були побудовані ще за його діда у городі, та ще не та коло Дніпра пристань, що даремно, без жодної праці, давала йому добрі гроші в руки і годувала його самого, жінку і його собак.

Уся худоба пана Цуцала — дві клишоногі, старенні, три дні до здоху коняки та одна безхвоста та коростява, порожня, як мотузка, корова. Але і тієї худоби він хоч зараз радий був би збутись через те, що вона у нього була застрахована. І нехай вона, тая корова, або ж коняка помититься, або засапатіє, нехай мучиться в корчах, нехай забурсується в обротці, чи хоч у яслах, він не піде й подивитись на неї і не позве нікого лічити її, бо то йому зовсім некорисно, і чим швидше вона згине, тим швидше він візьме за неї штрафові гроші...

Коні у пана Цуцала такі огненні, що як він виїздить ними з двору, то їде тільки до першої горки: як тільки стане братись супроти гори, зараз йому й тиква: вилазе з екіпажу і сунеться кілька часу пішком. Зате пан Цуцало ніколи не поїде у простій бричці, чи хоч на довгих дрогах, а завжди у кареті та ще й з козачком.

Так що ж такий пан і в такому безнадійному хуторі робе? Може, гуляє в карти? Ні. Може, випиває? Ні. Може, любе чужих жінок або ж дівчат? Ні. Може, читає книжки? І це ні. Він зовсім неук, він ледве письменний, а неуку і ледве письменному, такому у нас тільки й зостається бути паном, бо з пана у нас не питають ні науки, ні знання; питають його з писаря, щоб умів писарювати, питають з учителя, щоб умів дітей учити, питають з конторщика, щоб умів рахунки справляти, а у руського пана нічогісінько того не питають. Та й на що воно те все йому знати, коли у нього земля є та ще й дурні гроші? За багатством, кажуть, і дурень розумний...

Через те ні в кабінеті, ні в вітальні, ні в коморі, навіть в цілій господі пана Цуцала не було ані жодної книжки. Книжки, каже він, то вони друкуються тільки для того, щоб... Еге ж, так і каже...

Ну, то що ж, що цей розумний і певно благородний пан, живучи на своїй власній землі і маючи чималий у руках капітал, що він цілий рік робе?

Зразу встає він вранці, зразу й їсть; після їжі годує свою псюрню і тоді йде з нею по двору та по так званому садку. Тутечки дійде він до тину, обіпреться на нього ліктями, нахиле до кілка голову і почне дивитись на убогі мужичі хліви та заवालющі хатки, на засмічене, понижче хаток, провалля, на свій розкритий та розвалений вінбар, на старий з одним крилом млин. Подивиться, подивиться, постое, постое коло тину, погомонить, погомонить до своїх собак, знов пройде по садку, далі вертається до господи і лягає "підсапнути" перед обідом. Потім після сну встає, умивається холодною водою і через кілька хвилин сідає обідати. Після обіду, обважнівши усім тілом, йде до ліжка

і лягає “уже опочивати”, а після “опочивання” встає і знов іде з собаками по двору, по садку і тут веде з ними розмову: “Пантюшка, а Пантюшка! Ти пташку хочеш спіймати? А ну-ну!.. Е, куди тобі! Ось нехай Сорока. От так її! От так!..” Далі знов доходить до тину, знов схиляється на нього, знов дивиться на мужиче добро, на власне дворище, на старий млин, на смердюче гноїще. Далі вертається до господи і п’є чай; після чаю сидить на ганку, дивиться на далекі плавні, на синясту річку Дніпро і жде вечері. Після вечері уже прямо сунеться до опочивальні і лягає спати на всю ніч.

І ото так на другий день, так на третій і на четвертий; так тиждень, місяць і цілі роки. У сусід про пана Цуцала склалось казання, то він спить у сутки двадцять чотири години та ще три години позичає із других суток.

Одмін супроти такого щоденного життя небагато у пана Цуцала буває. Такечки, через дві на третю суботу він мусить давати деяким собакам своїм, по рецепту лікаря, каломель супроти собачої чуми, або ж шату і супроти так званої мертвої хватки сірку. А коли запаршивіє який собака, мусить посилати до міста по одеколон і мити паршука тим одеколоном. Іноді, коли собака подавиться кісткою, мусить спасати її. Для того зразу хапає її за задні лапи і трусить дотіль, покіль кістка не проскоче у живіт. А коли це не пособляє, згортає нашвидку із паперу, на зразок рога, цівку, вставляє її собаці в рота і через ту цівку видуває кістку із горлянки в живіт. А якщо собака часом дуже нажреться і захворіє на черево, пан дає їй проносного і раз-пораз виводе на двір “до вітру”. На случай зимнього холоду пан Цуцало піклується теж, щоб дяді Оттокару були вив’язані на всі чотири лапи теплі панчохи, а для сучки Катьки щоб була зшита хутряна ротонда.

За всі такі клопоти пан Цуцало знаходе од своїх собак і велику втіху, особливо од преславногo пса Оттокара. Дядя Оттокар часто править у нього за великого артиста і дає панові справжні концерти. Для того пан Цуцало садовить його на високе кріселко, виставляє супроти його товстої та пикатої морди свою товсту, та масну та червону пику і починає вити. Дядя Оттокар, чуючи те виття панське, потроху та помалу і собі починає вити. Та ото так пан стоїть супроти собаки та виє, а собака сидить у кріселку супроти пана і собі виє. Виходе те, що зветься дуєтом. І це була велика втіха і для пана Цуцала, і для пса дяді Оттокара. “Ну, а тепер помахай хвостиком! Помахай! Ну, хвостиком! Ну, помахай!..” Дядя Оттокар на прохання пана, підводячись на тому ж таки кріселку, починає ліниво махати то в один, то в другий бік своїм облізлиим і брудним хвостякою, тут же ви-

пускаючи із себе нестерпно поганий дух. “О, розумний, великомудрий пес! Уздри тебе Анатолій Дуров, що б він за тебе й дав?..”

Опріч такої утіхи була ще й друга, якої дознавав од своїх собак пан Цуцало. То бувало кожного нового року, коли він робив собакам ялинку посеред зали свого просторого будинку, обвішавши її усю різними ласощами, які тільки вживає собаче поріддя, і позапалювавши на ній цілі снопи різного кольору свічок, розставлених скрізь поміж гілками ялини, а потім роздаючи коштовні дарунки усім своїм вірним псам, звичайно починаючи з дяді Оттокара, найвірнішого пса.

Через таке своє тяжке життя і через таку свою важку працю пан Цуцало обрешк, опух, отупів і оскотинився.

Ось літній, палкий день. В повітрі так тихо, що хоч би тобі де листочок зашелестів; на небі ані хмариночки; річка немов застигла і спинилась в своїй течії. Пан Цуцало сидить на ганку, в холодочку, і куняє; коло нього лежить його псюрня і теж і собі куняє. Десь узялась якась-то птаха; вона надлетіла до поруччя ганку і накаляла перед паном; але пан не здвигнеться й з місця, щоб сказати наймищці прибрати на ганку. І такечки те пташине добро лежатиме день, два дні, лежатиме дотіль, покіль сам же пан не уступе в нього і не розітре по помосту. Прогніє на тому ж таки ганку дошка, пан спіткнеться об гниляку і провалиться в дірку, але все ж таки не скаже вставити нової дошки в поміст і буде тільки те робити, що обходити дірку, щоб не пасти в неї ногою. Зірве як-небудь буря з димаря будинку цеглину і зсуне її на самий край покрівлі, і буде тая цеглина лежати доти, поки не зірветься з покрівлі та не вб'є в голові кому-небудь добру гниду. Лізтиме із кам'яного провалля у панську кухню гадюка-жовтобрюх, і до того панові зовсім байдуже, хоч би він і чув, що коло кухні репетує не своїм голосом куховарка і кричить пробі: “Певно кричить з дурного ума та й усе...” Нехай пан сяде за стіл обідати, і нехай собаки покладуть покрай столу брудкі і мокрі морди свої, нехай вони нюхають страву поганими своїми мордами, нехай спинаються на скатертину лапами або ж розлягаються скрізь попід столом, на помості, і пускають звідтіля нестерпну смердоту, пану Цуцалу і до того всього байдужісінько: він тобі і не баче того, і не чує і не помічає. Свіжому чоловікові від усього того гидко й шматка хліба за столом їсти, а панові Цуцалу неначе без того і їсти не можна.

Як не помічав пан Цуцало коло себе ні природи, ні хазяйства, ні сміття, ні бридоти, так само не помічав він коло себе і найближчої йому людини. Не можна того сказати, щоб пан Цуцало та пані Цуцалка ворогували та сварились та лаялись поміж

себе: ні, цього не було у них, але вони жили, неначе зовсім чужі одне одному, неначе вони ніколи не казали “люблю” одне одному. Він найбільше сидів дома з собаками і рідко коли виїздив із свого двору. Вона, навпаки того, завжди літала скрізь по сусідах, до всього там довідувалась, усе старанно випитувала, навіть не стидилась заглянути інколи і в чужого листа, або цибулку, що там пише який небудь пан до якої небудь удовипані, або який небудь панич до якої небудь панни, щоб потім те все розблягузкати і розпустити скрізь по всьому дніпровому побережжю. Він нічого не прохав і ні в кого. Вона тільки те й робила, що, літаючи скрізь по сусідах і все там визнаючи, тут же виканючувала собі усього, на що тільки устремлялось її гадюче, завидливе і нависне око. Як тільки наставав день, ось вона уже й майнула, розконпетувалась по сусідах, чого їй треба, та й тягне додому. І такечки що день Божий. Він од книжки, од науки, од театру, од штуки одвертався завжди, як собака одвертається од цибулі, або циган од плуга; тутечки і вона йому у всьому співчувала і до всього підлаждувалась.

Звичайно ні панові Цуцалу, ні пані Цуцальці не було ані жодного діла ні до мужичої справи, ні до мужика, ні до його розвитку, ні до його статків. Усіх мужиків підряд пан Цуцало звав ледацюгами, крадіями, шибениками, п'яницюгами, злодіями і іншими, дуже приязними і дуже виразними назвищами. Взагалі він страшенно ненавидів усе мужиче, усе неблагогодне і звав те словом “хамство”, або ж “кабряцтво”. “Бідний, кажуть, мужичок-трудівничок. Еге ж, трудівничок! Йому так хочеться робити, як тому псові в завірюху брехати. Коли він робе, якби його спитати? У нього понеділок — похмілля, субота — не робота, а всіх субот — сім год. Він завжди усе в гульках та в гульках. Справжня його робота — коло монопольки. Там його й робота, там і суд і розправа. Вони, всі хами, як із шинку причвалають, то тоді й судить починають. Гнидники! Голодранці! Дрантогузи!..”

Звичайно і мужики теж пантрували пана, і такечки проміж паном та мужиками була велика ворожнеча, од якої погано було мужикам, та не зовсім добре було і панові.

Так ось яка була справа у пана Цуцала в його Собачому хуторі.

І невже ж той пан Цуцало так таки ніколи і не прокидався од свого безперестанного сну і од свого звичайного дрімання? Невже ж у нього ніколи і ніяк не говорила ніяка жага?

Ні, він, як до нього завертали коли-небудь або урядник, або волосний писар, або ж убогий і забитий селянський учитель, він тоді розплющував очі і говорив. Але що і як говорив? Гово-

рив, що немає найпрацьовитішого і найрозумнішого у світі чоловіка, як він же, Панас Панасович Шпаківський. Він усіх лаяв, усіх гудив і про всіх казав, що всі ідуть не тим шляхом, яким треба йти. І нехай там буде славетний історик, чи який високомудрий філософіст, або широкого розвитку соціолог, чи економіст — усі вони ні що є супроти одного пана Цуцала. Але то вже у світі такий закон, що неук і дурень не терпить ученого і розумного; ледацюга і пустоб'яка гудить працівника, а марнотратець і цвиндрик лає бережливого і скупуватого.

Прокидався пан Цуцало од свого дрімання ще й тоді, коли розставався зі своїми собаками, особливо з дядею Оттокарром, на довгі часи. То справді було велике горе як для пана Цуцала, такечки і для його пса любого. Тоді, як тільки пан за ворота, дядя Оттокар зараз на ганок і починає вити. Позад дяді становиться “собача дівчина” і починає його умовляти: “Оттокарику, та ну-бо угамуйсь! Пан швидко повернеться! Та ну-бо ж! Вони гостинчика тобі привезуть!” А він підводе вгору морду та виє! А він силкується та виводе ноти! Пан, чуючи те, і собі стогне та ледве не виє...

Теж прокидався пан Цуцало од сну і тоді, коли у нього виривалось яке-небудь собача, або утікав старий пес, і він мусив шукати їх скрізь кілька день. Для того виряджався на всю округу особливий чоловік, який їздив по базарах та по ярмарках і викрикував там на перехрестях доріг: “Ей, ви, шильники, мильники, табашники, люляшники, шевці, кравці, жиди, цигане, вірмене, татаре, хохлі-мохлі, кацапи дохлі, а сходьтесь, а сходьтесь табаки понюхати, мене послухати, а що я вам скажу! У пана Цуцала із Собачого хутора, пропав коштовний пес; сам довгий, шерсть коротка, біле з чорним, хвіст кренделем, вуха гострі, ноги уростіч; а хто найде того пса, тому двадцять п'ять карбованців грошей та ще й могоарич!..”

Також прокидався пан Цуцало од свого снання і тоді, коли бачив, що хто-небудь насмілювався ганити усе славетне панство і псувати панський рід. О, тоді він уже виявляв себе зовсім інакше! Тут уже виступав не він сам, а весь його рід.

Траплялись з паном Цуцалом у Собачому хуторі два таких притрапункки, де найякш усього виявилась його певна і справжня панська натура.

Служив у пана Цуцала за кухаря один чолов'яга, чесний, побожний, непитущий, сім'янистий. Кілька год він догожав панові, і ні в чому поганому пан не спостеріг його, та й діло своє так добре знав, що вже ніколи і нічого було не зволгає, через що його часто кликали готувати і до губернського пана маршала і навіть в губернію до губернатора. Не раз радили йому

покинути пана Цуцала та йти до багатших панів і на більші гроші. Але кухар не вважав на те і зоставався усе ж таки жити у Цуцала, бо звик до місця, звик до панів, до людей, що були у хуторі. Не звикався він тільки з тією великою собачою зграєю, що була коло пана, що не давала спокою людям через своє безперестанне, і вдень і вночі, валування, що тягала звідусіль усяке добро, де б воно не було сховано, а головне, що нападала завжди на людей і часто лякала малу дитвору. Особливо не любив кухар бульдога Каро, найлютішого пса із усієї панської псюрні.

Якось-то через панський двір проходила невеличка дівчинка кухаря і попалась на очі тому бульдогові. Як углядів він її та зразу як кинеться до неї, а та як зарепетує не своїм голосом та на землю бебех — та й нежива од страху. Кухар — і почув те.

Гляне крізь вікно на двір та так увесь і затремтів, як на ножі. А далі як схопе у руки рушницю та миттю до собаки. Коли пан Цуцало і собі гляне крізь вікно та теж за рушницю та раптом на двір.

— Стій! Як ти смієш? Стій, кажу! Ти знаєш, який це собака? Ти знаєш? Він найлюбіший моєї дочки! Уб'ю на місці! Не смій! Ах, ти хамове твоє поріддя! Забравсь у панську оселю та й...

— Що це ви, пане? Що ви? Чи у вас же Бог є? Вам дорога найлюбіша собака вашої дочки, а мені не дороге моє дитя?

— Як це ти смієш мені таке казати? Ти знаєш, хто я і хто ти? Ах, ти ковельок рябої свині! То ти ще у мене тутечки стрілятимеш моїх собак? Уб'ю! Розчавчу!

— Ну, якщо ж так, то нехай же на вашу голову паде те нещастя, яке ви хотіли заподіяти іншому! Гіркий буде ваш час, глядіть же, пане!..

Більш того кухар не сказав панові нічого. Він ухопив свою дитину на руки і того ж дня покинув панське дворище, а через тиждень після того поховав дитину, що вмерла од великого переляку.

І лиха доля неначе справді помстилась над паном Цуцалом за безщасну дитину кухаря.

У пана Цуцала та його пані Цуцалки зроду тільки й була одна дочка Галя. Галя уродилась несхожою ні на батька, ні на матір, і уже змалку її тягло на село, до хати, до простого люду. Пан Цуцало, вважаючи своє панське коліно за найблагородніше, здав свою дочку до вчення і в благородну школу, себто в дівочий інститут. Але і інститут не переінакшив ніяк Галю, і вона, добувши курсу вчення, не схотіла сидіти дома та куняти з батьком на ганку; зріклась теж і слухати усякої плітки своєї матері, а пішла на село до простого люду і почала вчити селянських дітей письменства. І батько і мати страшенно за те

обурились на Галю і усяко одмовляли її од такої витівки. Але дочка гаряче сперечалась з батьком та з матір'ю і доводила їм, що так жити, як живуть вони, і безсоромно, і нечесно, і огидливо. Батьки раз-по-раз сперечались з дочкою, але поки що мушили потурати їй. Одначе, дочка цим не вдовольнилась. Вештаючись скрізь проміж народом, вона десь-то познайомилась з одним земським лікарем, що був мужичого роду і вчивсь про земський кошт, і тутечки швидко скоїлось те, що панна покохала лікаря, а лікар покохав панну. Недовго гаючись, Галя зараз же об'явила і своїм батькам, що вона має побратись.

— З ким же це і як? — здивовано спитав батько.

— З земським лікарем.

— З яким лікарем?

— Петром Семеновичем Хоменком.

— Як? З Хоменком, кажеш?

— З Хоменком же.

— Так він же... він хамського поріддя!

— Якого такого хамського, тату?

— Мужичого, кабряцького, злодійського!

— Що це ви говорите, тату? Хіба ж ви не такі, як і...

— Як? Я? Я такий же злодій, як і який-небудь Хоменко? Я такий же хамлюга, я такий же капиряка, як який-небудь Кирпотенко, або ж Голопупенко? Я, Панас Панасович Шпаківський, полковник славного полку, такий же ворюга, як і оці всі Хоменки?

— Тату, схаменіться, що це ви кажете?

— Не буде моя дочка за хамом, — от що я кажу! Не буде після мене господарювати на моїй власній землі Хоменко! Не будуть човгати по паркетах моїх городянських домів Хоменки! Не Хоменки вони, а Хаменки! Не в кімнатах їх місце, а в кухні, стайні, хліві! Злодії вони! Крадії! Усі і кожен з них! Певно і той лікар, то він несправжній лікар. Як він пробравсь у науку? Десь украв собі атестата та тепер і лікарює!

— Тату! Тату! Бійтесь же ви Бога. Де ж ваша правда?

— Не буде Хаменко чоловіком моєї дочки, Галини Шпаківської!

— От же буде!

— Не буде, кажу тобі!

— От же буде!

— Так я ж тебе всього рішу! Я ж тебе вижену геть! Я тебе і на очі не пустю!

— Так оце ви так, батьку? Мати, а ви ж що на це? Невже ж і у вас нема Бога і правди в серці?

— Як батько, так і мати!..

— Ну, так нехай же воно, те багатство, прахом пропаде, коли через нього такечки ганять чесну і нелукаву людину! Нехай воно...

— Геть! Геть з дому! Щоб мої очі тебе не бачили! Щоб мої вуха тебе не чули. Геть!

— Не гоніть мене, я й сама піду! Тяжко жити з такими батьками, що отакечки думають і отакечки говорять. Живіть ви зі своїм багатством, а я піду жити зі своїми злиднями!..

Галя більш цього не сказала жодного слова. Вона підняла високо голову, підбрала в одну руку свою сукню, неначе задля того, щоб од неї нічого не зосталось, навіть і самого сліду, в батьківським домі, і геть зникла...

Лікар Хоменко не одрікся після того од панни і швидко одружився з нею. Він був теж, як і його дружина, чоловік жвавий, кебетливий, дотепний і великий трудівник. Не вдовольняючись долею земського лікаря, він забрав свою дружину і майнув з нею аж до самої столиці. Тамечки він знов почав учитись та працювати і нарешті видержав іспит на докторанта, а потім, захистивши дисертацію, зробивсь доктором медицини і зоставсь назавжди жити у столиці. Тутечки його ім'я потроху та помалу почало пробиватись в газетах та журналах, і нарешті він притяг до себе чималу силу пацієнтів і зажив зі своєю дружиною зовсім непогано. У них уже було і двійко діток. Жили вони і любовно і лагідно. Одного тільки бракувало Галі Хоменковій — це того, що вона кілька років не бачила своїх батьків і нічого про них не чула: хоч вони і жорстокі, хоч і крепаки по натурі, та все ж таки рідні батьки, і нило у неї серце, як згадувала вона про них. Та ще ж до того у неї були два славнісіньких хлопчаки, такі, що краще їх, на її думку, десь і в світі не було. І схотілось Галі, страшенно, до смерті схотілось побачити своїх батьків і показати їм їх же онучат. І Галя не видержала: швидко зібралась вона, швидко й побігла із столиці та аж в далеку і рідну Україну. Але чим ближче вона під'їжджала, тим більш її брала роздума, як то її стрінуть батько та мати. А приїхавши до рідного хутора, вона одразу не насмілилась явитись на очі батькові з своїми дітками і покинула їх з нянькою у простій хаті однієї простої жінки. Після того з великим трепетом під'їхала до батьківського двору, вискочила з екіпажу, прудко перебігла усе дворище і спинилась коло розчинених вікон батьківського кабінету. Тутечки вона одразу упала навколюшки і з риданням простягла вперед себе руки. Батько зараз же вбачив свою дочку і зараз її впізнав.

— Ти звідкіля? Безщасна, чого ти? Прогнав? Прогнав тебе твій Хаменко? Хаменко! Хаменко! Протурив тебе твій Хаменко?

Бідна Галя од такої несподіваної стрічі уся здригнулась, і сльози їй так одразу і покотились із очей.

— Тату! Таточку! Не прогнав він мене... він любе...

— Що любе? Гроші любе? Га? Грошей просе! Всі вони, ті Хаменки, всі вони канюки! Украв дочку, ще й хоче украсти і моє добро? Любе? Наобиняки буряки, дайте моркви? Га?

— Тату! Він... і не думає... у мене двойко діток...

— А, тепер, як поплодив дітей, то й вигнав геть? Тепер, як ніде дітись з дітьми, так ти й до батька? А раніш, то батькові начхала на голову! Не буду я годувати того хаменкового поріддя! Геть з ним од мене! Геть з мого двору!

— Тату! Таточку! Я ж не прошу у вас грошей! Мені не треба вашого добра!.. Я... я... хочу тільки споглянути на вас... я... щоб ви подивились на моїх діток... я...

— Ти не питалась мене, як надумалась їх плодити, а тепер...

— Та невже ж вам дорогші оті цуценята, ніж мої діти, а ваші онуки?

— Вони не зрадили і ніколи не зрадять мені...

— І оце ваше останнє слово?

— Оце моє останнє і незмінне слово!

Безщасна Галя після цього перестала благати батька. Вона швидко піднялась з земля і, коливаючись з одного боку на другий, уся бліда, як крейда, повагом вийшла з батьківського двору, сіла у коляску і потім з малими дітьми і зі старою нянькою того ж дня виїхала геть із рідних міст до столиці.

Як уже стріла б Галю її рідна мати, хто її знає. Але матері на той час не було дома, бо вона, по своєму звичаю, посунулась до якоїсь-то сусідки канючити усячини на свої злидні та зібрати усякі переказки та розповідати їх другим. А коли вона після всього того повернулась додому, то старий Цуцало не схотів їй про дочку і казати, і вона тільки другого дня дізналась про все випадково од своєї наймички Марти.

Життя в Собачому хуторі після того ні в чому не перемінилось і не переставилось. Тільки пані Цуцалка все більше і більше никала по сусідах, та пан Цуцало все частіше і частіше лягав одпочивати у своєму засмітченому кабінеті та ще некорисливі родичі пані Цуцалки усе палкіші і палкіші писали їй листи, питаючи про те, як вона у Бога проживає та як їй дороге і неоцінне здоров'ячко та як здоров'ячко ж високоповажного і добродійного Панаса Панасовича...

БІДНА І БЕЗЗАСТУПНА ВДОВА КНЯГИНЯ БАШМАЧКА

Якось-то літньої, палкої доби од станції Красилівки до села Зачипилівки, маєтності княгині Сусани Самійлівни Башмачки, їхав відомий нам губернський земський агроном Борис Касьянович Діброва. Щоб дістатись од станції Красилівки до Зачипилівки, агрономові треба було багато проїхати землею княгині Башмачки. То був безмежний і віковічний степ, на якому аж до самого села не було ані жодного селища. Увесь той степ покритий був різноманітною, зовсім сухою травою, і в ньому тільки по глибоких балках та по розлогих вибалках стояв старий заневогий ліс та ще по низьких макортетах витикався рідкий фарабник, а на високих степових місцях вільно перекочувався сухий кучерявий курай. Там було де і проїхатись, було де і розгулятись, було де і розвіяти свої думи та було де і поблукати, коли хто не зовсім-то добре знав свій шлях.

Отож, мабуть, і візник агронома Діброви не зовсім твердо знав шлях, бо вже скільки він їхав по степу до села Зачипилівки, а все ніяк не міг приставити свого пана до міста. Сонечко то стояло високо і обливало пекучим жаром увесь степ, а то, спустившись нижче, на край небозвода, почало пускати од себе ясні і довгі промені, і ті промені почали лягати по степу широкими і ясними пасмугами.

А подорожні усе їдуть і їдуть і все ж таки ніде не бачать ані слобідки, ані хуторка. А чи так же вони їдуть? Чи не збились де з прямого шляху? Чи в ту сторону, куди треба, вони прямують? В цілому степу хоч би тобі одна душа, щоб можна було її розпитати, куди і як саме треба їхати до тієї Зачипилівки. І візник і пан уже почали думати, що вони десь загубили свій шлях і що певно їм не прийдеться добиратись того дня до села, а десь треба буде ночувати у степу. Коли ось, вискочивши до якоїсь, дуже високої могили, вони несподівано побачили перед себе якогось-то чоловіка, що їхав, не поспішаючи, по шляху і злегка дрімав у набокуватій бричці, бо, нахилившись усім тілом вперед, коливався з одного на другий бік брички. Тутечки візник агронома пристяжив своїх коней, і вони швидко догнали того чоловіка. Але що ж це воно є? На плечах якесь-то старе з довгими, вздовж і впоперек, латками лахмання; на потилиці біла, уся драна ганчірка, а на голові... Чи воно старомодний картуз з довгим, одкопаним вперед козирьком, а чи жіночий картуз з широкими крицями супроти палкого сонця в степу?

Теж і бричка... Що воно? Не бричка, а прямо тобі балабайка. І з боків, і з переду, і з задка уся чисто позв'язувана мотузками

та канатами та повкручувана уключинами; ті уключини проходили попід усім сподом балабайки, висовувались геть далі задка і ледве-ледве не волочились по землі. На ходу уся балабайка і підкидалась, і торохтіла, і деренчала, і черготіла, оддаючи не одним, а цілим морем різних згуків: здавалось, що тут стукотів старий, розбитий та розхлябаний грохот, на якому пересипали сухий та краплистий горох; здавалось теж, що тут же заклепував залізне дно якийсь майстер у залізному цебрі; здавалось уп'ять же, що тут вибивав на дерев'яній калаталці нічний сторож, лякаючи ворюг нічної тьми. І далі і таке інше. До такої балабайки і коняка. На високих, постертих, як ті млинові товкачі, ногах, з довгою та худорлявою, як у старого журавля, шиєю, з облізлою, як шерсть у шолудивого собаки, гривною, з куцим, вискубленим та коростявим хвостом — та коняка давно уже ждала до себе гав, а гави давно уже ждали до себе коняку. Під коняку і упряж. Дуга уся потерта та поковиряна: з правого боку, укупі з хомутом та з сіделкою та з голоблею, дуже нахилена вниз; з лівого боку, уп'ять же з хомутом та з сіделкою та з голоблею, дуже підсунута вгору. Замість віжок мотузки повчіпляні, а замість черезсідельника драного пояса утягнуто.

Що це воно таке? Чи чоловік, чи жінка? Чоловік! Ні, жінка! Ні, чоловік!..

І не чоловік, і не жінка, а баба! Та ще й дуже стара баба. А коло баби ще й рядняна торба, і в тій торбі повно ключів. Ті ключі попробивали собі з боків дірочки і виглядали звідтіля, як виглядають головками крізь нитяну сітку піймані ловцем пташки. Печно, це якась стара ключниця, що їздила кудись-то у далекий хутір і тепер тюпає додому надвечір.

Порівнявшись з бречкою баби, агроном трохи схилюсь на бік і гукнув до неї, щоб розпитати про шлях та про хутір та про княгиню Башмачку.

— Слухайте сюди, бабусю! Та чи ви бабуся, чи ви тітуся?

Коняка, що везла бабу, почувши людський голос, зразу тиць і стала. Стала, опустила голову униз, одкопилила нижню губу і завмерла на місці.

— Слухайте сюди, бабусю! Чи ви, може, тіт...

— А що вам треба? — перепитала баба якимось-то дуже пронизливо і дуже верескливо і роззявила широко свого рота.

Діброва поглянув на бабу і побачив, що рот її зовсім провалився в середину, як провалюється колодязь, коли в ньому підгниють колоди зруба. Мацалка її уся червона, порепана, як стара бруква, що виперлась із землі і місяців два не бачила дощу.

— Здорові вам!

— Здорові й вам!

— А чи так ми тутечки їдемо?

— А куди ж вам їхати?

— До княгині Башмачки.

— Як до княгині Башмачки, то так саме й їдьте і нікуди не звертайте. По цьому шляхові і доїдете.

— А чи далеко ж їхати?

— А так, що верстов п'ять пробіжите та й усе.

— А не знаєте, чи вона тепер дома?

— Може, й дома, може, й нема, а ви чого ж до неї? Купляти чого, чи як?

— Н-та, є діло... Якщо її нема, то, може, чоловік або діти є.

— Діти є.

— А великі?

— На хунт не важила, не знаю...

На таке слово агроном осміхнувся, та не осміхнулась сама баба; вона тільки подивилась на агронома якось-то дзизо і зразу звернула свого коняку набік з шляху.

— Ну, спасибі і за те, що хоч показали нам, бабусю, шлях до княгині.

— Ні за віщо дякувати.

Тут баба почала натужно смикати мотуз'яні віжки, щоб принукати свою коняку їхати далі. Смиче віжками, а сама кричить: "Тпру!" Коняка, десь знаючи добре звичай своєї пані, теж почала швидко перебирати ногами, але перебираючи ногами, сама хоч би тобі з місця.

Візник Діброви довго дививсь з осміхом на таку кумедію, а далі, не видержавши, збив свої коні убік, обігнав бабу з її балабайкою і замівся геть уперед по шляху.

Верстов з дві бричка Діброви бігла по рівному і гладенькому шляху, потім шлях той почав спускатись потроху вниз, і тут перед очима подорожніх почали виявлятись хрест, башти, кривля, потім і вся будівля білої мурованої церкви; за церквою виявивсь панський будинок; геть далі будинка, ліворуч, велике і розкидисте село, а ще далі широкою стежкою вилиснув і самий Дніпро. Ще хвилин п'ять-шість, і бричка агронома уже була коло штахетки, що одгорожувала панський двір од степу, і коло воріт, що були в кінці штахетки. Але що ж це воно за штахетка така? Де-не-де стирчав в ній стовпчик, де-не-де коло стовпчика балясина, де-не-де коло балясини убоге деревце.

В самих воротах однієї половинки зовсім не було; друга скочила з верхнього гака, похилилась набік, немов та п'яна баба, і ось-ось готова була зовсім упасти на землю, і тільки ждала того, коли хто-небудь буде чи йти, а чи їхати крізь ті ворота, щоб тут же і накрити його і поховати під собою.

З лівого боку до самих воріт надходила довга і глибоченна ярюга, вимита весняною водою і певно не зразу, а за кілька десятків год. Та ярюга теж ось-ось готова була розвернутись і проковтнути і самі ворота, і самий будинок, і самий двір, і самий садок, що тягнувся за будинком по краю берега річки Дніпра.

Візник агронома не насмівсь їхати крізь такі ворота і, завернувши назад, поїхав на чорний двір. Сам же пан агроном виліз із брички і пішов до будинку пішки.

Та що ж це воно тут і за будинок такий? І хто воно тут у такій руїні живе? Певно колись-то будинок цей, зроблений у один поверх, з просторим зверху мезоніном, з великими вікнами і з широкими дверима, певно непоганий був. Але він уже давно і, мабуть, дуже давно мертвим трупом став. Усе на ньому зотліло, як на тому кістякові, що кілька років лежав в могилі, а потім висунувсь із-під землі на світ. Вікна в ньому виглядали темними, нічим не закритими дірками, які, замість скла, затулені були деінде клаптями паперу, а деінде і зовсім забиті віконницями. Наличники, колись то теж і штучні, і чепурні, тепер усі поодставали і порозхилялись, один у один бік, другий в інший. Усі двері в будинку, теж колись-то міцні і суцільні, давно уже і порозсихались, і потріскались і поодвисали, і коли одчиняти їх, то треба спершу довго і кріпко торгати об дошки помосту, а потім уже боком просовуватись крізь них у середину кімнат. Штукатурка на будинку геть скрізь поодставала і оголила через те усі стіни; тільки й зосталась сама кленцовка, та й та теж наполовину обвалилась і немов тая стара ганчірка метлялась на стіні. По краях довгого, але вузького двору, окрім панського будинку, тільки й було всієї будівлі, що невеликий мурований флігель та будинок для управителя та завалюща стара стайня, а коло чорних воріт — дерев'яний голубник, такий, що тільки й ждав він або свині, або ж коняки, щоб почухалась коло нього і зразу звалила його на бік. Флігель стояв на високому місці і уже зовсім зсунувсь униз з сугорка: один ріжок його зверху і до самого низу тріснув і одійшов геть од стінки, і певно давно б уже лежав на землі, якби не ті товсті бревела, що звідусіль його і підпирали і притуляли до стіни. Сад теж, хоча він простягся уздовж високого і відкритого берега Дніпра, був і занечогілий і занедбаний, і в ньому тільки тих й дерев, що стара, суховерха та мохрова акація, або ж дика груша, та такий же, якщо не гірший, бузок.

Агроном Діброва, уступивши у двір, шатнувся був зразу до панського будинку, але не побачивши там жодної живої душі, пішов ходити скрізь по двору і уже геть в кінці всього довгого двору знайшов якогось-то хлопця-тонкостеблика, год дев'яти з

роду і спитав його про княгиню. Хлопець відповів йому, що княгині зараз дома немає, і що вони ось-ось, як невидко, вернуться додому.

Тоді агроном із двору пішов у сад, а із саду пробравсь аж до самої річки і там посів на скелі, ждучи прибуття княгині. Дивлячись зверху скелі на річку, на острови, що були серед річки, на ліс, що ріс на островах, на невеличкі водяні млини, прип'яті коло скель, близько берегів річки, він любувався чудовою картиною Дніпра, але тут же сам себе питав, що ж це воно за княгиня така тутечки живе, що ото у неї такий будинок, такий двір, такий садок і така скрізь пустота, що тільки в ній, тільки й знайшлася одна жива душа та й та аж на самому кінці двора?

Тим часом сонце уже зовсім сіло за горою, і в повітрі потягло од Дніпра м'якою і свіжою вогкістю.

Посидівши з півгодини коло річки, агроном спустився зі скелі і знов потяг до саду з тією думкою, чи не прибула княгиня із степу додому. Він пройшов увесь сад, піднявсь по головній стежці вгору і тут тільки що наблизивсь до будинку, коли баче, до ганку під'їжджає та сама замушкарена коняка і та сама балабайка з старою та скозубляною бабою, які він тільки що бачив у степу. Коняка дотюпала до ганку і тутечки одразу тиць і стала! “Що це воно таке?” — несамохіть спитав сам себе агроном і несамохіть спинивсь на місці.

Ось з підземелля будинку вискочив несподівано босий, в широченних штанях, бородатий і закузманий мужичака і почав висаджувати стару бабу попід руки із брички. Швидко до мужика підбіг і той самий маненький хлопець, пурик, що був перед тим на задвірках, і теж миттю кинувся до брички і одразу вихопив звідтіля торбину з ключами. “Та що ж це воно справді таке?” — знов сам себе спитав агроном.

А баба тим часом, випручавшись із своєї балабайки, простягла уперед себе ноги і почала ловити ними підніжку, яка прибита була збоку брички. Агроном зненацька поглянув на ноги баби і побачив, що вона була зовсім набосоніж, що на ногах у неї були замість черевиків якісь-то шкуратки-шльопанці, усі в дірках та латах, і скрізь ті дірки світились голі та зашкарублі п'яти.

Спускаючись з підніжки на землю, баба тая якимось-то запнула за кінчик підніжки своєю спіндерею, і тут у неї підметок на шльопанці так зразу й роззявивсь, неначе віко в скрині, а все хламіття так і заворушилось, неначе ганчірки на тину од вітру.

— Панаско!

— Чого zvolите, ваше сіятельство?

— А хто до нас приїхав?

— Не можу знати, ваше сіятельство.

— А що ж він питав?

— Питали, чи дома ви, ваше сіятельство.

— А ти що сказав?

— Сказав, що вашого сіятельства зараз дома немає, а швидко будете.

— Що ж він купляє що, чи...

— Нічого не казали, ваше сіятельство.

— Чому ж ти не спитав?

— Забувсь, ваше сіятельство.

— Ах, ти ж падлюче твоє м'ясо! Ах, ти ж пушпурлет собачий! То скільки ж раз я тобі казала, щоб ти питав, як хто приїде, чого воно і до кого воно? А де ж він єсть?

— Пішли до саду у проходку.

— Як? До саду? А може ж, то од справника уп'ять за якою-небудь недоїмкою? Ах, ти ж падло червиве! Та нащо ж ти пустив його у сад? А ти, старий пес, росхондей бородатий, де тоді був, як приїхав той пройдисвіт?

— Я товк, ваше сіятельство, сіль у ступі, то й не чув.

— Ти уже й голови своєї на плечах не чуєш.

— А Гапка суччиної віри стервига, зевеха, припинда, падлюча куйда, де була?

— Вона ставила управителеві самовар.

— Це ще що за новина? Управителеві ставила самовар! А вона знає, яке дороге вугілля? Не сміть мені ніякому управителеві ставити самовар! Нехай скаже йому, що од самовара може бути пожежа...

— Слушаю, ваше...

— Ах, ви, прокляті! Ах, ви зрадники! Ах, ви каторжане! Щоб на вас на всіх коняча завина напала! Щоб ви... Та, може ж, то приїхав такий харцизяка, що "взискує" скрізь гроші? Де ж я йому їх візьму? Може ж, він де сидить у саду та стереже мене, щоб "вручити" ту анахтемську повістку?

З цим словом баба одразу повернулася і пошкандибала у кімнати.

Милосердний Боже, що ж це воно таке? Та невже ж оця стара чмакалка і єсть сама княгиня Башмачка? Та невже ж це володарка сорока восьми тисяч десятин землі? Оця забейкана старчиха, оця брудна шквара, що ходє набосоніж, що світе голими п'ятками, певно і єсть княгиня Башмачка?.. А певно, що вона!

Першою думкою агронома було зараз же йти та шукати свого візника та тікати звідсіля. Але він, пройшовши разів два по стежці в саду і трохи заспокоївшись, знов надійшов до будин-

ку, щоб явитись на очі княгині і випрохати у неї дозволу оглядіти її місця, всі угіддя і неугіддя її.

В прихожій його вступив той же таки босий, бородатий і в широких штанах мужичака, що висажував княгиню з брички, і поспитав, звідкіля і чого йому треба.

Агроном сказав, що він їде з губернії і має діло до княгині. Слово "губерня" заспокоїло мужика, і він надійшов до дверей кімнати, в якій сиділа княгиня, замкнувшись на замок з приводу прибуття якогось-то невідомого їй пройдисвіта.

— Ваше сіятельство!

— А що ти?

— Цей пан приїхали не од справника, а самі од себе із губернії.

— Із губернії?

— Із губернії ж.

— А ну клич його сюди.

Агроном наблизивсь до дверей і став на місці.

— Хто ви такий, звідкіля і чого сюди приїхали? — запитала княгиня агронома крізь двері, сидячи усе ж таки за замком у другій кімнаті.

— Я із губернії, агроном Борис Касьянович Діброва.

— А чого ж це ви?

— Та бачите, я...

— Може, ви по недоїмку?

— Ні, княгине, я тільки оглядаю скрізь угіддя і неугіддя.

— Так ви хто? Адвокат?

— Ні.

— Може, чого купляти?

— Ні, я їзду скрізь насаджати культуру.

— А, он що! А вид же у вас, білетик, хто ви такий, є?

— Є, княгине.

— Пред'ясніть, — подивлюсь.

Агроном мовчки вийшов з будинку, мовчки розшукав свого візника, мовчки розчинив у бричці чамайдана, достав звідтіля свого білета, загорнув його у клапоть газети і приніс у прихожу. А як княгиня усе ж таки сиділа за замком у другій кімнаті, то він доручив свого білета тому ж таки Гараськові і велів йому передати княгині. Гарасько, одібравши білета, нахилився колінками до помосту і по помосту просунув його крізь щілину у другу кімнату до княгині. Чути було, як княгиня наблизилась до дверей, як вона нагнулась до самого помосту, як узяла у руки білета і як почала ним шелестіти. Довго вона перегортала та шелестіла тим білетом, а потім того таким же порядком нахилилась низько до помосту і просунула білета попід дверима у

прихожу, та тільки просунула самого білета, без того клаптя паперу, в який він був обгорнутий. Хвилини дві після того двері в кімнаті відчинились, і княгиня вийшла до гостя.

— Вибачайте, що я вас потурбувала, — заговорила вона дуже м'яко і дуже солодко до пана агронома. — Тепер ті поліцаї тільки те й знають, що їздять скрізь та панів обдирають. Так ото я думала... Еге ж...

Видно було, що княгиня дуже пильнувала про те, щоб говорити з гостем і люб'язно і привітливо; а те, що вона уже і бачила його і говорила з ним, про те вона хоч би тобі слово: неначе то була і не вона і не тінь її.

— Знаєте, тепер такий світ, що рідних дітей бійся.

— То так, княгине, то так!

— Так ви справді агроном Діброва?

— Він же.

— От той відомий, що... Так це ви обдивляєтесь, які тут у нас місця, та насаждаєте культуру?

— Якщо можна, то дозвольте, княгине.

— Як би я вам подякувала, коли б ви мені доставили хоч півмішечка отієї пшенички... усе б таки був спомин...

— Та я, княгине, з собою того не возю.

— Ну, хоч американської кукургузки, качанців з десятків. Я б вам дещо і перекинула за ваш подарунок, так я бідна, беззаступна вдова, нікому мене ні застояти, ні од лихих людей оборонити, нічого теж з мене і взяти. Самі згляньте: що тут у мене єсть залишнього?

Агроном перевів очі од княгині на те, що було округ неї і несамохить задививсь. І справді, хоча він уже чимало прожив на віку і чимало бачив чого у світі, а такого, як у княгині Башмачки, ще не бачив ніде.

В прихожій, попід стінами, стояли некрашені і дуже засмальцьовані скамниці, простого селянського роблива; посеред прихожої стояв теж простий і теж засмальцьований стіл і коло того столу невеличкий, покривлений і потрісканий ослінчик. Та прихожа, видно, правила у княгині і за буфет, і за столову. В самих кімнатах стояли старомодні, з драною шкурою, і з клоччями конячої чи собачої шерсті кріселка. Мухоти по всіх кімнатах було такого, що як шугнула вона зразу та як загула та як закружлялась, то неначе то були не мухи, а цілі шершні де небудь у старому і великому дуплі дуба. Опріч того по всіх кутках, по всіх закапелках кімнат понакладано та понаваляно було скрізь динь, кавунів, ханьок, горгопок, гарбузів, і все те гнило та оддавало кислим та важким, як у винниці, духом. На всіх одвірках, на всіх підлокотниках, на всіх стінках понапулювано

було усяких торбиночок та торбинок, та панчоx, та ворочок, і в них скрізь понасипано було насіння, кісточок, зерен. Вряд з торбиночками та торбинками понавішувано було усяких скрутнів колосся та квіту, та коріння, і все те усіяно було, неначе дрібчастим маком, мухвою і все те було страшенно і закаляно, і запаскуджено, і коли хто торкавсь до того рукою, то рука йому приставала, неначе до терпентини, або до меду... А до всього того ще й мишви тієї такого, що од одного духу мишачого душа прохалась із тіла. До мишей та ще й молі: от неначе тобі завірюха зимньої пори у степу, то ото так та міль скрізь по кімнатах...

Агроном роздивлявсь на все те, неначе він приїхав до Китаю або ж опинивсь де-небудь на всемирній виставці...

— Так ви кажете, що пшениці не возите?

— Ні, княгине, не вожу. Удруге, як приїду, з великою охотою.

— А, та який же ви добрий! У вас, бачу, дуже широка і певно артистична душа... А ви таки із губернії?

— Із губернії ж.

— А раніше де жили?

— У Петербурзі.

— А не знаєте там таких, що їздять по економіях та купляють хліб, або сімня, або ж...

— Ні, княгине, таких не знаю.

— Я, знаєте, бідна вдова, то мені нічим і обіпертись... А тутечки не встрівали таких купців?

— Не встрівав і тут, княгине.

— Це шкода. Не так шкода, як невігода. Ото так розумні поляки кажуть. А ви самі не з поляків?

— Я, княгине, українець.

— Українець? А мій батько — спаси його царство небесне — був із Польщі і мав високий чин гофмейстера Височайшого двора. А рід його прямо од короля Батури. Усіх він нас, панночок, виховав у Смольному інституті, а тепер я уже кілька років удовою, то як тут у Божому світі доживати свого віку? Якби мені стільки, як ото у князя Орлова, триста тисяч десятин землі, а то з чого мені потягти?... А що не могли б ви, як ви жили у Петербурзі та ще ви такий преславний агроном, що вас усі в столиці і знають і поважають, не могли б ви — спасибі вам — поклопотатись здобути мені пенсійку? Я, знаєте, бідна і беззаступна вдова, на мене і всі діти мої осоружились...

— За це, княгине, не берусь, — ви уже пробачте.

— Гм, гм... А у мене он тамечки, за будинком єсть пепели-

ще, і на ньому під Великдень горять свічки; так то, кажуть, клад перечищається. А що ви не взялись би розкопати те пепелище?

— Я б радніший був вам, княгине, як-небудь прислужитись, та, на превеликий жаль, у цім ділі зовсім нічого не розумію.

— Ах, яка велика шкода!.. А оцього папірця вам не треба?

— Якого папірця, княгине?

— Оцього, що ви... що ним ваш білетик був обгорнутий...

— Папірець, що білет ним був обгорнутий? — здивовано перепитав агроном.

— Еге ж, еге ж! — осміхнулась стиха княгиня, і в її посміху почулось стільки м'якості, стільки приязні і стільки ласкавості, неначе вона держала в своїх руках щось таке коштовне, таке неоцінне, чого не мав у себе і самий великий у світі багатир-дука.

— Папірець? — ще раз перепитав агроном, не розуміючи, на що їй той папір здався.

— Я бідна вдова, то до мене і газети не доходять.

— А!.. несамохіть вирвалось із уст агронома. — Он воно що! Зробіть увагу, княгине...

Од таких слів агронома лице княгині зробилось зовсім блаженним і засяяло великою і невимовною радістю.

“Так, так, бідна вдова, бідне королівське поріддя. Усього у неї й достатку, що сорок вісім тисяч десятин землі”, — промайнуло в голові агронома.

Тут Діброва ще раз одвів очі од княгині і ще раз поглянув на ту убогу обстанову, яка була в князівських кімнатах, на ті рої мух та молі, що скрізь літали по кімнатах будинку; ще раз потяг до себе того паху од мишви та од овощу і вивів, що більш йому тутечки нічого робити. Він нешвидко підвівся з місця, низенько вклонився княгині, щиро подякував їй за дозвіл оглядіти найкращі місця в її власності, близько Дніпра та селища, і вийшов геть із будинку.

Коло панського ганку агронома Діброву стрів хлопець Панаско і подав йому його плащ та палицю. Діброва, прийнявши те од хлопця, сунув йому в руку золотого і одійшов далі, де стояв його візник з кіньми. Але тільки що він завернув за причілок будинку, як ось княгиня крізь розчинене вікно зразу гукнула до себе хлопця. Діброва несамохіть спинився за кущем бузка і прислухався.

— Панаску! Це тобі пан дав на чай?

— Дали, ваше сіятельство.

— Багато?

— Золотий, ваше сіятельство.

— А не більш?

— Ні, тільки золотий, ваше сіятельство.

— Брешеш, собача дитина!

— Їй жи Богу, золотий.

— Давай сюди!

— Ось він.

— А ну вивертай кишени. Може, він більш дав?

— Щоб мені луснути, тільки один золотий!

— Давай сюди, кажу, бо ти ще малий і не тямиш, яка в тих грошах сила.

Тутечки якраз до Діброви під'їхали коні, і він, сівши в бричку, швидко із панського двору замівся на село, прямо до старости, щоб через нього знайти собі у якого-небудь дядька чистеньку хатку і там заночувати.

Але розшукавши старосту, він несподівано дізнавсь, що в селі Зачипилівці уже більше місяця “пробуває якась-то комісія інженерів, що проміряє глибину та мілину Дніпра і заводе собі те все у книги”. Агроном прямо й потяг до інженерів.

Через хвилину він уже надривався од реготу, розповідаючи інженерам про те, як він стрівся з княгинею у степу, як взивав її то бабусею, то тітусею, як потім здивувався тому, що тая бабуся, чи хоч тітуся, та була сама княгиня, як вона перелякалась його приїзду, як доправляла у нього його білета крізь замкнуті двері, як довго наникувала йому про те, щоб він подарував їй клаптик паперу, і нарешті як у свого хлопця одібрала того золотого, якого він подарував на чай хлопцеві.

Інженери, слухаючи те, і собі так реготали, що аж за живіт брались, аж сльози їм котились із очей.

— Ну, шановний добродію Борисе Касьяновичу, живучи тутечки уже кілька тижнів, ми теж і надивились і навчились багато про цю княгиню Башмачку; це пані дуже закручена. Стара вона така, що уже й забули, скільки їй і год зроду.

— Та скільки ж їй?

— А ось скажіть, скільки?

— А чума її знає!

— Вісімдесят вісім.

— Ото!

— Еге ж, а їсть і п'є й досі так, що й за молодого справиться. Та це ще ніщо є, а тут як розказати вам усе про неї підряд, так ви того і в романах ніде не вичитаєте. Живе вона одна, самотньо. Було коло неї кілька дочок, так вона держала їх гірше, ніж кріпаків. Голодом заморяла, ходу нікуди не давала, а одягала у таке, як ото міщанки роблять із нанкової та перкальової матерії запинала на вікна: стара баба із кріпачок Ївга пошиє кожній по спідничці, та й ходять ото князівни так. А уже про черевики і не

кажи: завжди, oprіч зими, босі ходили. Так щоб зовсім не згнути од голоду, бідні князівни потай од матері бігали до кухаря та там ото і живились. “Чого то ваші князівни та все лазять крізь вікно у поварську поза будинком?” Оце спитає хто сторонній у баби Гапки. “Та ото ж бігають до кухаря, щоб не бачила стара княгиня, їсти, бо вона усіх докоряє, що вони багато їдять, через те такі й гладкі. А от я, каже, так я, як пташка. А вона раніш усіх підхопиться з ліжка, — коли у гаспида й спить? — поз’їдає усі сливки та поїсть масло, а тоді й каже що вона, як пташка...”

Так ото, чуєте, добродію, додержала княгиня отакечки дочок до того, що вони уже й попереростали, а заміж усе не оддає, щоб бач не виділяти їм паїв землі та через те не знищитись. Так одну у неї видер якийсь невеличкий панок, а другі довго видавали лихварям векселі та ото тим і жили, а потім терпіли, терпіли та, одна по одній, і повтікали та й поодружувались аби з ким. А тоді уже давай заводити з матір’ю позов. Та вони собі найняли адвоката, а вона собі, та такечки цілий вік і тягаються.

— А чоловік же її як?

— Чоловіка вона і затуркала і пошила у дурні, бо напевно і не любила і не поважала його; усю землю його вона і вимантачила на своє ім’я, а йому почала видавати на прожиття щодня двадцять, тільки двадцять, як в аптеці, зернин кофію: хоч дивись на них, хоч розтирай та пий з них кофій. Так він, бідолаха, терпів, терпів од неї, а потім схопивсь та й подавсь аж до Парижа та там десь на п’ятому поверсі, у манюсюренькій кімнатці, і Богові душу оддав.

Як приїхала вона до Парижа та як покликкала із посольства руського батюшку, то той батюшка гляне на таку велику бідоту та й витягає із кишені кілька десятків франків на її убожество. Аж там саме тоді трапився один руський генерал, таки ж родич княгині, та й каже він батюшці: “Що це ви, батюшка? Та у неї сорок вісім тисяч десятин власної землі!”

— Оце так княгиня!

— Еге ж! А після смерті князя вона таке прирозуміла. Щоб не платити великих грошей за провоз мертвого тіла із Франції в Росію, вона усунула труну з мерцем у куфу з тирсою та замість краму та й повезла до кордону. Але хтось-то і досмикавсь до того та й доніс туди, куди треба; так те мертве тіло на кордоні заарештували, а з княгині узяли утричі більш, ніж насправді коштувало... Та це ще й не все: поховавши свого чоловіка, княгиня швидко заслала на Височайше ім’я прохання, щоб їй видали запомогу як бідній і стародревній удові.

— Ні, ви розкажіть, Карпо Григоровичу, що вона з нами оце недавнечко зробила.

— Та що ж вона?

— Бачте, купили ми собі тутечки у одного дядька поросся, щоб зарізати його під свято, а те поросся візьми та й втечи та прямо до княгині у сад, а вона й спіймала його; спіймала та й зарізала і з'їла.

— Та що ви? Ха! Ха! Ха! От мара світова! Ну, а ви що ж їй?

— А що ж ми? У суд! Звичайно не для чого іншого, як тільки для сміху. Мировий і присудив з неї два карбованці. Так ніяк їй не вручать повістки, щоб заплатила ті гроші. Ото ж вона, мабуть, думала, що і ви до неї з тією повісткою...

— Ні, а як вона пригостила у себе губернатора?

— А це ж як?

— То бачте, їхав якось-то по губернії губернатор і з ним аж десять чоловік усякого стану чиновників. А її зять, Степан Михайлович Сторчовух, запобігаючи ласки високого начальства, запрохав губернатора до Зачипилівки обідати та ще й заночувати. Губернатор згодивсь. Тоді Сторчовух велів привезти у хутір од себе посуд, харчі, хрукти, вина, а ліжка та матраси узяв із губернської земської лікарні, ті що провітрювались надворі після виходу з лікарні хворих... А княгині те й на руку ковінька: для неї тільки тієї й турбації, щоб вітати гостей у власному будинку; шанування гостей не буде нічого задля неї коштувати, а за те слава пробіжить по всій губернії, що он як вона трактувала дорогих і високих гостей — чисто по-царськи.

Ну ото і біжить губернатор по шляху на Зачипилівку із своєю свитою. Коли тут назустріч йому председатель земської повітової управи Кравченко. “Ви куди прямуєте, Михайле Петровичу?” — “До Ступачівки, ваше превосходительство”. — “Кидайте вашу Ступачівку та їдьмо до княгині у Зачипилівку”. — “Та я, ваше превосх... пробачте... діло велике”. — “Яке там діло? Їдьмо!”

А той пан Кравченко та добре знав княгиню Башмачку та ото й одмовляється. “Нічого там! Їдьмо!..”

Приїхали.

І княгиня, і зять її Сторчовух дуже вітали дорогих і високих гостей.

Ну, ото посідали обідати.

Коли ось лакей почав розносити суп гостям. Розносив, розносив, аж дивиться, трьом не стає. Біжить тоді пан Сторчовух до кухаря та змаху як накинетесь на нього: “Що це ти сцапив, чи що, що не вистачив на всіх гостей супу?” — “Та чим же я винен, пане, коли княгиня заховала половину того супу?” Хі, що його тут у Бога робити бідному Сторчовухові? Ускочив у столову та регочучись і каже до гостей: “Вибачайте, вельмиша-

новне добродійство: довго вас ждали, так суп у кухаря наполовину википів”. А княгиня сидить та й каже до зятя: “Он бач, он бач, який він у вас дурень, той кухар!” Гості те все зразу обернули в жарти і почали реготатись з кухаря і тут же поділили проміж себе той суп, що був розлитий по тарілках, і прийнялись за їжу. Предсідатель управи, вважаючи себе за незваного гостя, тут же гукнув до свого лакея, щоб він втяг подорожній кошик з їжею та з винами, і все, що було в тому кошику, велів викласти перед княгинею. Так княгиня і підсіла до того кошика, то швидко забула і про суп і про всіх гостей своїх. Та ще до того той пан предсідатель наостанку узяв та й подарував княгині усе, що зосталось після закуски у кошику. І, братці ж мої, як же вона після того вихваляла його! Що такого чоловіка, як той Кравченко, то й на світі десь іншого немає...

А увечорі того ж таки дня, коли лакей позасвічував скрізь у будинку свічки і коли гості посіли гуляти в карти, княгиня, шкодуючи світла, бігала скрізь по бокових кімнатах і все гасила свічки, а за нею слідком ходив скрізь зять і знов запалював їх. “Іване! Іване! — гукнула княгиня до лакея. — Це ти, дурню, свічки запалюєш?” — “Ні, ваше сіятельство, це Михайло Петрович”. “Гм, нащо б ото я запалювала їх, коли надворі так місячно?”

Другого дня пан Сторчовух велів готувати обід уже не на десять, а на п'ятнадцять чоловік, і сам раз-по-раз бігав до кухаря та пильнував страви, щоб цілі були. Так княгиня після того аж цілий тиждень доїдала губернаторські недоїдки та все вихвалялась, як то вона розкішно трактувала у себе високого гостя: “По-царськи, а певно по-царськи!”

— Ні, а як ще до княгині приїздила її двоюрідна сестра?

— Це уже було інако. Приїхала до неї двоюрідна сестра, генеральша Червінська, подивитись на чудові місця в Зачипилівці, коло Дніпра, та й спинилась якраз близько княгининого садка. А княгиня баче крізь вікно таке лихо, та зразу до своєї Гапки: “Гапко! Гапко! Біжи мерщій до отієї пані, що спинилась ондечки коло нашого саду та скажи, що княгині немає дома”. Гапка вихопилась за ворота та швидше до генеральші: — “Нашої княгині немає дома, пані!” — “А де ж вона?” — “Десь поїхали”. — “А далеко?” — “Аж, аж... до Петербурга, чи...” — “Ну, нічого, душко, я ось тутечки, коло вашого саду одпочину та підзакусю та подивлюсь на ваш Дніпро та й поїду собі додому”.

Вилізла генеральша із карети, сіла на скельці і дивиться; дівчина її розклала перед нею на травці серветку, на серветці розставила пляшки з винами і усяку з'їжку; тоді генеральша узяла у руки ножа та виделку і почала трапезувати. А княгиня баче таке крізь вікно та не знає уже, що їй і робити. Як заюхти-

рилась, як заюхтирилась, та то в те вікно, то в друге: мука та й годі! А генеральша сидить собі, неначе того й не бачачи, та розкошує. Мучилась бідна княгиня, мучилась, а далі таки не вдержала: підняла своє плахиття та швидко в сад, а з саду до генеральші: “І скажи, шерочко, яка дурна моя Гапка: я їй веліла сказати, що я тільки що повернулась із Петербурга, а вона, бісова путря, сказала, що я тільки що од’їхала. Їжи Богу моему! Так оце я сама вийшла тебе провідати”. — “Нічого, шерочко, сідай-но ось тутечки, коло мене, та підкріпляйся після далекої дороги!..”

Так княгиня як сіла та як почала сопілити, то швидко на серветці і крихотки жодної не зосталось. “Ну, — каже генеральша, — так от же що: у тебе у прихожій висить патрет мого діда, списаний на папері, дай мені його, спасибі тобі; це захотілось мені синові угодить. Що б ти хотіла за нього, як би так для мене?” Шкода велика була княгині розставатись з тим патретом, а генеральша усе таки намагається, та тихим видом до неї: — “Я тобі, — каже, — і того дам, і того пришлю, і сього подарую”. — “Ну, добре, то я вже тобі дам, тільки без рямців, — рямці мені самій треба”.

— Ну, що ти скажеш? Рямців їй шкода! Чиста тобі шкниря!

— А ось Василь Васильович, то він власними очима бачив, як княгиня прогнала од Дніпра одну вчену комісію. Та як розказував нам, так ми чисто аж кишки собі порвали од реготу.

— Яку комісію? За віщо?

— Та це, бачте, їхав тутечки, вздовж берега Дніпра, один учений розвідач; такий, що досліджує ґрунти землі, а з ним їхали ще маршалок суміжньої губернії та полковник генерального штабу з двома фотографами, та дізнала про ту комісію княгиня. Баче, що лихо, що скільки воно коштуватиме, коли вони, не дай Боже, та завернуть до її господи, та й одрядила свого приказчика, щоб він гнав ту комісію дрюком од Дніпра, немов крадіїв, або злодіїв. Приказчик і вискочив. Вискочив та й кричить: “А що вам тут треба? Геть звідсіля! Що ви тут видивляєтесь? Може, щоб уночі украсти що?” — “Як то украсти? Хто украсти? Де твоя пані? Ми...” — “Княгині немає дома, а я вас не знаю, що ви таке єсть”. — “Не знаєш? Я ось такий, а це такий”. — “Ну коли не хочете покуштувати кия, то геть к бісу! Багато тут вас таких...” — “Якого кия? Кому кия?” — несамовито зарепетував пан маршалок і, неначе опечений гарячим жигадлом, одразу як ухопе в руки револьвера та на приказчика! “Уб’ю, як того собаку!” А той тоді баче, що лихо, та навіткача та в млин, та хлоп дверима, та й зачинивсь! Та тоді сидить у млині та й вигляда звідтіля крізь щілину, як горобець з-під колодязя.

А пан маршалок собі до млина. Та прибіг та давай його штурмувать. А члени комісії слідком за паном маршалком. Та хапають його за приполи та умовляють усяко та виривають із рук у нього револьвера: “Що це ви? Що ви, Леоніде Івановичу? Та заспокойтесь Бога ради! Оце ми, учена комісія, та будемо стріляти серед дня людей?” Та ледве, ледве одтягли його за приполи од млина. Та що вже сміху було після того, так я вам кажу!.. І це певно княгиня боялась, щоб тая комісія та не затягла до неї та не об’їла її, через те і зробила їй таку кумедію.

— Еге ж, закликати гостей до себе, то вона не любе, а як їздити у гості, то це їй краще меду ще й вина, як той казав. Вона оце як їде до своїх родичів, то завжди сунеться на десятьох підводах з десятьма людьми, щоб ото, якомога довше прожити і прогудуватись про чужий кошт. Та як сяде за стіл, то однією рукою кладе в рот, а другою зразу в кишеню і за пазуху; куди тільки можна, туди й ховає; та так же штучно хова, що рідко кому і в око вкинеться. Та все умете, що там не буде. А сяде чай пити, то цукор кладе і в середину склянки і опріч того ще й в руку бере та тоді й п’є. Та накладеться іноді так, що тут же коло столу...

— А щоб же тобі загладило! От то!..

— А як приїде ж вона до свого зятя Сторчовуха, то ото усі люди хоч з дому біжи. Візьме там гувернатка чи хто друга за обідом апельсина, княгиня зараз же почне вичитувати їй, що так робити негоже. А бідна, слухає, слухає, а тоді при всіх гостях як ридне плакати! Та з-за столу та й геть із дому Сторчовуха...

Ні гувернанткам, ні лакеям нема од неї спокою. Шкода їй велика, наприклад, коли виїзний лакей пана Сторчовуха у погоду та почне надягати на себе панську ліврею та ще й капелюшка. “Миколо, і як тобі погано в лівреї та в капелюшку, якби ти знав! Зовсім тобі не до лиця. Ти в пальто куди статурніший, ніж у лівреї!” — “Ні, ваше сіятельство, у пальто я далеко не такий показний, як у лівреї”.

А то воно, бач, княгині шкода велика панської лівреї та капелюшка, а лакеєві шкода власного пальто та картузика, то ото вони одне перед одним і придурюються...

Коли до пана Сторчовуха з’являються гості, то княгиня усе ж таки, як кажуть там, стережеться політики: “Я дуже рада, дуже рада вас бачити”. А потім зразу вибіжить у другу кімнату, тут же гірко вилається та ще й на поміст плюне: “Ху, мужик! Чабан!.. Миколо! Миколо! А ти для чого, дурню, до чаю поставив сухарчиків та варення?” — “А то ж веліли, ваше сіятельство, Михайло Петрович”. — “А ти б зрікся; він би, той скотар, пив і так, самий чай, без сухарів і без варення”.

Головний бог княгині, найтаємніше її святеє святих — це гроші. Грошам вона поклонялась, грошам служила, грішми марила, на гроші усе міряла. Через те для неї не було нічого гіршого, як платити кому гроші. От то вже їй! Тут вона буде торжитись і змагатись чисто до згину: “Та уважте, уважте таки, чоловіче добрий, бо я бідна і беззаступна вдова!” Щоб не стеряти на що-небудь і як-небудь лишньої копійчини, вона не стидається виканючувати що угодно і у кого завгодно. “Піди, Семене, до крамниці та попрохай там у крамаря коробка та мотузків”. — “Та соромно, ваше сіятельство, ходити та старцювати. Уже я кілька разів туди бігав та надокучив крамарю”. — “Чому соромно? Соромно украсти, а прохати несоромно...”

Кравцеві за сукні княгиня завжди не додавала грошей: хоч ти там сядь серед долівки та й плач, а всіх грошей не дасть. Як збідниться перед кравчихою, як почне їй доводити, що яка то вона безщасна та як їй гірко на світі жити, та як її усі і грабують і обманюють, — сама бідніша на світі людина та й годі! Ото у неї тільки й плаття, що на ній! Так тая кравчиха слухає, слухає та з тим і піде. Одна тільки якось-то знайшлась така, що не повірила княгині, а вислухавши її сповідь, узяла та й подала до суду, так княгиня мусила заплатити кравчисі і опріч долгу ще й “судебныя издержки”. Так зате ж і вичитувала вона їй після того молитви: аж на два криласи!

— От таке ж було, як оце ви кажете, Карпе Григоровичу, і з одним професором, хранцузом, що приїхав був у Зачипилівку учити її онучка, сина пана Сторчовуха. Дізнала вона, що зять її пан Сторчовух та поєднався з хранцузом за сто карбованців на місяць. Хоча то гроші були і не її власні, а проте тож яка велика сума! Як почала вона того безщасного професора тягати до себе щодня та умовляти, як почала! Доводе йому і те, що у неї погані урожаї, і те, що тепер усе на світі дорого стало, і те, що пожари геть попалили її добро, і що вітри та гряд повалили скрізь хліб у степу. А він, собачої віри хранцуз, ніяк не зважає на те і ніяк не поступається перед княгинею. Так що ж вона йому за те і виробляла? Сядуть за стіл обідати, то коло онука стоїть ласіша страва, а коло професора гірша; коло онука пляшка хоч з краплиною чогось-то схожого на вино, а коло професора пляшка порожня, без краплі того; а почнуть прачки прати сорочки, то на сорочки онука є крохмаль, а на сорочки професора нема, і ходє бідний професор з таким коміром у сорочці, що тіліпається йому по шиї, як ганчірка на кілку. І хоч би ж ті гроші та мусила платити сама княгиня, а то ж її зять Сторчовух. Ото ж їй шкода не тільки власних, але й зятевих грошей.

Та знаєте, добродію Борисе Касьяновичу, про цю княгиню Башмачку як усе розказувати, то мало хто їй повіре.

Вона ондечки, шкодуючи води, ніколи не буде вам мити чайного посуду; такечки чай засипає, такечки й заварює, так і п'є, нічого того не миючи. І як би ви тільки побачили, який у неї посуд! Який у середині того посуду леп! Полуда та й годі! Чай п'є при місяці, щоб не палити свічок; а немає місяця — п'є зразу після заходу сонця; лягає спати, коли кури йдуть до курника та сідають на сідало. Шкодуючи дров, зимою сидить цілі дні у холодних кімнатах і тут же доведе сама собі, що це дуже здорово на тіло і дуже легко на душу. Коли вона дома сама, ніколи не велить готувати обіду, шкодуючи дров; теж коли вона сама, ніколи не купляє м'яса, бо воно дуже дороге. А зате як приїде до неї зять та привезе з собою м'яса та дичини, тоді вона надолужить і нажене своє. Своєму кухарю вона плате не більш п'яти карбованців на місяць та ще й доведе усим, що як то все тепер дуже дорого стало, не знаючи того, що потай од неї тому ж таки кухареві додає ще й зять її, пан Сторчовух.

Кухареві у неї зовсім несмачно жити: коли у неї сідає за стіл дев'ять душ, і кухар потребує три хунти масла, то вона дає йому хунт; а коли кухар просе видати хунт, то вона дає чверть і зве те "маненький хунтик". "Я б і рада, чоловіче добрий, більше дати, так от що: немає..."

Дайте їй коробку од пряників, дайте банку од лік, жорстянку од красок, або макітру-хряптуху, і нехай та коробка, або тая жорстянка буде наполовину подрана, або уся розбита, їй те бай-дуже: зараз же прибере до рук і зараз же побіжить і сховає де-небудь у далекому кутку. Газети прямо таки краде: де тільки можна, зараз же хапне і зараз же сховає. От чисто тобі сорока, що краде крашанки, або шуліка, що хапає курчат.

Та я ж кажу: як про цю княгиню усе розказувати, то й язик пристане. Постривайте, ось, я бачу, іде до нас становий, чоловік тутешній, то він вам дещо іншого додасть про княгиню Башмачку.

В хату справді уступив становий пристав і щиро привітав інженерів.

— Оце добре, пане, що ви нагодилились: осьдечки до нашої Зачипилівки прибув із губернії добродій, відомий агроном Борис Касьянович Діброва.

— Дуже радий, дуже радий познайомитись. Становий пристав Терентій Титович Кованько. Так. А бачили ж ви нашу княгиню Башмачку?

— Якраз тільки що про неї у нас тутечки й балачка: сподобавсь бачити, але не далі, як у передній.

— Е, це вам ще й поталанило. А ось як наш пан справник, то скільки він раз до неї сіпавсь за недоїмкою, не разу й на очі не пустила. У неї самої землі, чистої, незаставленої, аж сорок вісім тисяч десятин; а до того ще й суми у банку не менш, як мільйонів три, а що там уже поза банками, так хто його знає й скільки, та ще ж повні скрині усякого старовинного золота та срібла, а проте недоїмок надбала більш двадцяти п'яти тисяч карбованців. Так ото по ті недоїмки і приїхав якось-то до неї наш справник. Приїхав, сів на ганку та й жде, поки їй там скажуть про нього. А вона убачила його з вікна та взяла у руки казанка з окропом та видралась на мезонин будинку та зразу як лине обок справника із казанка кип'ячим! Та й мерщій униз та неначе й не вона; ні тії, ні сії. Тобто їй не взамітку було, що внизу сидить якийсь-то чоловік... Так наш пан справник як скоче! Нехай же тобі чортяка лисий присниться! Та швидше у бричку та як дремене, та з того часу, як ногу вломив: нехай хоч сам губернатор до неї іде та недоїмки доправля, а йому ще треба жити для сім'ї.

— І ото їй нічого, що вона не плате недоїмок?

— А що ж їй? У нас з маненького чоловіка, то можна доправлять, а з великого... Сиділа собі і кілька год не платила та все дожидалась царського маніфеста та й таки діждалась: підвели під маніфест та й усе. Та хіба вона одна така між нашими панамі? Хі, скільки їх!..

А якби ви, люди добрі, подивились ще, як вона годує своїх робочих! Усю весну і літо у неї тільки того й дають, що квашену, од зими недоїдену капусту. Та яку ж капусту? Черви в ній так і кишать, а смердота од неї така, що — їжі Богу — і приступитись до неї не можна: як пахне на тебе вітром од капусти, так аж з душі пре. А до капусти і хліб такий, що хоч коники з нього ліпи. Вона оце як наймає куховарку для людей, то одразу велить їй спекти хліба: як випече глизявий хліб, держатиме, бо така куховарка їй на користь, — глизявого хліба менше лопають хами; а як випече доброго, прожене геть, бо його дуже багато лопають капирі.

Борошно у неї в вінбарі усе позлягалось, як земля: сокирою рубають, а тоді вже видають на хліб; од усіх діжок в льоху так пашить, що хоч носа воском заліпляй. А порядок устала такий, що робітнику десять хунт муки видають на місяць. А за всім тим зірко стежить сама. А коли вона спить, гаспид її знає; як тільки оце настане ранок, уже вона сидить у флігелі, проти середнього вікна, уже й видивляється, хто йде по двору і що несе з собою. “А хто це йде?” — “Я”. — “Ти, Пилипко?” — “Я, ваше сіятельство”. — “А куди ж це ти? А звідкіля ти? Ти десь украв оте, що несеш?..” От такечки до кожного.

— А нехай же на тебе темна хмара! Та це ж чума, а не людина! Де ж ті власті, щоб її...

— А що ж власті? Ну, ось і я вам власть, а що ж я з нею зроблю, коли у неї там десь у Петербурзі он які сидять родичі? Дмухнув який-небудь там панюга, сенатор, а чи сам міністер, і нема Терентія Кованька; споглянув ясно той же таки сенатор, або міністер, живе Терентій Кованько. Та й не тільки живе, а й росте угору Кованько: кум королю, — от що! А той же Кованько не сам: у нього є і жінка, і діти, та ще й діти усі вчать по школах, і за них треба платити чимало грошей.

— Ну, а що ж робочі не начхають їй у різдво за таку страву та не повтікають од неї геть?

— Що ж робочі, коли вони із тутешніх же селян? У них, опріч самого дворища, нема нічого землі. Подумає, погадає та й треба коритись княгині. А скаже що-небудь супроти неї, зараз бунт; а коли бунт, зараз же й москалі. Та до того ще вона не з біса й лукава собі: вона уміє напустити одного чоловіка на другого, пересварити одного з другим, а тоді й користується тим. Вона оце як заговоре до якого чоловіка, то каже: “Дурнику ти, Семене, я тобі вірю, а тому Петрові, пройдисвіту, і на шеляг не вірю”, а Семен і вуха попуска. А тоді до Петра: “Дурнику, дурнику, Петре, то я ж тобі одному вірю, а Семенові не на шеляг”. А цей і собі те все у вуха бере. Та так ото і настринчить одного чоловіка проти другого, а тоді й користується через людську дурість.

Вона ніколи і нікому в світі не вірила і не віре. Вона думас, що усі люди на світі ворюги, шахраї та злодії, а як мужик, то ото уже ворюга над усіх ворюг. Мужикові хоч теля їж, не повіре. Коли у неї стрижуть у кошарах овець, вона там і гине та все пильнує, щоб стрижії не покрали у неї вовни. Коли у неї молотять хліб у клуні, вона сидить там до ночі. І якщо їй треба вийти з клуні до кімнати, до льоху чи до стайні, тоді сама йде, а мужиків, щоб не покрали зерно, замикає на замок у клуні. То там який сидить, сидить, а далі як прийдеться до чого, розгорне ворох пшениці та...

— Тьху ти, капосна баба, чи можна ж ото доводити людей до такого? А щоб же тобі здохнути!

— Еге ж, здохне вона! Ось яка стара, а може, год з десять тільки, як перестала замахувать та задивляться на молодих паничів. Як який красовитий, але бідний паничик, то ото вже вона і побіжить, його і приспособить до себе. Та небагато і влітає йому од неї: теличка, бичок, або підсвинок, а частіше княгиня тільки спасибім одбувається од такого молодчика.

Тільки один знайшовсь такий, що і її таки “образував”. Із

себе був великий красень та бравий же, бравий! Довго вона і підманювала його до себе, але він уже не міг ніяк змикитити, куди вона діло касирує. Спершу до нього усе з божественного та з науки, коли далі дивиться, зачало воно не туди грать... Ну, та він не будь дурний, пожартував, пожартував, та й підчибричив у неї аж цілу панчошу грошей, — а гроші вона завжди ховає у панчошу, — та тільки вона його і бачила...

— І скажіть же, братці, що отаке скаредне, та брудке та лукаве, а ось, бач, як до паничів, то голінне.

— Еге ж! Любе вона ще й до церкви ходити, але і в церкві стоїть і тут же до молодчиків додивляється. Та так ото завжди: Богу молиться і молодчиків заводе. Та ото і з дочками своїми часто через те сварку заводила. Оце, чуєте, може год з десяток, як перестала замахувать.

— Ну, а невже ж ото вона такою силою землі та сама заправляє?

— Ні, вона держить і управителя, та тільки от як: у кожному році — п'ятдесят два тижня, а у княгині Башмачки на рік п'ятдесят два управителя. Найбільш усього вона дошкуляє їм тим, що заморює голодом. Щоб управитель готував собі обідати, того вона ніяк не допуска, а посилає йому щоразу од свого “князівського” обіду. Еге ж “князівського”! Та оце пошле хлопця з обідом, а сама бігає по кімнатах та турбується, чи не з'їсть часом того обіду сам хлопець: “Хотіла б я знати, Гапко, чи дійшов мій обід до управителя, чи ні”. — “Та то таке стерво, отой Панаско, ваше сіятельство, що він і руками з тарілок похапає”. А чаю управителеві посилає у такій посудині, як ото мужича мазниця. Так і каже: “мазничка чаю для управителя. Ничка-мазничка”. Ото шуткує. А до чаю дві грудочки цукру — не більше: нехай, каже, п'є у прикуску, а то у накладку дуже сито буде. Та ще й приказує хлопцеві, щоб він остачу цукру приніс назад, без потайки. Так трапився їй один управитель, великий штукар і пройдака: нарощне візьме та одкусе маненький куточок од шматка цукру та й пошле хлопцем назад княгині. То вона як тільки убаче хлопця, зараз і пита: “А що, зоставсь цукор?” — “Зостався, ваше сіятельство”. — “А де ж він?” — “Ось, ваше сіятельство”. — “Оце і все? Ти не з'їв його по дорозі?” — “Ні, ваше сіятельство, не їв”. — “Брешен, Панаско!” — “Щоб мені провалитись скрізь землю, не їв!”

— Ну, я вам скажу! Оце так княгиня! А нехай же їй трясця!

— Так ото, чуєте, як який догадливий управитель, то він піде до водяного млина, що по край берега Дніпра, та там спіймає риби та зваре та пообідає та так і живе. А тоді, коли княгиня пришле йому свого “князівського” обіду, то він щиро подякує

їй та й одішле назад. А вона од радощів аж скаче. Зараз же того обіда до шахви та швидше на ключ та на замок. “От у мене управитель! От дивовижна людина! Три дня не їсть і байдуже йому! От якби усі такі були! Ні, тепер хороші люди перевелись, зовсім перевелись; тільки погань і зосталась. Усі п’яницюги, та ледацюги, та латуряки і більш нічого”.

Зате цей же самий управитель, коли з’являвся до княгині, то в щілинку з усім своїм добром уліз, а як кидав її, то і в ворота ледве пройшов. У неї усі крадуть, починаючи з свинаря та чабана і кінчаючи управителем. Усі беруть, чорно беруть, а проте заличковують так, що на що уже вона лукава, а все ж таки і її обкерешовують. Та як же у неї і не красти, коли вона управителеві кладе на рік шістдесят карбованців, а держить його так, що... Хата тому бідному управителю така, що як піде дощ, то вона аж у двадцяти семи місцях тече. “Ваше сіятельство, чи не можна укрити хату, де я живу, бо вона дуже тече?” — “А нащо вам її укривати? Ви ж нежонатий чоловік?”

— Ну, яке ж у неї, коли такечки, хазяйство?

— Хазяйство? Отаке у неї і хазяйство, яка сама. Будинок, флігелі, стайні, льохи, вінбарі — усе те що день, то все більше і більше розвалюється. Один трапився у неї управитель такий, що насміливсь був поновити флігель, так вона того ж дня вигнала його геть із двору. Коли їде вона у степ оглядати своє добро, то ніколи не вилазе із екіпажа, а тільки покличе до себе приказчика, побалакає з ним, і ото вона вважає за велике діло. Як помолоте свій хліб, то чистити його не чисте: для неї головне не те, яке зерно, а те, скільки лантухів того зерна. Хліб і все інше продає завжди сама; грошей на хазяйство ніколи не дає; з великою трудноцією тільки на виплату робочим можна у неї одірвати. Колись-то Зачипилівка славилась доброю вівцею на увесь повіт; вівця давала перегонної шерсті більше трьох хунт. У княгині Башмачки овеча порода занечогіла так, що шерсть на вівці — немов тобі шерсть на старому собаці. У неї немає того, щоб поновляти породу вівці. Батько її чоловіка платив за бугая по тисячі карбованців за рік, і виходили із-під нього такі бугаї, що як виводили їх із обори, то вели кілька чоловік на цепу: за вола купці платили по двісті та по триста карбованців на заріз. Старий князь колись-то постачав коней свого заводу на військо, і його коней прямо таки розхоплювали як найкращих на увесь повіт. Нічого того немає і на признаку у княгині Башмачки: хазяйство її, чуєте, таке, як і вона сама.

Так бачите, добродію Борисе Касьяновичу, яка наша княгиня Сусана Самійлівна Башмачка. Бачив я власними очима, як вона виїздила зі своєї Зачипилівки до Петербурга. Усе своє

збіжжя поскладала у напірник та сама ж його власними руками у вагон і суне, щоб ото не дати носильщикові злого, або півзлого; та яка ж стара, а сама, чуєте, телющить напірника. А як їхати по залізниці, то завжди їде у третьому класі, і хто її не знає, то ще й витягне із торби хліба, огірків, чи та крашанок та й підгодує “бідну старушечку”. А прибуде до Петербурга, то йдучи по вулиці, скинеться такою убогою, що інший добрий чоловік, порівнявшись з нею і глядячи на її убожество, усуне їй у руку копійчку та ще й скаже: “На, бідолахо, візьми та не осуди, що мало, — у самого голодна сім’я”. А виходе з дому на вулицю, то йде завжди пішки, а щоб найняти збірженика, того ні.

— Добривечір, панове! Чи приймаєте до гурту?

— А, Пилипе Степановичу! Просимо! Просимо! Дозвольте вас, Борисе Касьяновичу, познайомити: це наш лікар Пилип Степанович Куличенко.

— У вас тутечки, бачу, весела бесіда. Чи не про княгиню Башмачку часом?

— Та вже ж про кого більш, як не про неї. І тип же! Тут осьдечки Терентій Титович стільки про неї розповів, що...

— Ну, та Терентій Титович не знає ще того, що я про неї знаю, як лікар. Мені, як лікареві, доводилось у княгині бувати не раз та й не двічі. І повірте мені, панове: ось більше тридцяти років лікарюю, а такої брудної тварини за мого ряду я ще ніколи не бачив, як оце княгиня Башмачка: брудка, як там кажуть, “до непристойності”. Як розкрила вона мені якимось-то своє плахиття — кололо їй у бік — так я, як поглянув на неї, так аж увесь устрахнувся. Що на що уже нечепурні наші некрути, коли обдивляєш їх на прийомі, а й ті геть далеко чистіші, ніж княгиня Башмачка... І на свині такого лепу немає, як на ній: у неї поверх родимої шкури три новихросло. Сорочка на ній — самі клапті, та й ті тільки на спині, а нижче спиною зовсім того нема. Та й на що воно нижче спиною, коли того під сукнею зовсім не видно? На одній нозі панчоха, та й то не її власна, а її чоловіка, а на другій зовсім нічого нема. В опочивальні у неї такий гармидер, якого у жидівки або ж у циганки в шатрі того нема: рукавички, шапочки, мотузки, шкуртки, пляшки, слоєчки, ганчірки — і все тее або поцвіло, або ж на прах поточено міллю; у скринях та комодах крихти хліба, горбушки, скоринки, лушпайки лимони, апельсини і таке інше. “Оце прийде кухар та поспитає, чого треба на котлети та на що інше, а воно тобі й є”. На ліжку ні прости́ні, ні покривала, — усе те і поховано і позамкнuto, щоб не рвалось і не гинуло дурно.

— А все ж таки вона плате вам за вашу працю лікаря?

— Та чого ж? Плате.

— І нічого?

— Плате непогано.

— Он бач! Це ж як тут розшулічити?

— А ось як: як не сім, то п'ять копійок плате!

— Ха! Ха! Ха! Та що це ви?

— Еге ж! Та ще чуєте, як чепурно! Піде оце у другу кімнату, зачине за собою двері, витягне потихеньку мідяка із панчохи, тоді найде клопоть старенького паперу та ото і виносе. Посидить, побалакає, а потім потихесеньку і всуне тобі того папірця у руку, а далі подивиться у вічі так ласкаво, ласкаво та так приязно, приязно та ще й осміхнеться, такою доброю, чисто дитячою, безневинною осмішкою, неначе вона не то що... сама доброта та й годі! “Що ото про мене блягузкають там погані люде, то ото вони усе брешуть, а навспражки, то я ось яка...”

Еге ж, тутечки вона хоч мідяка, а все ж таки дає. А то у неї таке правило, що за кожну послугу вона не плате, а тільки обіщає: за послугу, каже, нетреба давати, а треба тільки обіщати, — тоді чоловік більше буде пильнувати і надіятись... Ні, якби ви, панове, знали, чим вона лічиться.

— Та чим же?

— Колись-то, ще год шістдесят тому назад, та умер у неї якийсь-то дуже багатий дядько і їй велику спадщину одписав. І тамечки, укупі з усяким його добром, були і ті ліки, якими він лічивсь од усяких хвороб. Вони уже у самого її дядька стояли більше десяти год. То вона, як одібрала їх до рук, з того часу тільки й лічиться ними. “Вони, знаєте, хоча трохи й давні, але хороші ліки. Мій дядько та він був багатий без числа, і ліки купляв коштовні, а не абиякі”. — “Ваше сіятельство, цими ліками лічитись уже ніяк не можна, бо вони і згоркли, і прокисли, а деякі і зовсім у пляшках вистояли”. — “Що це ви? Та мій дядько, то він славетного роду, — нехай царствує! Він із коліна короля Батури, а його мати, то вона із преславного роду Вази, а його бабка, то вона... Ні, вони дуже коштовні, ці ліки, і за них великі гроші плачено... А оці мазі, так вони зроблені по рецепту славетного професора Юнака-Яновського”. — “Ваше сіятельство! Та той лікар Юнака-Яновський уже сімдесят год, як умер...”

— Мені от що дивно, Пилипе Степановичу: як вона, живучи у такій смердоті та брудності, та вижила ото стільки років. Нащо ж ото тая ваша гігієна, що про неї такечки кричать скрізь усі лікарі?

— Оце ж, панове, неначе якраз супроти законів гігієни і живе таке — прости гріха — чувидло. І справді, вона як сідає обідати, то перед нею ставлять таку склянку, що її ні за які гроші ніде в

музях не побачиш: хоч ти її мий, хоч ножем шкрябай, а того лепу, який у середині склянки, і не одшкрябаєш і не одбаниш: глянь крізь неї на сонце, сонця не побачиш. А серветка тобі така, що в ній нитка од нитки на цілий палець: і на онучки незгожа; хіба тільки стирати лавки. До серветки ще й виделка, така, що як торкнути її зненацька, то вона так одразу і вискочє із колодочки та так і засипле тобі усю тарілку іржою та ключчям, понабиваним у середину для держави. Ложка така, що чорніша самого вугілля; десь вона ніколи і не витиралась, і не милась, і не чистилась. Обід у неї подає босий, гидомирний, засмальцьований Гарасько, самий вірніший і самий найдорогший для неї чоловік. Але й тому вона віре тільки після обід, а до обід не віре ніяк, бо коли він піде до льоху по параванське масло, то за ним йде назірцем теж і баба Гапка, щоб він “падлющий, часом не випив того масла нахилком...”

— Та який же його у гаспида мужик питимє параванське масло та ще й нахилком?

— Ото ж то й є. Так отой Герасько і за лакея праве у неї, а балакає з ним княгиня більше на мах, руками, бо він з природи трохи на вуха тугий... А підносе він їй страви такі, що... Ну, одно слово, нащо уже Гарасько, а й той пику криве набік, коли підносе княгині яке-небудь печене, що днів п'ять стояло у комоді; або ж диню, що вона уже уся драгглями узялась. А княгині те і байдуже: “Я, каже, москаль: я усе їм, хоч з насінням, хоч з лушпайкою, нічого не треба кидать, бо то неголодна корова, як під ногами солома”. І з'їсть усе до останку ще й оближеться. Вона не бридить і тим соусом, що він днів десять, як зроблений. Розіллє на помості варення, зараз же кинеться збирати його руками у банку, а те, чого не можна зібрати руками, злиже язиком з помосту. Теж розсипле на помості дрібний цукор, одразу упаде навколюшки, почне злизувати з дошки цукор; лиже ще й приказує: “Мені однаково, що комар, що муха, аби б шла до брюха...” А уже коли чого не подолає з'їсти за обідом, то недоїдки живо хапає з столу і мерщій тягне до комода, або до шахви, де у неї тамечки усе сміття та дрантя, і зараз же те все замкне, укупі з усяким лахманням, і ключа одразу в торбу. Та там же у неї, у тих схованках, робиться таке, що... Черви на страві, мов на падлючині; дух такий, що, як свіжий чоловік одразу нюхне, то аж мозок йому закрутиться у голові... Оце ж і я вас, добродію, спитаю: для чого ж вона, тая гігієна?

— Не розумію!

— Ну, а як коли, то вона, панове, несподівано і бенкет собі завдає.

— От туди! Це ж як?

— А це ось як. Лежить княгиня присмерком на драній канапі і згадує щось таке дуже давнє і дуже веселе. Лежить і кличе до себе свого стародревнього кухаря, що колись-то служив їй ще за молоді годи, а тепер валяється десь-то на гнилій соломі, в підземеллі старого будинку. Кличе до себе того кухаря і велить йому убраться в біле одіяння, як слід справжньому великопанському кухареві, і стати перед її князівські очі. “Хочу я, Стратоне, щоб ти зготував мені обід, та такий обід, щоб я усі пальчики собі облизала”. — “Радий старатись, ваше сіятельство”. — “Ну, так починай з закусок”. — “Так що ж? Для закуски можна, ваше сіятельство, вимочити у молоці королевських, або ще краще дунайських оселедчиків. Їх як продержати ніч у молоці, то вони зробляться м’якесенькі-м’якесенькі, як та лайка, а смачні, такі смачні, як самі найсвіжіші сливки” — “Мм... Цц! Цц! Добре, Стратоне!” — “Та можна, ваше сіятельство, ще нарізати молодій лососинки та баличка і такечки штучно розкласти клаптики їх по тарілці і злегка посипати по боках молодим зіллячком”. — “Цц! Цц! Цц! Добре, Стратоне! Хороше!” — “Та ще можна, ваше сіятельство, поставити свіжої зернястої, без волоконець, ростовської, або ще смачніше петровської ікриці, — то ж то й ікриця! Як візьмеш у рот, то вона так і тає”. — “А, цц! Цц! Дуже добре, Стратоне! Так і тає, кажеш?” — “Так і тає, ваше сіятельство. А ще можна поставити на тарілочці маринованих груздичків, одбірних, з угнутими всередину шапочками, з коротенькими пеньочками і сизенькими з-під споду жабринками, — таких, що як узяти одного груздика та положити його на зуби та злегенька придавити, то він тільки: хрум! хрум! хрум!” — “А, так, так, Стратончику: а він тільки — хрум! хрум! хрум!” — “Та можна ще порізати, матушко княгине, тонесенько, тонесенько, та делікатно, делікатно самого якнайсвіжішого, з отакими слезинками в середині, голанського сиру, такечки, щоб як узяти його злегенька за один кінчик пальчиками та підняти супроти сонечка, то щоб крізь нього видко було сонечко, як крізь білу легеньку серпаночку”. — “Так, так, Стратончику: як крізь білу легеньку серпаночку”. — “А на обід, матушко княгине, можна бульйончику з чистим та жирним наваром та з усяким коріннячком та з невеличкими кнельками і до того бульйончику і пиріжків, таких, щоб, як пух, як дух, легесенькі”. — “Еге ж, голубчику мій, щоб як пух, як дух, легесенькі”... — “А після бульйончику, матушко дорогая княгине, осетричка, прямо з Дніпра, живого на стіл... то пак: прямо живого в поварню, а тоді уже... тоді до нього хрінку з сметанкою та з дрібним цукерком та...” — “А, так! так! так! цц! цц! з дрібним цукерком та...”

І слухає отакечки княгиня свого старого кухаря, і розгортаються їй очі, і починає їй усе тіло труситись, і тут же рука її сама собою лізе під плахиття до свого живого тіла, живо скачує там із грязі, яка пристала до шкіри, одну за другою, маненькі бибки; і тая ж рука кладе ті бибки, одна за другою, в роззявлений рот княгині... “А, так! так! так! хрінку з сметанкою та з дрібним цукерком!..” — “Стратоне! Стратоне!” — “Чого ізвольте, ваше сіятельство?” — “А багато на те все треба масла?” — “Хунта три, ваше сіятельство, треба”. — “А ти, ти... не теє... не вкрадеш хунта?” — “Матушко княгине! Я? Я? Та нехай мені!..” — “Гапко! Гапко!” — “Чого ізвольте, ваше сіятельство?” — “А яка пак доля позавчорашнього печеного? Ти його часом не викинула з глузду?” — “Ні, ваше сіятельство: воно стоїть у комоді”. — “Отож гляди мені, видзиганко! А подай-но мені його сюди!”

Гапка тягне до княгині позавчорашнє “з придухом” і з лойовою осугою, печене, і бенкет княгині тим і кінчається. А кухар, старий, поважний, великопанський кухар, із князівських кімнат спускається у підземелля, кидається там одразу на солому і... і з краплинами сліз на старечих очах од жорстокої кривди жде нового бенкету, який завдасть справді колись-то княгиня Сусана Самійлівна Башмачка...

А княгиня тим часом, згадуючи своє давно минуле, нешвидко підводиться з канапи і нешвидко совається в свої крайні кімнати, де там стоять у неї великі, на шрубках, обковані залізом, скрині і в тих скринях повно усякого, ще з дідів і прадідів, срібла та золота, та одежі та убранства. Тут княгиня, — о диво! велике диво! — запалює одразу цілий сніп стеаринових свічок, розставляє їх скрізь на всіх столах, на всіх підлокотниках, комодах та канапах, потім велично підходить до скринь і спершу витягає з них золоті, з неоцінними самоцвітами, перстені, далі штучне, столітнє, коштовне кружево, у якому вона колись-то ще стояла на шлюбі, потім коштовні шовкові, з чудовою обробкою, сукні, далі дивної роботи сережки; за сережками оксамитові, з золотою ниткою, пояси, за поясами — на рідкість дороге і на рідкість коштовне діамантове кільце; після того легкі і граціозні полуботики: опріч того м'які, як пушина, шовкові панчішки і нарешті білосніжні лайкові рукавички. Все те, не поспішаючись, розкладає на столах, столичках, комодах, канапах, кріселках, угольничках. Руки їй чогось-то трусяться, кров кидається у голову, серце дужче і дужче тіпається у грудях, очі починають займатись іскринами. Ось вона стала серед кімнати, обіперлась на кріселко і задумалась... Колись-то воно було... Дуже давно було, а встає неначе живе, неначе ось воно тутечки й діялось, тільки

учора, а не далі, як завчора все й коїлось... Вона молодесенька, молодесенька; тільки що почала "виїжджати у світ". Ось вона на бенкеті в багатому столичному дворці, де палає стільки вогню, де така розкішна, блискуча великопанська збірка, де стільки високоповажних, сановитих панів, пань, панночок і стільки бравих, красовитих та молодцюватих та ярих паничів. І скільки ж того блиску і скільки ж того багатства і яких там розкошів! Але такого коштовного і такого красного убранства, як на князівні Сусані ні в кого немає. Ось хоч би тобі і князівна Мері Заблоцька: куди ж їй зрівняти з князівною Сусаною Конарською?.. Зате, кажуть, князівна Заблоцька краса на всю столицю, вона великосвітська зоря, певно блискуче і ярке сонце, до якого схиляються і всі найкрасивіші паничі, і всі найсановитіші і найповажніші великосвітські пани. Ото через те і "він" припадає до тієї Мері Заблоцької. О, та який же з нього справді красень! Як тихое літо, ясний такий! Матка Боска, який же він бравий, цей князь Русецький! Аж дух займається! Аж тіло все труситься, як подивишся на нього! Ось він підходить, ось він щось говорить. Не голос, а мелодія... Вона уже не раз його баче, і серце у неї раз-по-раз колотиться, як тільки вона уздрить його, а в голові немов зорі світять, і хочеться їй сказати йому щось таке гарне, гарне, але язик їй неначе і не говорить і не повертається. Вона чує тільки, що князь запрошує її танцювати якогось танця. Вона рада, вона без міри, без кінця рада тому, вона подає йому свою руку, падає йому на плече головою і... несеться, несеться, немов вихор, по паркетові, і їй так гарно, невимовно і несказано гарно: вона нікого не баче, вона нікого не чує, окрім тільки... окрім його одного і більш нікого в світі... Але ось... Що це? Він браво обкрутив її, браво посадовив на кріселко, найделікатніше уклонився, щиро подякував за догоду і стрімголов кинувсь до другого кріселка... Це ж хто там? А, вона... князівна Мері Заблоцька!.. Ні, то не вона! Вона! Вона!.. Чи справді ж вона така красуня?.. Ну, а чого ж він так довго з нею танцює? А хіба ж це гоже? Хіба так пристойно?.. І знов, і знов до неї... Чому він так пильно дивиться на неї? Чому він так довго задержав її руку в своїй руці, коли саджав у кріселко? Чому то вона до нього злегка нахилила голову ще й осміхнулась? Ні, вона зовсім не вихована! Вона... А він уже і втретє приступає до неї... Ні, тут дуже душно... Тут дихати нічим!.. Ох, Боже, як же тяжко на серці... Додому! Геть звідсіля! Додому!.. Ні, хіба таки він і справді одружиться з нею? А кажуть, буцімто швидко й заручини будуть... Постривай: аж він у конно-гвардійському полку, і йому звичайно треба великі гроші, а чутка є, що їх у нього не густо. А князівна Мері Заблоцька? Що у неї є? Чарівний красе-

ню, дівоча краса не вічна, а як же ти житимеш, коли ніде тобі буде взяти? Любощі тобі тоді стануть не в любові. Ти подивись, скільки у мене усякого добра. Я наслідниця великої батьківщини. Ти будеш у мене плавати в розкошах: я заліплю усім очі в столиці своїм багатством, і все те кину до твоїх ніг, аби б тільки ти покинув оту навісну і супротивну князівну Мері і споглянув на мене твоїми ясними, незрівняними і невиразно чарівними очима... Коней мені! Сани! Я хочу зараз бути в опері! Він певно там буде; він любе оперу; він не видерже, коли я приступлю до нього... "Галю, ротонду, швидше ротонду мені! На тому, знаєш, хутрі, що ото..." І вірна Галя швидко накидає на плечі князівни легку, пухку, коштовну ротонду, і князівна Сусана Канарська несеться в оперу на своїх вороних огненних ризаках... Ні, тепер я наслідниця великої батьківщини, тепер я спокушу його, тепер я певно наверну його собі... І князівна Сусана ще дужче несеться... прямо летить на своїх конях і ще дужче... О-хо-хо! І не несеться і не летить вона, а ледве коливає по помосту ногами... І не в столиці вона, а в старому завалющому будинку своєї обідраної Зачипилівки і на плечах у неї не ротонда... Ні, тільки саме хутро од колишньої дорогої, неоцінної ротонди, і в тому хутрі а ні жодної шерстини, — сама шкурка, що лопотить у руці, немов товстий, навощений воском аркуш паперу: хоч бери в руки перо і хоч тут же й пиши пером з обох боків, і з лица і зі споду, хутра того... О, врем'я! О, роки! Немилосердні роки, що ви зробили? О, прокляття ж тобі, князівно Мері Заблоцька!.. Гапко! Гапко! Іди сюди лишень та складай оце все добро у скриню!.. Готово? Склала? Гаси ж тепер свічки! Еге ж, а де ж моя торбина з ключами? А торбина з цукром? Треба її покласти на ніч під голови, а то як би тая проклятуща Гап...ка не запустила... еге ж, не запустила в неї свою мужичу лапищу та не потягла із неї кілька шматків цукру... Гапко! Гапко! А де ти сьогодні ляжеш? Лягай лишень на скрині, отутечки, де я склала усе моє добро, та гавкай замість собаки до півночі, а з півночі гавкатиму я... Нехай злодій думає, що у нас в покоях і справді гавкає собака та стереже панське добро...

— Ху, та невже ж цьому всьому правда? Аж страшно робиться, як спогадаєш, як то і до чого може занепасти людина і згубити свою подобу з Богом... Годі, панове: якимсь-то серце плаче і душа тошнить при одній думці такого...

— Та й годі таки. Панове, нумо прохати вельмишановного Бориса Касьяновича зробити нам честь повечеряти з нами, чим Бог послав, та згадати далеких столичних знайомих та побажати йому усякого успіху в його коштовній і великій праці місцевого агронома.

— Просимо вельмишановного Бориса Касьяновича!

— Просимо!

Хазяїн і гість сіли вечеряти і, вечеряючи, довго ще гомоніли та згадували про славетну княгиню Сусану Самійлівну Башмачку, бідну та беззаступну вдову, та чудували та дивувались, покіль не попрощались і не сказали один одному на добраніч...

КАМЕРГЕР СЕМЕН ІВАНОВИЧ КАРЮЧКА

Камергер Карючка! Камергер Карючка! Хто не знає камергера Карючку і в губернії, і в повіті? В губернії його знають певно усі пани, а в повіті його знають певно усі мужики. А знають його усі через те, що він більш десяти років праве за повітового пана маршалка, кожні три роки баче усіх панів своєї губернії на дворянських збірках, щороку засідає на прийомі некрут, щоосені і щовесни їзде скрізь земськими кіньми по своєму повіту та заглядає то в школи, то в лікарні, то в волості, то в розправи. До того часу, як не правив камергер Карючка за пана маршалка, він правив і за члена управи, і за члена оцінщика, і за опікуна школи, і за мирового. Та й за кого тільки він не правив? В губернії казали, що пан Карючка усим був: тільки не був архіереєм. То хто ж того камергера Семена Івановича Карючку справді не знає в повіті і в цілій губернії?

Добре і гаразд усі знають і самого пана Карючку, добре і гаразд знають і його хутір, Холодну Криницю на річці Бакайці.

Як поїхати із місцевого города спершу вгору, уподовж річки, далі узяти ліворуч, потім повернути зразу круто, переїхати Настину греблю та поминути Гостру могилу, за могилою перескочити земський місточок, а од місточка ще підняти на узгір'я, а тоді зразу спуститись у широкий і розлогий вибалок, то ото там і буде Холодна Криниця, хутір камергера Карючки.

От так само їхав до хутора Холодної Криниці відомий в губернії агроном Борис Касьянович Діброва, щоб оглядіти місце, де губернське земство мало збудувати за власний кошт селянсько-господарську школу для дітей усякого стану. Через те він і простував до хутора Холодної Криниці і до камергера Карючки. Діброва, міркуючи, що він їде до повітового пана маршалка та ще й до камергера, думав побачити в його хуторі і добрий будинок, і добрі коло будинку будівлі, а до них і сад гарний, і оранжереї, і таке інше. Але, під'їхавши до воріт, зразу побачив, що він дуже помилився. Проскочивши крізь широченні і якісь-то розтяпакуваті дерев'яні ворота, він побачив великий, рівний пустопорожній і зовсім квадратний двір, на якому, опріч неви-

сокої та зів'ялої трави, зовсім нічогісінько не було: ні деревця, ні стовпчика, ні стежечки од людини, ні сліду од корови, або коняки, або ж од пса, чи цуценяти. Неначе того двора тільки що одділено було од чистого і дикого степу, і хазяїн тільки що, тільки лагодивсь на ньому жити та заводитись та огрунтовуватись. З одного боку двір той був, замість паркана, загорожений стайнею і каретовою повіттю, з другого і третього — невисоким дерев'яним парканом, а з четвертого — мурованим будинком і в стежку з ним дерев'яним довгастиим флігелем.

Агроном ще раз поглянув навколо себе і несподівано для самого себе вивів, що тут усе було невеличке: невеличка стайня і повіт, невеличкий будинок, невеличкий флігель, невеличкий, коло будинку, ганок. Що це? Кажуть, на будівлі чоловіка виявляється і душа чоловіка: похмурий і суворий вік — похмура і сувора архітектура; веселий і радісний вік — весела і радісна архітектура. То певно маненька і обмежена будівля — маненький і обмежований і сам хазяїн?

Підскочивши до ганку, агроном зразу виліз із брички, зразу ступив і на ганок. Тутечки, на правій стінці ганку він побачив невеличку картку, заведену у дерев'яну рамку під склом, і привинчену зверху і знизу двома невеличкими шрубами. Діброва поглянув на ту картку і побачив, що то була "опис" того, що малось коло ганка і на самому ганку: "Залізна скоба обчищати чоботи — одна: шорсткий, жовтий половичок витирати подошви — один; дротяні, спіжові сітки ставити калоші — дві". Що це таке? Немов би то на вокзалі, або ж у якій казенній установі?..

З ганку Діброва уступив у маненьку, звичайно до міри усього будинка, прихожу і тамечки зразу побачив дерев'яну, жовту, невисоку, під лаком, вішалку; тут же, на помості, уздрів другий половичок з буквами: "Витирай ноги", а на стіні, супроти вішалки, таку ж "опис", під склом і в рамці, як на ганку.

Знявши з себе пальто і повісивши його на вішалку, Діброва із прихожої ступив у залу. Тутечки йому, oprіч малезності кімнати, кинулась ще на очі надзвичайна чистота і чепурність по всій залі. Усі стіни її неначе тільки що були побілені; усі меблі — столи, стільці, піаніно, кріселка — неначе тільки що вийшли з рук майстра і зараз поставлені; увесь поміст неначе тільки що викрашений; усі картини неначе тільки що куплені і порозвішувані; усі квіти і увесь посуд під ними неначе тільки що вимиті і витерті. Так буває тільки перед великим святом, та й то не у кожної хазяйки в хаті. І вп'ять тут же таки на стінці коло дверей, під склом і за раминою, висіла "опис" усіх речей, які були в залі, і ще до того особно над кожною річчю повішено було маненького номера.

Але тільки що Діброва встиг трохи обдивитись навколо себе, як ось з другої кімнати уступив у залу сам хазяїн і з веселим, аж неначе сіяючим лицем наблизивсь до гостя.

— Е-е... кого я бачу? — нешвидко протягнув хазяїн; потім теж нешвидко почмакав губами, неначе смакуючи щось таке солодко-кисленьке, широко розкрив і без того широкого рота і тут же ухопивсь обома руками за кінці чухом своєї сорочки, висмикнув їх з рукавів свого піджачка і почав шаблюватись на місці, піднімаючи то одну, то другу на помості ногу.

Рот у нього справді був дуже широкий. Зате сам він був низенький, худий, сухий, жилуватий, з маненькою, як кулачок, витягнутою угору голівкою, дуже запалими в середину висками, невисоким, назад збитим лобом, тоненькими, прямими ногами, довгими, сухими руками і коротенькою, сивою, з усіх боків підчикмиженою і на диво вилощеною борідкою. Увесь він був дуже вимитий, вискоблений, вичищений. На ньому була новесенька, неначе тільки що од кравця, одіж; біла, як сніг, сорочка і ще біліша ніж сорочка, хустка, штучно засунута в верхню кишеньку піджачка, звідкіля виглядав невеличкий од неї хвостик.

Тут Діброва сказав, хто він такий єсть і чого приїхав до хутора Холодної Криниці.

— Е-е... — знов і теж нешвидко протягнув хазяїн, і знову почмакав губами, і знову широко роззявив свого рота, і знову потягнув руками чухли своєї сорочки.

Діброва ще раз поглянув на пана, і тепер йому кинулось у око ще одно — дуже тонкі і дуже сухі губи, а за тими губами дуже чисті і дуже рівні і густі як один, зуби, не вставні, а власні, живі і натуральні зуби.

— Е-е... так ви обдивляйтесь місце для школи?

— Так, добродію.

— Е-е... прошу сідати.

Гість і хазяїн сіли і почали балакати. Почали спершу зі столичних знайомих, потім перейшли до місцевого губернатора. Камергер дуже вихваляв губернатора, хвалив його дружину, хвалив усіх дітей, хвалив канцелярію губернатора, хвалив усю поліцію, навіть хвалив би, якби спитати, і губернаторського швейцара, і сторожа, і кухонного мужика, якби тут саме не вступив у залу лакей і не став супроти пана.

— Е-е... Михайло, прибери кімнату для Бориса... е-е... для Бориса Касьяновича... Маю надію, що ви перебудете у мене кілька часу, поки змовитесь з моїми хуторянами...

— Дуже дякую вам...

— Е-е, оту, знаєш? Що побільша... Ви мій гість поки.

- Дуже дякую вам, Іване Семеновичу.
- Недавно я був у Петербурзі... Е-е, коли це пак було? Михайле! Михайле!
- Чого ізвольте, ваше превосходительство?
- Коли це я був у Петербурзі, чи двадцять першого, чи двадцять другого, е-е, числа?
- Двадцять другого, ваше превосходительство.
- Е-е, неправда, двадцять першого.
- Ні, так що двадцять другого.
- А я тобі кажу, двадцять першого.
- Двадцять другого. Ось ізвольте самі лічити.
- І де ж таки? Ну, ти розміркуй, який тоді був день, середа чи четвер.
- Середа.
- Ну, що це ти? Е-е... що це ти кажеш?
- Кажу, що середа, ваше превосходительство.
- Таке ж! Е-е, ще тоді Терешко застріг був вороного, а я йому звелів випрягти вороного, а запрягти гнідого.
- Якраз навпаки, ваше превосходительство: він застріг гнідого, а ви звеліли вороного.
- Ні, ти таки завжди нікого і ніколи, е-е, не пам'ятаєш.
- Якраз же так і було, як я кажу вам, ваше превосходительство.
- Е-е, так ото ж уже двадцять шість день, як я повернувся із столиці; виїхав я у середу, десятого числа, то пак: у четвер... От тільки забувся, якої години рушає звідтіля кур'єрський поїзд... Е-е, а повернувся...
- Першої години рушає, ваше превосходительство.
- І де ж таки першої? То першої ми прибули до міста.
- Першої ми рушили, а прибули, ваше превосх...
- Ну, слухай: ти сьогодні, мабуть, вехи покуштував зранку... Іди лишень, е-е, та облядь кімнату, е-е, оту, що побільше...
- Слухаю, ваше превосходительство.
- Лакей вийшов, а пан почав розповідати гостеві просторо і довго, смакуючи кожне своє слово, екаючи, вертаючись назад, поправляючи самого себе, ледве не на кожній фразі і ледве не на кожному слові. Почав він з того, як одбув із Петербурга, далі сам себе перехопив і сам себе спитав, як пак він тоді був одягнений; далі сам себе став допитуватись, хто йому шив одягу, в якій він був тоді саме одягнений, чи місцевий кравець Юдельсон, чи столичний Корпусон. Мабуть так, що столичний, бо вона на ньому була дуже пригнана, хоча й місцеві кравці не збриндять перед столичними, — тут осьдечки малий Миколашиє самому губернаторові... Так ото як від'їжджав він із сто-

лиці, то випроводжав його гофмейстер Іван Іванович Струтинський. Еге-ж!.. А у який пак полк уступив старший син Струтинського, Котик, чи у лейб-гусарський Єго Величества, чи у лейб-гусарський Єя Величества? От же ж і не в той, і не в другий, а в жовтий кирасирський Єя Величества...

І що саме головне, розп'якуючи отакечки і наводячи на слухача страшну і невиразну нудоту, а у нетерплячого навіть розворощуючи усі нерви, камергер Карючка певно любувався сам на себе і певно сам собі вірив, що він великий із самих великих красномовця і що оповідання його — справжня і незамінна книжка премудрості.

Діброва довго і уважно слухав нескінченну балаканину камергера Карючки, а потім, спостерігши в глибині своєї душі приступи великої нудоти, почав нетерпляче ворухитись на кріселку і пригадувати, про що б його ще поспитати камергера, аби б тільки перебити йому його нісенітницю. Але якраз тут саме знов уступив у залу лакей Михайло і голосно заявив, що кімната для гостя готова.

— Прошу вас, е-е...

— Дуже дякую за ласку.

Хазяїн довів гостя до дверей кімнати і тутечки сказав йому, що через годину ждатиме його обідати.

Гість ще раз подякував хазяїна і ступив у кімнату. Але що це воно? Ніколи ще не доводилось йому бачити таких кімнат, як він зараз побачив. І завдовшки і завширшки кімната була така, що в ній можна було поставити ліжко, манесенький столик, коло столика невеличкий стілець і ще менший умивальничок та й більш нічого. Стіни в кімнаті усі були голі: не було навіть і жодного гвіздочка, окрім того, на якому висіла "опис" речей кімнати № 1; та й той гвіздочок забитий був не в стінку, а в лутку, що була зроблена у вікні. В такій кімнатці можна було тільки сидіти, можна було лежати і ніяким способом не можна було пройти із одного кутка у другий. Прямо тобі клітка та й годі. Візьми та піймай квочку та примости їй на помості обичайку, та ото якраз і буде сідало для тієї квочки. І ще ж вона звалась у камергера великою! Зате усі стіни її були покрашені блакитною олійною фарбою, а поміст наведений був по жовтій фарбі лаком і блищав так, як блищить скло супроти сонця. Скрізь чистота така, що хоч не ходи по помосту, а прикладайся до нього губами.

З гостем уступив у кімнату і лакей Михайло, щоб подати йому умитись.

Середнього зросту, але дуже натоптаний, дуже плечистий, з округлою, немов у сибірського котяки, пикою, з чорними, гус-

тими і підрізаними і через те якимось-то бадьорими вусами, з невеликим, кущим і немов надрубаним носом, з короткою, але округлою і обстриженою під гребінець головою, з темними, далеко захованими лукавими і насмішкуватими очима, той Михайло чув, як трава в землі росте, а не те що там чого хоче або не хоче пан...

— Що це у вас такі манюсюренькі кімнати?

— А нащо ж їх, пане, робити великі? На великі кімнати, як самі здорові знаєте, треба і кошту великого, а на кошт великий треба і гроші великі. А краще ж ті гроші у банк покласти, та на них щодня йтимуть відсотки. Ти ось тутечки сидиш або лежиш, або ж так собі ходиш, а там, у банку, там на тебе грошки роблять...

— Та це воно що так, то так, а тільки...

— А тільки, пане, і те: якщо згорить будинок од пожежі, то і тут тобі буде непогано: пиши тоді зразу, що у тебе велике нещастя — був будинок повний дорогої меблі, та все те згоріло, то й пожаліють тебе і дадуть повну пожарну премію. От так проясняють і сам наш генерал.

— Гм... А на чому ж це мені повісити піджачину?

— А ось дозвольте я його покладу отутечки, на стільці, у нас гвіздків забивати у стінку ніяк не можна.

— А це ж уже через що?

— Щоб скрізь чисто було. Ні гвіздків, ні килимів, ні коців, щоб нічого цього не було; ні собак, ні котів, теж щоб ні духа, бо од них усяка капость на світі. Щоб і мухи теж ані жодної не жило. А як тільки появилась де, зараз же хапай миттю ганчірку і ганяйся за нею по всіх кімнатах хоч півдня, хоч день, аж поки не вб'єш, або не виженеш геть з будинка. У нас за цим дуже дивляться. Тут можна пройтись по всіх кімнатах і жодної мушинки ніде й за гроші не знайти. Ні мушки, ні блошки, ні вошки — хоч об заклад бийся. Може, вам, пане, ще що-небудь треба?

— Ні, спасибі, Михайле; тепер я уже сам справлюсь.

Лакей вийшов із кімнати, і пан Діброва зостався сам. Він ще раз поглянув навкруг себе, і якесь чудне почуття спостеріг у себе на душі од усієї тієї надзвичайної малезності кімнат, од того надзвичайного порядку в кімнатах, од тієї надзвичайної чистоти і чепурності, яка панувала скрізь. Порядок і чистота, то воно певно добре діло, а тільки як уже бігати за тією мухою півдня з ганчіркою, то це вже...

— Генерал просять кушать.

— Іду.

Діброва вийшов із своєї кімнати і уступив у столову, трохи

більшу, ніж кімната № 1, трохи меншу ніж зала. Він думав побачити коло пана і пані, і паничів, і панночок, але пан був сам і запрохав гостя до столу.

Діброва сів за стіл і поглянув навколо себе. В столовій була теж чистота надзвичайна. Сам хазяїн, сидячи на першому місці і завісивши себе білою, як сніг, і широкою, як простінь, серветкою, неначе не сидів, а священнодійствував. Кожен його погляд, кожен рух казали, що він більше всього на світі пильнує про те, щоб не порушити ні в чому порядку, щоб не зробити де-небудь і як-небудь капки, щоб не стукнути несподівано ложкою або ножом об тарілку, щоб не впустити якої крихотки на поміст із столу.

Сидячи поряд з хазяїном, Діброва почув, неначе його хтось узяв та скував усього залізними ланцюгами та й не дає йому вільно рушити ні рукою, ні ногою, ні вільно їсти, ні вільно пити. Як його тут у Бога починати? Чи так йому брати? Чи туди класти? Чи туди ставити?

Він їв з осторогою, з осторогою й поглядав навкруг себе, а втім, забалакавши знову про столицю та столичних знайомих і забувши, де і у кого він, якось-то зненацька зачепив рукавом кілька крихот хліба і змахнув їх із столу додолю.

— Е-е, Михайле! Михайле!

— Чого ізволите, ваше превосходительство?

— Принеси, е-е, коритчатко та щіточку та підбери з помосту оці, е-е, крихотки. Та швидше! Чого ж ти там бадляєшся?

— Слухаю, ваше превосходительство!

— У мене слуги привчені, е-е, привчені до чистоти... Чистота, порядок та чепурність — це для них перше і найголовніше правило... Так ото ж і я був на тому ювілеї, е-е, про який ви кажете, його е-е, сіятельства... Тоді підписалось на нього не менш як сот п'ять чоловік... Ні, мабуть більш п'яти сот, через те, е-е, що я був записаний супроти номера 495, а після мене ще скільки писалось... А втім може й п'ятсот... Ні, таки, е-е, ні, таки, мабуть, більш п'ятисот, через те... А що ж це ви так мало? Беріть ще! У мене, знаєте, небагато подають страв, а тільки все, е-е, щоб було чисто і щоб за часу; сказано, щоб у такій годині і такої хвилини, щоб, е-е, і було так само. Чистота, порядок, чепурність, е-е, це... Кофійку прикажете?

— Якщо ваша ласка, то...

— Добре, добре. Михайле! Михайле!

— Чого ізволите, ваше превосходительство?

— Е-е, гляди, сюди! Швидше, е-е, швидше сюди!

— Що таке? Де? Куди, ваше превосходительство?

— О-ось, на вікні! Е-е, лови! Хапай її! Ах ти ж, проклятуща муха! Ах ти ж, падло таке!

Лакей кинувся до вікна і швидко спіймав муху до рук, потім, піднявши її за одне крильце кінчиками пальців і повернувши супроти сонця, показав панові. Камергер Семен Іванович Карючка з огидою подививсь на муху і, чмакаючи губами та переступаючи то однією то другою ногою на місці, велів лакеєві винести її на двір і там розтоптати на землі.

— У мене перш усього, е-е, чистота, порядок та чепурність — це саме перше і саме головне діло... Од тих мух усяка гидота та усяка пошесть на світі... Знаєте, коли їх саме найкраще ловити?

— Не знаю.

— Уночі, коли вони сидять на стінках та куняють од сну, та ще вранці, як зразу встати та одчинити віконниці, — тоді вони ще дрімають.

— Не додивлявсь.

— Михайле! Михайле! Принеси, е-е, дві полоскушки.

— Слухаю, ваше...

Лакей приніс дві полоскушки з теплою водою.

Камергер довго і старанно виполіскував собі зуби і рота, потім обмив кінчики своїх тонких та довгих пальців, витер їх біленькою хусточкою, тут же заодно обтер вуса і всю бороду, почмакав кілька раз губами, разів з п'ять екнув і нарешті витяг із кишені ясного та новесенького, неначе зараз із магазину, срібного портсигара і достав звідтіля дві сигаретки.

— Спасибі, я дивитись охочий, а палити і в рот ні.

— Не палите? Е-е, добре робите.

— А ви, шановний добродію, після обід спочиваєте?

— Е-е, ніколи. Після обід іду у проходку по саду.

— А, то дозвольте ж і мені з вами.

— З превеликою охотою.

Хазяїн і гість вийшли з будинку і пішли в сад.

У саду тому усякого дерева було, oprіч тільки родючого. Камергер Карючка родючого дерева не признавав і не давав йому зовсім життя, всякими способами іскоріняючи його. Йому треба було не сад, а парк, як у англійців; про сади звичайні він казав, що то не для панів, а для купців або міщан.

— А як же ви з хазяйством управляєтесь? Чим обробляєте землю? Які у вас засоби? Який товар? Які коні?

— Як я з хазяйством? Товар? Засоби? У мене, е-е, того нічого нема.

— Хіба мужикам отдаєте?

— Е-е, мужикам ні клаптя.

— То кому ж? Арендаторові?

— Не арендаторові, а купцеві.

— Купцеві?

— Купцеві ж, із губернського города.

— А що ж він у вас робе?

— Гурти пасе. Е-е, гурти пасе, а гроші плате у два строки і кожен раз половину уперед. Ото таку я уставу уставив. Москва каже: “Не те денежки, что у бабушки, а те, что в пазушке...” Е-е, премудрий народ, та Москва, премудру й поговірку склав. А винницю — у мене й винниця є, — а винницю я, е-е, жидові здав... Знаєте, е-е, кожна рука до себе горне...

— Жидові?

— Жидові. Кажуть: хоч од ката, аби плата. Це уже наші так склали. Жид — це воно раховите таке. А мужикові, е-е, мужикові залипає у мене: йому дзусь! Він — дуже поганий платільщик. Спершу усього мужик наш крадюка, а потім, е-е, палій. Він прийде до вас у прихожу і коли лежить на вікні вухналь, і того вкраде. А йтиме повз скирти сіна, небезпременно, е-е, небезпременно запале її. Усі вони, е-е, злодії, як один: син у отця, отець у пса, а всі собачого роду. Коли хочете, е-е, то вони й не крадуть, а так: то дровець із чужого двору наберуть, то придивляються, що у пана у вінбарі хлібець лежить... Еге ж. А потім наш мужик — п'яниця із усіх п'яниць. Вони щовечора із монополії бредуть, та як ідуть, так аж вулиця гремить... А тут ще штунда прокинулася: жив один наш кабро у якогось-то німця у строку та й захопив ту штунду та кілька людей після того одсахнулось і од церкви було. Та оце тепер почали їх ламать, так із усіх зосталось три: дякуючи поліції, та уже усмирила їх.

— Так треба ж нам щось робити, вельмишановний добродію, щоб того не було. Треба того мужика виховувати, треба щоб у нього школа була.

— Е-е, школа? Я хотів був їм сам школу збудувати, так вони мені сказали таке... Ви знаєте, що вони мені сказали? Нехай, кажуть, пан заплате нам сперш, а тоді й школу буде.

— Це що ж таке?

— Оце ж, е-е, і я вас питаю: це що таке?

— Не розумію.

— А вони, е-е, вони розуміють. Це, кажуть, ми знаєм, чого він такечки про школу піклується: щоб за підмогу, яку нам дасть, та йому цар грапа дав. Так нехай тепер уже їм земство допомагає, а я, то ні. Що ви, е-е, на це?

— Що на це? Треба їх темноту побивати світом, треба їх, як малих дітей, принукою нахиляти на добро. Про це усі ми повинні думати: і світське начальство, і духовне, і всі пани. На-

род, то він же нам не чужий, а рідний же нам народ. Буде письменний народ, буде краще йому, буде краще й панові і всій нашій країні. Освіта потрібна для всього народу, бо освічений народ знає закон, а в законі усе: і моральність, і порядок, і безпечність, і благоденство. Певні царі, то вони господарюють не силою, а законом і порядком, через що народ і досягає собі щастя.

— Е-е, а чого ж воно — дозвольте вас спитати, — чого ж воно виходе так, що як тільки вивчиться хлопець у школі, то ото він уже найперший хам, найперший злодій, найпервіший крадій; у нього тоді ні Бога, ні батька, ні матері, ні старшого — нікого нема. Як менш було тих, е-е, шкіл, то більш було правди на землі. Тепер тільки у старих дідів правда та совість і є, е-е, а у молодих її, е-е, не питай...

— Це так, але тут винна не сама школа, а ті, що школою заправляють у нас. Ви подивіться, шановний добродію, на школи німців, отих, що в колоніях живуть. У них усі діти вчать в школах, усі виходять із школи письменні, а проте ні крадіїв, ні паліїв, ні п'янчуг у них нема. Ото ж такі у них учителі, такі у них напутники; німецький учень, вивчившись у школі, поважає і батьків, і старших, він не руйнує своєї сім'ї, не пропива свого добра. І наша школа була б інакша, якби до неї не наймитів-учителів, не чиновників, а справжніх напутників, певних апостолів правди і добра. Опріч того, не треба забувати ще й того, з якої сім'ї виходять наші хлопці до шкіл: школа одне, а сім'я друге, а німецька сім'я, то вона зовсім не те, що руська сім'я. Виходе, що нам треба на інший кшталт переробити перш усього нашу сім'ю, а потім учителів. Тоді і з нашої школи будуть виходити такі, що не руйнуватимуть, а почнуть будувати нове, краще життя.

— Коли це все буде, а тільки мені, е-е, од того не пайдить. Я буду мужикові оддавати, е-е, землю, а він, е-е, буде гроші за урожай брати та односити їх у шинок, або ж по ярмарках чорт батька зна на що тринькати, а мені дулю на пісній олії сукать. А коли б я його захотів, е-е, судом припекти, то він мене вогнем, е-е, підпече: візьме та й підоткне віхтя, або в скирту сіна, або в обору, або ж у овечу кошару у ступу. А тепер, тепер, е-е, я оддав усю землю під пастівник, то нехай він, канцелюга, купцеві підпалює товар. Як ліктя йому свого не вкусить, так йому, канцелюзі, купцевого товару не підпалить. А я, як дим, не знаю нічого того: я на купцеві пасусь та готові гроші беру.

— А багато ж у вас, — вибачайте на цім питанні, — багато ж у вас усієї землі?

— Е-е, не так щоб і багато... У інших панів далеко більш. У мене усього навсього сім тисяч десятин, а ось, е-е, у княгині

Башмачки, скільки очима скинути, уся її земля, од мого хутора та аж геть до Дніпра. От там вам подивитись на хазяйство та на всі справи; то великі люди, а ми, е-е, а ми що? Наше діло — служи усім та бігай скрізь, як той вічний жид, та пиши усім та одписуйся перед усіма. Е-е, я оце тільки випадком у себе дома, а то моя хата — моя карета. Ось мені через кілька хвилин треба збігати на вінницю та домовитись там з моїми орендаторами, а завтра уже їхати до міста чим світ. Але я маю надію, що ми з вами ще сьогодні побачимось; ви розташовуйтеся у мене, як у себе дома; балакайте з мужиками, а я надвечір повернусь додому, то ми з вами, е-е, ще поговоримо.

— Дуже дякую вам, шановний добродію! Я скористаюсь вашою ласкою, але і мені не можна дуже довго тутечки гаятись.

— Так ото ж скільки хочете, а я, е-е, я люблю розумних людей.

Камергер Карючка справді через кілька хвилин у своїй величезній, допотопних часів кареті, запряженій чотирма земськими кіньми, виїхав до своєї вінниці, а пан Діброва зібравсь йти до мужиків на село.

Він вийшов із панського будинку і нешвидко попростував панським садом до села. Але наблизившись до саду, він уздрів зразу невеличкий флігель і там крізь розчинені двері побачив якусь-то стару-престару, скозубляну бабу, таку, що підпиралась уже не палицею, а своїм власним носом. Пан Діброва несамохіть став і придививсь на ту бабу. Десь тій бабі уже тричі треба було умерти, а вона усе тягається на цім світі. Літа уже давно потушили в її очах усі вогні і витравили усі й краски.

— Бабусю! Бабусю!

— Га? Що?

— Та ви що ж тутечки робите?

— Я? Я, моя матінко, тутечки за хазяйку... А ви ж, сестричко, що тутеньки? Чи то пак, паночку... Нехай вам добре діється... А ви тут що, паночку?

— Хочу подивитись, як ви тут живете.

— Еге, подивіться, подивіться, моя матінко... то пак, мій паночку. Як ми тут живемо? Як нитка у голку тягнемось. От так! Тільки що, тільки... Не то що на гору з водою не видерусь, швидко й хати не перейду. Ой важко ж, ненько: за всім, за всім усе я. Не живу, а валяюсь на соломі у коморці. Молю Бога день і ніч, щоб мене Господь прибрав... Де люди сидять, я туди не піду, а сама собі сяду, я нікого не осужу... Я ще зайшла й старого пана: як нас сюди пригнали, так він ще живий був... О-хо! Еге ж. Бог доніс і мене: сходила і я на богомілля... Моя ти добра годиночко, чи ви ж цьому раді?... То пак: оце наш пан

мені й кажуть: “Ставай у мене, стара Насте, за хазяйку, бо у мене більш тридцяти курей, а білокорок од них і півдесятка нема”. “Так я й стала. Треба слухати пана і нічого їм не загорчать, або, кажуть, на чийому возі сидиш, того і ввольняй волю, а у нас же тут нема нічого свого... А колись же, моя сестричко, як я ще молодого віку у батька жила, у нас тут полуниць по степу — степ червоніє! Що тих груш, що тих кислиць! Хороше було, хороше!... А звалось воно за нашого ряду Червоне, а це вже перевернулось у Холодну Криницю”...

Так ось які у камергера Карючки помічники та підсобники! Такі уже певно і не вкрадуть і не підпалять. І оцей пан був мировим, був за члена управи, за члена оцінщика, а тепер праве за повітового пана маршалка! Од кого ж його ждати просвіти для мужика? У кого ж йому шукати правди? Де його знайти тут таких, що дивляться не на те тільки, що коло них, що тільки є, а на те, що далі од них, на те, що буде?

З такими гіркими думами пан Діброва пройшов увесь панський сад, з такими ж і вийшов з нього і дійшов до села.

Життя мужиче здалося Діброві дуже убоге. Хатки хоча були і біленькі і чепурні, а проте зовсім невеликі, не скрізь добре укриті і мало де обгорожені, стіжків зовсім обмаль було; огородини не густо теж. Скрізь жалілись на пана за те, що він усю землю оддав купцеві, а купець, той такечки усіх “обнажив”, що у людей і остання одежина поспадала з плеч.

Уже як прохали, як гірко прохали пана, щоб не давав усієї землі купцеві під гурти, так ні: і не вблагали і не впрохали ніяк. Та то було хоч на вінниці заробе собі чоловік, хоч там роботою і вижахають його, так що й душа у нього вискоче з тіла геть, а проте все ж таки він не з порожньою кишенею додому повертався; а це вже як став тутечки жид керувати та нагнав до вінниці людей із свого краю, то настало таке, що хоч піднімай угору руки та й до Бога бийсь. То й вийшла із Холодної Криниці та Гаряча, повна гарячих людських сліз.

Пан Діброва, вислухавши те все од мужиків, прохав їх звернути увагу головне на школу, задля чого і прибув до них у хутір Холодну Криницю, бо в іншому він не мав ніякої спромоги допомогти їм. Він довів мужикам, що земство поклало збудувати за свій кошт селянсько-хазяйську школу в Холодній Криниці; для того треба знати, де громада обере місце для школи, яку і в чому дасть підмогу при будуванні школи, тут же він довго балакав з приводу того, яка буде користь од тієї школи для села і для всього краю, і нарешті, добре набалакавшись і про все умовившись, повернувся через той же таки панський сад до панського будинку знов.

Велику смуту пан Діброва почув у себе на душі. Лакей Михайло подав йому чаю і їжею назвав, але він зрікся того і попросив лакея здобути йому листок папірцю, щоб подякувати панові за його ласку та й їхати геть.

— Цього у нас дуже трудно здобуть.

— Хіба нема?

— Ні, воно то є, та тільки усе в схованці: наш генерал як їдуть, то завжди замикають і конверти і папір.

— Од кого ж вони?

— Од пана Духа.

— Як то од пана Духа?

— Так же од пана Духа.

— Ото таке справжнє прізвище?

— Таке справжнє прізвище.

— А що ж той пан Дух робе, що од нього...

— Той пан Дух, як тільки приїдуть до нас, зараз же сідають за стіл і пишуть листи. Пишуть, пишуть, а тоді шукають конверти та марки. Скільки б паперу не було, попишуть увесь. То наш генерал, як їхати куди, зараз же усе те в стіл та й на ключ.

— Чудні у вас пани...

— Та тут одне слово... Хі, що це воно коло ганку такечки затирготіло? Чи не генерал часом повернувся? А, чи бач! Легкі на спомині!

Лакей миттю кинувся на ганок, і швидко за ним ускочили у залу троє панів і своїм сміхом та реготом так зразу і сповнили її усю.

— Ха! Ха! Ха! Так Семена Івановича нема? А папір та конверти замкнув? Га? Замкнув? Михайло! Михайло!

— Замкнули ж!

— А я ж казав, я ж вам казав! От смуток його бери!

Але тут, побачивши стороннього чоловіка, гості зразу замовкли і здивовано поглянули на нього.

Борис Касьянович Діброва поспішив назвати панам своє ім'я і прізвище.

— А, так це ви сюди з приводу школи?

— Атож.

— Дуже радий! Леонід Григорович Дух.

— Василь Тимофійович Стіна.

— Никанор Степанович Крюк.

— Дуже радий познайомитись, дуже радий! Ну одначе у вас же тут і прізвища!

— Ха! Ха! Ха! Не самі, по родителях! Ха! Ха! Ха!

— Так, так! А де ж ви їдете?

— А їдемо на збиранку до города та забігли було до пана

маршалка, аж він, кажуть, джукнув на вінницю, чи що. Та що це ми, у цій мишоловці, сидимо? Ходімо лишень у сад та там покуримо та трохи одпочинемо. Іч, понабудовував яких сажів!

— Чисто що сажів! Тільки годованих свиней і нема. Чума його знає, чим тут і дихати, у цьому сажу.

По цьому слову усі чотири пани вийшли із будинку і потягли в сад, де знайшли старого дуба, і тамечки посіли коло нього, під густим гіллям.

— Так ви тут любуйте місце для школи та оглядаєте хазяйські справи?

— Атож.

— Ну, а як же у камергера Карючки?

— Та він же каже, що уся земля на оренді.

— Еге ж, на оренді, та як? Під гурти оддав. Он куди! Із самої губернії виписав собі купця та й те...

— Та й те... натрапив собі грошей повний банк, а у нас їх...

— А що там ви, панове, не кажіть, а я усе таки Семена Івановича Карючку люблю.

— А я хіба його не люблю?

— Дозвольте, дозвольте, панове: та й я його люблю!

— Еге ж, я ще в гімназії на одній скамниці сидів поряд з Сенєю, то я його певно люблю. А тільки чого йому бракує, то це того, що він великий педант, як там кажуть, акуратист. Дуже нудно коло нього; жить якось-то холодно; душа тошнить, як отут з ним виживеш день, а як рік або два, то...

— А це правда, панове. Отож недурно і дружина покинула його. Десять год терпіла, а на одинадцятому не видержала та й втекла, ще й малу дитину покинула йому...

— А що ж ви думаєте? Він десь, мабуть, і жінку у "опис" та під номер завів, тільки оту, що у нього в опочивальні під склом висить.

— То пак, панове, а тільки я Сенєю люблю. Він, знаєте, він непоганий чоловік, а тільки оте його життя... по "опису", а нехай йому чума! Отож і жінка його: "І як я, каже, стільки років терпіла отаку маруду, як отой мухобой Карючка — мені дивно тепер і самій".

— А людина він усеж таки непогана, — я теж знаю його давно. Тільки я і давно дивуюсь йому: на чорта лисого він ото так стелеться перед кожним губернатором та губернаторшою? Чого йому од них треба? Землі у нього до напасті, грошей, як у самого роганя-чорта. Та я б маттері його хрін самому гаспиду із шляху не звернув, а не то що!.. І нехай той губернатор буде прямо таки солом'яний чувал, а губернаторша нехай буде ряба, косоока, беззуба, зовсім безноса, а у Сені усе таки губернатор

той буде найрозумніший чоловік, а губернаторша тая найкрасивіша пані над усіх... І нехай той же таки губернатор та губернаторша виїдуть геть із губернії, а він усе ж таки вихвалитиме їх на всіх шляхах і побіжить за ними випроводжати їх аж геть куди, і буде їм скрізь підносити свого хвоста.

— І знаєте, панове, через що ото все?

— А через що?

— Еге, він не з біса лукавий, цей мухобой: він баче геть далі вперед, ніж оце вкупі ми всі: здадуться на передбудуще врем'я, бо чого на світі не бува? Сьогодні він губернатор, сьогодні ж його скинуть з губернатора, а через місяць він міністр. Хіба цього не бува?

— Бува.

— Отож-то й є.

— Ні, панове, я на це інакше дивлюсь. Єсть такі люди, і багаті і освічені, і посадою високі, чого б їм, здавалось, бракує? Живи собі паном діло і не вихляй не перед ким хребтом. От же ж ні: як тільки убаче перед собою високе начальство, так зараз як той учений пес, так і почне сідати на задні лапи перед ним. І голос йому переменяється, і очі йому починають блищать, і все тіло якось-то само гнеться уперед. Це воно через те, що у нас, у руських людей, дуже багато "холопства" в душі. Ось у пана Карючки воно й єсть. Чого б йому треба було? У нього усе є і більш нічого йому не треба, і сам він добре зна, що ото уже йому усе. Але як тільки убаче високе начальство, так і почне щулитись перед ними та "раболіпствувати" перед ним. Я це московськими виразними словами "холопство" і "раболіпство" так і зву... А проте він усе ж таки... Еге, усе ж таки непоганий чоловік. Як рівного з ним, то він зараз і постукає по плечі і сердешним другом назве і зразу почне йому казати "ти". Одне слово, душа-чоловік.

— Та хто ж його хає? Йому тільки й бракує того, що він трохи тугенький з природи на калиточку. Ось спробуй у нього чого-небудь попрохати... Ну хоч аркуш паперу. Він тобі й дасть, та тільки дасть, та й обдасть. Спершу питає нащо, далі кому писати, потім чи давній, чи не давній знайомий той чоловік, якому маєш писати, чи одповість він на того листа, чи ні. Після всього того намірять у кишеньці маненького ключика, одімкне ним столичок, витягне звідтіля одного, — ніяк не більш, як одного аркуша та й дасть тобі. Еге ж! Спершу подерже, подерже його в руці, неначе жаліючи розстатись з ним, а тоді уже й випусте з рук.

— А як іде на земських, то знаєте скільки він візниці дає? Як ви думаєте?

— А скільки ж?

— П'ятака!

— А все ж таки, панове, єсть і у нього, як там кажуть учені, “положительні черти”. Наприклад, він завжди любе самоперсонально переписувати усі діла і ніколи й нікому не доручає зробити того. Та як сяде та днів п'ять зряду сидить та так же дрібненько-дрібненько та чепурно-чепурно, так сам і перепише усі.

— Так отже ж що я вам скажу: ніщо його так не характеризує, як те, про що ви тільки що сказали. От такий він чепурний увесь, і в цій чепурності він і покладає усе життя чоловіка і далі ні-ні. Це удача усіх обмежених і неталановитих натур. Ото він якось-то грав у карти з нашим князем Веселянським та як почав мастити ті карти та рівняти їх одну до одної та екати та чмокати губами та витягати рукава сорочки із рукавів сюртука, так той князь дививсь, дививсь, а далі як підскоче з місця та як плюне та й вискочив із кімнати геть.

— Наш Сеня, то він тільки на таку, чисто механічну роботу і здатний: більш цього не видержить його вузька голова з вдавленими у середину висками. Він якось-то несамохить і сам в тому признавсь: “Був я, каже, оце в засіданні, слухав, слухав, нічого не второпаю: од натуги урозуміти у мене аж заболіла голова”. І справді, він не може певно думати, бо у нього зараз почне “боліти голова”.

— Еге ж, а ви б послухали, як оцей слабкоголов та любе задаватись на три гроші перед меншим за себе, наприклад, перед бідними селянськими учителями та перед безщасною селянською дітворою. Як приїде на іспит до школи та як поставе супроти себе учителя та як почне йому вичитувати проповіді, та так сам угору й росте, так од свого красномовства і росте. А бідних хлопчаків держить з ранку та аж до другої або до третьої години ночі, поки які не поснуть у школі, або ж не зомліють зовсім.

— Та коли хочете, добродії, він і не с-так простецький, яким себе удає. Як став за пана маршалка та ще як до того здобув титул камергера, то уже став проханніш, ніж до того був.

— Балакайте там, як хочете, про нашого Сеню, а він собі округляє земельку щороку та й шириться потроху, а ми...

— А ще б йому не ширитись? А що, може, у нього хто із калиточки що-небудь видає? Чортову матір видає, а не грошки! Він ондечки внучці своїй — на що уже? — купе подарунок на три карбованці та й то усім і в столиці і в провінції скрізь прокричить про те. “Е-е, я оце був, ваше сіятельство тільки що в пасажі, на Невському, та чого там, чого і нема? Бачив точні-

сінько такий баульчик, який і ви ізволили купити. Та купив я там дивної матерії, е-е, онучечці, манесенькій своїй...” “Іхав я, ваше превосходительство, по Литейному, а назустріч мені граф Улибін, — ну й коні ж у нього! А мені треба було, е-е, на Невський. Я там купив чудову матерію для внучечки... Яка прехороша річ!...” “І ви оце, ясна пані, в однім вагоні зо мною від’їжджаєте із столиці? А дочечку посадовили близько вікна, то як би її не продуло. Вона у вас легенько одягнута. Е-е, ось я для своєї внучечки та купив чудову річ”. “Та який же ви славний та добрий такий! Яка у вас багата душа! От як би моїй дочечці от такий дідусь!”

Та от так і в столиці, і в дорозі, і в губернії кого не стріне, усім рознесе, що він купив для своєї внучечки щось таке, чого і в світі нема. А воно усієї й рахуби тільки на три карбованці, не більш.

— То так. А щоб дати певну допомогу бідним родичам, того ні. Син його брата, бідний студент, прохав його дати йому кілька карбованців на пальто, — нічого не дав. Так він, бідолаха, простудивсь лютої зими у столиці та там і загинув.

— Воно, панове, хто нашого Сеню добре не знає, той каже: “Який славний та приязний та добрий чоловік цей Карючка, — ніяк не нахвалиться; а хто добре зна, то... Дуже ненавидить його наш пан губернський маршал, перед яким він завжди становиться на задні лапи. Як побаче віддалік його допотопну карету, а на козлах карети ще й його віковичного лакея Михайла, то ото зараз і кричить: “Гм, дивіться: онде сунеться тряпичник в своєм бон-ср-чі”. Губернський пан маршал не з цих, а з московських людей, то він по-московськи і каже “тряпичник”.

— А знає ж хто з вас, добродії, про те, що наш камергер Карючка та любе інколи удаватись до жартів? Був він якось-то у однієї пані в гостях та вранці прокинувся, надяг на себе її сукню, а на голову чепця, вийшов потихесеньку у вітальню, сів коло рояля та й почав вигравати. А хазяйка гульк у вітальню та й дивиться: що це воно за пані така узялась вигравати на роялі такечки рано? Коли до тієї пані, аж то пан повітовий маршалок, камергер Карючка, у жіночому чепцеві і в жіночій сукні.

— Панове! Багато ми тутечки понакаблчували про нашого камергера Семена Івановича Карючку, з усіх боків його і огляділи і обкерешували, а ніхто у нього так не влучив, як оце пан Дух: ота сукня жіноча і той жіночий чепець якраз до лиця йому: навсправжки йому тільки й бути бабою. Оце йому і певний патент і певний атестат.

— Вибачайте, шановні добродії, що я вас запитаю: нащо ж ви отаку, як самі кажете, бабу та за пана маршалка вибираєте? — озвався до товаришів камергера Карючки пан Діброва.

— Та у нас тутечки, як навсправжки казати, нікого й вибирати: Кувічка — дурень і вервела: Стеценко — п'янюга і прямо таки нечесний чоловік, хоча він і освічений і має навіть учений диплом; Могилянський — той як не сьогодні, то завтра вискоче крізь димар на коцюбі; Муравський — це циган мінджуватий і певний видзиган; Проценко — то великий пишоха і ледве попускає з бідним паном говорить. Зовсім опріч Карючки нікого й вибрати.

— Тяжко таке слухати, панове!

— Тяжко, а тільки воно так. Еге, добалакались оце ми до того, що нам уже пора й рушати.

— Та й мені теж їхати час.

— Ну, ходіть собі щасливі, пане агрономе!

— Велике спасибі вам!

— Еге, а ви хоч і насвіріпились на Сеню Карючку, а він таки нічого. Я його усе ж таки люблю...

— Та й я ж його теж...

— А ви думаєте, що я, то й ні?..

— Ну, гайда!

— Гайда!..

ВЕЛИКІ ЗЕМСЬКІ ДІЯЧІ, АБО ПАНИ СОНЦЕЛОВИ

У Юхима Юхимовича Кривулі-Пундика, председателя губерньської земської управи, в хуторі Пасіківці, великий бенкет: сьогодні 4-го липня, Юхим Юхимович іменинник і через те до нього поз'їжджалось чимало гостей — кривних родичів і просто знайомих околицьких панів. Багато уже встигло наїхати у Пасіківку усякого люду, але Юхим Юхимович Кривуля-Пундик піджидав до себе ще губерньського агронома Бориса Касьяновича Діброва, якого він давно уже закликав до себе, щоб показати йому усе своє хазяйство і всі свої справи і який теж уже давно збиравсь завернути до пана председателя.

Ранком 4-го липня Борис Касьянович Діброва, покинувши свої діла в губернії, нешвидко їхав на парі земських коней легкою бричкою до хутора Кривулі-Пундика, Пасіківки.

Проїхавши спершу кілька верстов лісом, Діброва зразу вискочив на рівній і широкий шлях, потім, звернувши з битого шляху, пробіг ще кілька верстов зворотами та обмежками і тутечки побачив перед собою, на спуску балки, невеликий, присадкуватий і неначе аж придавлений до землі панський буди-

нок, що одним своїм боком піднявся проти гори, а другим спустивсь униз, до балки, і нагадував собою квочку з одним крилом цілим, притуленим до боку, а другим підбитим і спущеним до землі. Супроти будинку виткнувся довгий, але вузький і обрідний садок; позад будинку виглядав високий, дерев'яний, на товстих стояках, з широким, нахнюпленим піддашшям, вінбар.

Проскочивши крізь широкі і розчинені ворота, візник пана Діброви круто повернув праворуч і зразу спинивсь коло низенького ганка, що був обкутаний увесь диким і густим виноградом і неначе манив до себе кожного в холодочок. Усі двері, як і всі вікна в будинку були широко розчинені, і крізь них виривався на двір гучний гомін, сміх та регіт.

Діброва поглянув уподовж двору і побачив там кілька десятків екіпажів, які стояли насеред двору без усякого ладу, але казали, що у пана Кривулі-Пундика було велике збіговище.

Діброва виліз з брички і швидко опинивсь у просторій прихожій, де його зустрів пан середнього зросту, але добре натоптаний, рудий на масть, сіроокий, трохи лисуватий, починаючи од лоба, з високим, рівно обтесаним з обох боків лобом і до всього того вже трохи напідпитку.

— А, он бач кого Бог приніс!.. Оце... оце, — пан трохи заїкався, через що у нього на обох щоках набігали невеликі брижі, а очі затулялись і блимали... — оце якраз до речі: я сьогодні мен... ниник. Ходімте до... до нашого гурту.

Діброва пішов слідком за паном Кривулею-Пундиком, — а це певно він і був, — і зразу із прихожої уступив у простору залу.

— Оце мої брати, Іван та Дем'ян Кривулі-Пундики; один зветься великий хазяїн, а другий... другий колись-то був великий анархіст, а тепер... тепер, якк... якк ви знаєте, хто він є? Перший друг губернатора, перший друг архірея, великий приятель справника... “Несть власти, аще не от Бога” — так і каже... Оце вам пан Половинка; це лікар Півень; осьде справник Макуха; позад нього становий Утот; це пан Вареник; коло Вареника пани — Солодун, Красноок, Штанодран, Кгаракгуля і Криничка, осьдечки два пани Синички, а оце, щоб ви знали, чотири рідних брати Живиці — Ілько, Стецько, Семен і Борис; зверніть на них особливу увагу, — це все премудрий і завзятий народ; вони одного дня і одного місяця, тільки в різних кутках губернії, побрались з чотирьма рідними сестрами, Кривулями-Пундичками і тепер, якк... якк ви знаєте, хто вони тепер єсть? Мої зяті!.. Один земський начальник, другий мировий, третій предсідатель повітової управи, — дуже хоче бути предсідателем

губернської, та дзуськи, а четвертий місцевий голова. Ви придивіться до них добре і скажіть мені, еге-ж, ска-а-жіть Мені, чи бачили ви коли-небудь і де-небудь у світі отаке ди-ди-во, як оці чотири брати Живиці.

По цьому слову пан Кривуля-Пундик, запинаючись і осміхаючись однією щокою, нешвидко спустившись в низьке кріселко і вказав рукою гостеві на друге.

Агроном Діброва сів і поглянув на всіх чотирьох Живиць.

Ні, зроду на своєму віку не бачив він такого дива, як оці чотири брати Живиці.

Усі вони були велетенського зросту, усі товсті, міцні, опецькуваті, усі з кучими, але товстими, м'ясистими носами, з пухнастими, дебелими і волохатими руками, з короткими, червоними і при самих плечах шиями, з великими, вирячкуватими, чисто волов'ячими очима і усі бородаті і мохнаті, усі з густими, накордубаченими і щетинистими бровами і всі на морді червонющі, ніж той буряк. Здавалось, ті брати Живиці уродились десь не в хаті, а прямо в густих пущах або в непролазних очеретах, або ж в неприступних болотяних нетрях. Здавалось, що коли рождавсь на світ кожний із Живиць, то репалась і тріщала, немов од великого морозу, земля, схоплювалось з гілля усе вільне і сторожке птаство і кидалось од жаху в піднебесся, гуркотів по небу великий і могутній грім, і розходилась од одного краю до другого блискуча блискавка.

Але будучи схожі між собою, як велике диво природи, усі чотири брати Живиці і відрізнялись кожен один од другого.

Найстарший із них, Ілько Живиця, був увесь чорномордий, неначе халява, говорив низько, сипливо, немов той шавкун поміж звичайними качками. Своім чорним та смугастим видом він нагадував африканського бура, тільки не простого, а шаленого бура. В суперечці він швидко доходив до великого запалу, дуже витріщав свої сірі, булькаті, з великими більмами очі, стуляв до купи свої величезні, коржаві кулачища, підставляв їх до самого носу того, з ким суперечивсь, і гарчав та кидав од себе скрізь слину, немов той старий, роздратований та пінявий кнурище.

Другий брат, Стецько Живиця, був русявий на масть, але дуже червоний на виду, лабуруватий, черевоугодний, коротконосий, і при велетенським зрості мав на диво тоненький і верескливий голос. Природа неначе знарошно пошуткувала з цього чоловіка: склепала велетенську куфу і вставила в неї тонесеньку пищалку, щоб пускати крізь неї ще тонкіший, ніж пищалка, дитячий голосочок. А проте все ж таки той тонесенький голосочок нітрішечки не мішав Стецькові Живиці бути таким же запальним в суперечці, як і його брат, Ілько Живиця.

Третій брат, Семен Живиця, був теж русявий із себе, теж куцоносий, але балакав інакше: неначе у нього на самому кінчику язика сиділа велика гуля, а в роті застряла половина галушки. Маючи таку перепону в говірці, він говорив дуже люто, незрозуміло і надимавсь так, що на ньому уся щетина вилазила із шкіри і ворушилась, немов на їжакові. Із усіх братів Живиць це було саме велике чудидло, схоже точнісінько на великий чувал, напханий повно вівсяною соломкою. В губернії він славився сперш усього через те, що був добрий дантист, себто, маючи дуже запальний норов і до того дуже важку руку, часто вибивав кулаком мужикам зуби. Потім славивсь ще яко даремний стриждій, бо до кого б і чого б не приїздив, зараз же витягав із кишені ножниці і починав стригти кожного.

Четвертий брат, Борис Живиця, з блискучо-чорним волоссям, блискучо-темною бородою, блискучо-темними очима, блискучо-білими і рівними зубами, з очевидною ознакою чоловіка воєнної муштри і з великою охотою завжди оповідати різні побрехеньки та соромницькі анекдоти, схожий був з трьома своїми братами в тому, що був із себе такий же велет, як і вони всі.

Ледве Діброва встиг сісти у кріселко і ледве він встиг обдивитись навколо себе, як ось із саду через балкон уступило в кімнату чимало панн, панночок і паней.

— Мартуню, ось до нас прибув славетний гість, наш губерньський агроном Борис Касьянович Діброва, — звернувшись предсідатель до своєї дружини і показав їй рукою на Діброву.

Борис Касьянович підвівся з кріселка, виступив уперед на кілька ступінів і побачив перед собою господиню, високу, огрядну, тілисту, повногруду, білотілу, білооку, білоброву і біловію. “Білуга!” промовив сам собі в думці Діброва.

Пані Кривуля-Пундичка, побачивши перед собою гостя, злегка осміхнулась і облизуючи собі губи, неначе після чогось-то дуже смачного і дуже солодкого, якомсь-то ламано і якомсь-то ненатурально, промовила, що вона дуже рада в своїй господі вітати такого рідкого і дорогого гостя.

Пан Діброва поглянув на пані господиню і побачив, що у неї до всього того ще дуже великі, неначе зуб'я в бороні, але зовсім прогнилі, зуби та ще короткий, якийсь цупкий, коноплястий ніс та червоні, скрізь розкидані по щоках, по обох боках носа і по всьому лобові невеликі кружки-плями, які бувають тільки у людей дуже лютої вдачі. Опріч того, холодні і якісь-то неначе сталеві очі, дуже солодкий і тонкий, зовсім не до статури, голос казали, що пані Кривуля-Пундичка насправжки була далеко не така приязна і не така солодка, як вона те удавала і своєю мовою, і своїм поглядом і безперестанним облизуванням товстих губ своїх...

— Панове, а давайте лишень рушимо та подивимось на хазяйство. Почнемо з маток та з лошат. Я думаю, що й пані захотять подивитись на наш завод.

— А ще б таки! Я перша! — зауважила пані господиня і тут же облизала собі губи. — Я он яка лошатниця.

— А правда, панове: а нумо до стайні.

Усі гості зразу схопились з місць, висипали на ганок і посунулись до стайні.

Діброва і собі теж рушив із господи і пішов укупі з другими.

Одначе, мало путнього він уздрів тут у пана Кривулі-Пундика. Маток хоча було й доволі, але то все була певна каліч і певна нікчемність: ні заду ні переду, ні зросту, ні простору. Видимо це діло велось у пана председателя по старій навичці, з батька, діда та прадіда, і не тільки не давало господареві ніякого прибутку, а навпаки того, знесилювало його хазяйство і певно йшло на упадок. Але як же його панові та не мати якої-небудь вичуди? На те він і пан, щоб вигадувати усякі химери. Коли подивитись на пана, як на чоловіка, вийде немов би і чоловік, а коли подивитись на нього, як на пана, вийде не чоловік, а пан, себто той же таки чоловік, а тільки з гедзиком. Пан без гедзика — то не пан.

На такий же певно штиб був зроблений і пан Юхим Юхимович Кривуля-Пундик.

Вивівши усіх своїх гостей насеред двору, він зразу казав конюхам виводити табун коней. Конюхи почали вигонити на очі панів то одну то другу матку, почали ловити то одне, то друге лоша і становити їх перед очі господаря. Пан-господар, удаючи із себе великого конячого знавця, обережно підходив до коняки, нешвидко приставляв до неї дерев'яну, з довгою ключкою із поперечними одмітинами, мірку, голосно викрикував зріст коняки, тут же розповідав про все її поріддя, починаючи з пращура, або з прадіда, далі брав її за чуба, ляпав правою долонею понижче шиї, гладив спершу передні, потім задні ноги і нарешті казав конюхам виганяти із обори на показ других “арабів”.

Близько агронома Діброви стояв лікар Півень і, дивлячись на ту всю церемонію, тільки крутив головою та осміхавсь сам собі в вуса.

— Та ви думаєте, добродію, — звернувся він зтиха до Діброви, — що наш пан презус і справді що-небудь щупить у конях? Еге ж, як свиня в горілці. І ви думаєте, що оцю каліч і справді беруть у нього до ремонту? Якраз! Із сотні коней хіба одну коняку, та й то через те, що самий найголовніший ремонтъор доводиться презусові кум, чи сват, а чи просто позичальник

грошей. Ви придивіться, яка тут каліч: на тій жабки, або ж обручі на жабках; у тії шпат, параліч вух, більма на очах, сторчові, або ж м'які бабки; та клишонога, сідласта, вузькозада і низькохвоста; у тії невірні поставлені очі; ця свиня, а ця коро-ва. Коли хочете дізнати правду у пана Кривулі-Пундика, то ухиліться трошки убік та погляньте не в обору, а за оборо, то там убачите таких арабів, на яких не доводилось ніколи їздити навіть і тим руським царевичам, що ото про них бають у казках руських.

Агроном Діброва одступив кілька ступенів уперед і справді позад обори убачив певних “арабів”, себто цілий лазарет певної калічі.

Спершу усього кинулась йому на очі кобила з довгою та важкою головою і з роздутим та випертим на один бік черевом. Неначе то було не черево, а величєний винницький казан, куди накачано було такого добра, що ось тільки доторкнись до бока кобили і звідтіля лелєне таке, що од смороду і на ногах не встоїш.

Поряд з тією кобилою Діброва уздрів лоша. На передніх ногах воно зовсім не мало копит, а стояло на землі прямо мичками; на задніх йому вигнуті були обидва копити назад, і через те лоша не ходило, а прямо плазувало, немов справжніми полозками, по землі.

Геть далі од калікуватої лошати стояла невелика лошичка, уся була немов вибілена крейдою: очі їй білі, вії білі, грива біла, копита білі, хвіст... хвоста зовсім не було їй учеплено.

— Ну, на що ж його держати отаку каліч?

— На те, щоб замити її за добрі гроші дурноверху, Дем'янові Кривулі-Пундику, меншому братові пана презуса. Цей Дем'ян Кривуля-Пундик прямо таки чуденне діло — благоговіє, як там кажуть, перед своїм старшим братом, презусом. Що сказав Юхим Юхимович, те святе, тутєчки ні мудрування, а ні критики ніякої. І ще от що: Дем'ян Кривуля-Пундик як тільки купе що у свого брата і як тільки виведе те з двору за ворота, воно зараз же й здохне. А проте усе ж таки дає готові гроші і тягне геть з двору. Та тутєчки, сказати, уже усі знають, що як тільки пан презус Кривуля-Пундик кому-небудь і що-небудь а чи продасть, чи подарує, ото вже й знай, що воно зразу здохне.

— Та невже він і оте калікувате лоша своєму братові втелюбе?

— Еге ж, щоб не требаєло воно корму, пан презус затопить його дурному Дем'янові, а як воно скапутиться, то він здере з нього шкуру та продасть її циганам. А білу лошицю, знаєте куди він збрянчить?

— Та куди ж?

— Зроду й не пригадаєте! Отому забродиголові Дурову, що їзде на свинях та заставляє танцювати бліх. “Це чудо природи!” Ось що він скаже Дурову та й скачає з нього грошики. В таких речах наш пан презус і цигана перехильхелює. Він ладен із камінюки вижимати масло. Він навчить оцю саму лошицю їсти свої власні конячі, сухі кружалки та й тутечки скаже, що то “чудо природи”... А то якось-то завів у себе наш пан презус... ну, щоб ви думали? Еге ж, і тутечки зроду не вгадаєте! Верблюдів. От що! Ото думка була ними приставляти до города хліб: пара верблюдів то потягне більш ваги, ніж чотирі пари волів; та ще думка була стригти верблюдів, а з шерсті робить сукно. Але тут забув наш пан презус ту поговірку, що каже, коли на сито, коли на решето. Як виволікся він з своїми верблюдами у степ, а там мужичі коні як уздрять таке диво та як підхопляться та гира по степу з плугами і з ралами! Та тут такого було! Одно сміховище! А верблюди, бісової віри тварюки, тюпали, тюпали по шляху, а далі одразу попадали на передні ноги та так і стоять серед дороги із возами із пшеницею: хоч ти їх повбивай, — ні з місця. То наш пан баче таке, та й пустив їх геть к нечистій матері на призволяще в степ. Схудли вони, покривіли, поробились як мотузки, або драбини, пообкалялись з усіх боків, шукаючи по степу якихось верблюдячих колючок, яких у нас зроду ніколи й не було. Одно слово, зробились, як ті сім порожніх фараонових коров, та так десь зимою і подубіли од голоду та од холоду у степу. Після верблюдів пан узявся ще за ослюків. Так було йому ще й з тими ослюками... Ні, а ви ж послушайте його, як він сам себе вихваля: немає кращого хазяїна у світі, як Юхим Юхимович Кривуля-Пундик... А не доводилось вам часом чути, як виїздить наш пан презус із свого великопанського будинку в гості, або ж по службі?

— А як же ж він?

— Кумедія з хвостом та й годі! Запряже в карету — виїжджає завжди в кареті — запряже, чуєте, в карету чотирі рябих кобили та й біжить по степу, а за тими кобилами слідком біжать ще й чотирі рябих лошати. Та ото ж по тих чотирьох рябих лошатах зразу наші пани й пізнають, що то їде пан губернський презус, Юхим Юхимович Кривуля-Пундик.

— Панове! Панове! Пане лікарю! Не одбивайтесь од гурту! Чи не хочете подивитись ще на пасіку, та на садок, та на хліборобню снасть, та на винницю? Дорогий і високоповажний гостю, що ви на це?

— З превеликою охотою!

Небагато, одначе, і тут дивів убачив агроном Діброва.

Пасіка у пана презуса Кривулі-Пундика була навсправжки

не пасіка, а якесь-то сміховище. На белебені та на спеці стояло штук з десяток старозавітних вуликів-дуплянок, дірчастих, порепаних, поточених метелицею, накритих зверху шматочками череп'яних покрівців, віхтями гнилої соломи, та ото і вся пасіка.

— Ви, панове, не дивіться на ці вулики, — я переходжу на вулики Дадана, а це ніщо є, — звернувся пан презус до своїх гостей. Ось вам справді і Дадан стоїть.

Агроном Діброва обернувся ліворуч і справді побачив вулик так званої системи Дадана. Але тут знов до нього нагодився лікар Півень і прошепотів йому на вухо:

— Оце уже сьомий рік, як наш пан презус усе “переходе” на Дадана, і сьомий рік я бачу на цьому самому місці один вулик цієї справи.

Діброві не було ніякої рації не вірити лікареві, і він, кивнувши до нього головою, посунувся далі за хазяїном.

Одвівши гостей од пасіки, пан презус почав показувати їм посаджені у один рядок дерева од одного і до другого краю садка. Ті дерева зразу і віть-у-віть нагадали Діброві оті самі віхи, що стромляють їх зимньої пори повздовж битого шляху на ознаку проїжджому людові: одно нахилилось набік, друге нахнябилось уперед, третє подалось назад, четверте упало на шлях, а п'яте уже давно не дерево, а нікчемний, поламаний сухостій.

— Як бачите, похвалитись нашому панові презусу і тутечки є чим, — знов пояснив лікар Півень агроному Діброві.

— І справді є чим: земля тут непогана та й вода недалеко, а все ж таки...

— Ви бачите, добродії, як трудно у наших місцях розводити садовину. Хоча тут і чорнозем, і вода близько, а проте... Іване Івановичу, а що ж це воно так, не зовсім щоб теє, — звернувся пан презус до свого носатого, довгопикого і червоновидого управителя, що слідкував скрізь за паном і заглядав йому у вічі, як слідкує і заглядає покірний і голодний пес своєму хазяїну, ждучи від нього якої-небудь подачки. — Що ж це воно?

— Та бачте, Юхиме Юхимовичу, кузяві садові... вони тут теє...

— Ні, воно якби за часу полити, пане предсідателю, та ще якби... перехопив був зненацька становий Утот, але зразу ж обірвавсь на півслові і якось-то соромливо осміхнувся сам собі у свою куценьку та сиву борідку, неначе він несподівано в чому проязичивсь перед великим паном та тут же зразу схаменувся і спинивсь як раз за часу.

— А нумо, панове, тепер до повітки та до хліборобних справ. Усі гості лусом посунули до повітки.

Чуденно була зроблена тая повітка. Постановлено було густо-густо дерев'яних високих стовпів, а середина поміж тих стовпів заложена була цеглою, — тобто для меншої втрати матеріалу, а насправжки для більшого накладу, по поговорці, на позір річ гарна, а насправді марна. Ось тобі один, або два стовпи підгниють, ось тобі зразу й цегла повивертається, тоді і вся покрівля злізе набік, а після того і вся повітка завалиться.

І ото в середині тієї повітки поскладано було усяке хліборобне орудіє, що жило колись ще за царя Гороха та за царицю Редьку: дерев'яний, так званий український плуг; далі рамсоновський плуг на шість пар волів; потім, щось таке схоже чи на англо-болгарський, чи на саковський, чи на геновський плуг, а чи на всі три вкупі, видимо зроблене власним майстром і у власній кузні; потім дерев'яні рала, букарі, борони ще з дерев'яними, замість залізних, кілками; дерев'яні лопати для віянки хліба і тут же одна, якась-то дуже чуденна віянка, Вараксина не Вараксина, Лепа не Лепа, Саде не Саде, а так щось таке схоже на ту дерев'яну кобилу, що на неї сажають неумілих москалів, коли вони не вивчаться ніяк їздити верхи на живій коняці. Усе те понаставлено було без усякого ладу, одно зверху другого, усе те було позапильгучуване, наполовину поламане, позаіржавіле, постиране, позазубрюване.

А проте пан презус, вводячи гостей в середину повітки і виводячи їх з повітки, охоче показував їм усе своє багатство і дуже вихваляв кожную справу свою, нікчемного букаря якого-небудь, або що інше, зовсім і не відаючи про те, що єсть на світі нові плуги, або ж мудрі сортировки чи рядові сіялки.

Од повітки з хліборобними орудіями гості рушили дивитись винницю. Тутечки той же таки лікар пан Півень встиг довести пану Діброві, що то воно єсть за винниця у пана презуса Юхима Юхимовича Кривулі-Пундика і чого вона насправді коштує. Збудована вона із поганої цегли, а казан для неї куплений старий, поїдений іржою, у якогось-то жида, і коли він послуже хазяїну півроку, то то ще й багато — певно він швидко лопне і певно улолокає йому немало люду.

Пан Кривуля-Пундик, не чуючи того, яку тільки що дано було атестацію його винниці, тим часом залюбки показував її своїм гостям, вихваляючи її з усіх боків, неначе кращої за неї і в цілому світі не було.

Але тепер Діброва уже добре розумів, що то воно був за пан Кривуля-Пундик і яка його була вдача. То був зовсім обмежений чоловік, певний незнайко і пустобяка, але великий хвалько і великий величай, такий, що усе своє, саме найпоганіше, завж-

ди вихваляє і усім своїм, самим нікчемним, завжди хизується, а все чуже за ніщо вважа, ганить, осміює.

Од винниці пан презус і всі гості вернулись до будинку, і тутечки лакеї доложили панові, що обід уже готовий.

Пан господар закликав гостей до хліба-солі, і всі, почувши те, зразу якомсь-то повеселішали, загомоніли і лусом посунулись до... вінбаря.

— Що це таке? куди це ми? До вінбаря, чи що? — поспитав здивовано пан Діброва у пана Півня.

— Як бачите!..

Справді, усі гості, видимо уже давно звикші до звичаїв пана Кривулі-Пундика, весело уступили у вінбар і весело загомоніли.

Вінбар був дуже довгий і дуже широкий, і в ньому, од краю до краю, понаставлено було кілька столів, до купи стулених; вздовж усього вінбаря стояли, один за одним, стовпи, що піддержували в ньому стелю та сволока; на стовпах поприв'язувані були гілки дерева з свіжим листям та пучки зеленої трави та різних квіток. Взагалі виходило, неначе то було зроблено павільйона для вистави коней або товаряки.

В одному кутку вінбаря стояли особно два невеликих столики, і на тих столиках повно було усяких пляшок та чарок та келишків, а до них вин, горілок, наливки і до всього того усяких закусок та тарілочок та ножів, та виделок та серветок.

Хазяїн та хазяйка закликали гостей до столика, і гості, зразу, немов та сарана, так і кинулись до закуски, попереджаючи один одного і простягаючи уперед себе праву руку, хто поверх плечей переднього, хто поміж боків сусіди, а хто прямо од себе, уперто ставши коло столика. Почалась спільна робота щелепами, і всі зразу і застукотіли посудом і зачавкотіли зубами. Деякі стиха чаркувались один до одного і, бажаючи один одному усього, що є найкращого у світі, тим часом усе ж таки хапали з столу те, що було найласішого, і швидко завдавали його туди, куди треба.

Після закуски гостей запрошено було сідати за стіл. Сідали всі "без чинов", де хто хотів і коло кого хотів.

Хвилини з десять гості одно тільки й робили, що їли та брязкотіли посудом. Тільки деінде який там пан або який панич звернеться до пані, або до панночки і назветься їй якою-небудь стравою, або вином. Подали другу страву. Тутечки десь-то з середини стола зразу підскочив з місця жвавий та голосний пан Лисиця, стукнув ножом зубіч бокала і дзвінко закричав на весь вінбар.

— Панове добродійство! Вип'ємо всі дружно за здоров'я на-

шого вельми шановного председателя, Юхима Юхимовича Кривулі-Пундика, і хай він ще довго і довго живе у світі на користь отчизні, на славу Росії, на гордощі нашого тутешнього панства і на втіху дорогого йому посімейства! Ура нашому пану председателю!

— Ура!

— Ура!

— Ура! Ура! Ура!

Гості знов кинулись до пиття та до їжі, хвилин з п'ять знов стукотіли посудом та чавкотіли щелепами. Коли ось і другий гість забрязкотів ножом об чарку.

— Панове! Хранцузи кажуть, що у кожному ділі треба шукати жінку. Славу преславного хазяїна всього нашого повіту, Юхима Юхимовича Кривулі-Пундика, розділяє вельми шановна дружина його Марта Степанівна Пундичка. Оце і єсть та жінка, яку треба шукати у кожній справі. Ура нашій пані од усього повіту! Ура Марті Степанівні Кривулі-Пундичці!

— Ура пані Марті Степанівні!

— Ура славетній Марті!..

— Панове, прошу слова! — забрязкотів посудом пан Стецько Живиця. До нас приїхав із самої губернії дорогий і славетний гість Борис Касьянович Діброва. Хто його не знає? І чого він приїхав? Дивитися на те, як ми тутечки працюємо на всеросійське загальне діло, які у нас тут справи, яке знання, яка сила, який у голові мозок. Він не помиливсь, що приїхав до нас: у нас справді є на що дивитись. Нехай дивиться на нас з усіх сторін, з усіх боків; нехай пише про нас, нехай доведе всьому світові, ми того не стидаємось, ми не боїмось того; їдьте до нас люди stolичні в науку, ми навчимо вас, як на маненькому клаптеві здобути великої користі. Ось я із однієї десятини, — еге ж! — із однієї десятини... Панове! Три тисячі, навіть п'ять тисяч карбованців... Я вам ручаюсь, що... Я з одного талану два розвів...

— Ну, оце вже йому метелики в очах закружляли, так тепер піде плести! — зразу гукнув десь по край столу пан Лисиця. Цей набалакає такого, що й на голову не взлізе. Дозвольте мені, панове, скінчити те, що хоче сказати пан Стецько Живиця!

— Просимо!

— Просимо!

— Ось він що хоче сказати: ура нашому славетному гостеві Борису Касьяновичу Діброві! Чи так?

— Так! Так! Ура нашому тричі славетному гостеві пану Діброві.

— Ура нашому!..

Усі пани, пані і панночки, зірвавшись з місця, кинулись до

пана Діброви і почали з ним з усіх боків чаркуватись та бажати всього, що єсть найкращого у світі. Після того знов кинулись на свої місця і знов узялись за їжу.

— Панове, чесна кумпанія! Подозвольте слово правди мовити!

— Кажи!

— Як уже виславляти кого на увесь світ, то виславляти не Стецька Живицю, — ні, а когось-то іншого. Ось хоч би сказати про себе: чим же гірше моє хазяйство? Та не будь я Ілько Живиця, коли я однієї мамалиги не одправляю на станцію три вагони! Що ти скажеш? Га? Я ондечки засіяв аж цілих три тисячі десятин землі... гірчиці... Еге ж! Хто з вас додумавсь до цього? А скільки коштує одна слойка гірчиці, як її купити? Дивіться ж ви, яке це корисне діло.

— І ти скористувався з тих трьох тисяч десятин? Ха! Ха! Ха! От де знайшовсь хазяїн!

— Постривай, а знаєш ти, скільки у мене одна десятина землі дає пудів пшениці.

— А скільки ж?

— То я тебе й питаю.

— П'ятдесят.

— Хапай вище.

— Ну, сто.

— Хапай вище.

— Ну, півтора.

— Хапай, кажу, вище.

— Ну, двісті, чи що?

— П'ятсот пудів! О, нехай Стецько Живиця тричі умиється супроти...

— Та це що ж таке?

— Ото таке.

— Оце у тебе, у Івана Живиці, та одна десятина роде п'ятсот пудів пшениці?

— Ручусь.

— Казала баба, за свою пазуху не ручусь, а за чужу й подавно. Панове, ви знаєте, які мій брат Іван Живиця пече паски? Такі що одну паску несуть святити аж три чоловіка. Чули таке? Сам каже! У нього кожна квочка із однієї крашанки лупе по двоє курчат зразу. Ото такі крашанки він назвав десь-то за кордоном, а де саме, тільки він один і знає. Він у нас дуже легкий на руку; їхав якимсь-то по шляху та поламався йому екіпаж, так він вихопив із нього голоблю та й уткнув її серед шляху, а з неї зразу ж й новий екіпаж виріс...

— Вельмишановне панство! Подозвольте мені помирити оцих

двох панів і вкупі з тим двоох братів, Живиць, — зненацька гаркнув на весь вінбар лікар Півень.

— Просимо! Просимо!

— Так ось бачите: з ласки панської я тутечки, в повіті, правлю за лікаря.

— Так! Так! Добродію!

— Але хоча я й лікар, а проте і я теж дещо митикую, які бувають на світі урожаї.

— А певно!

— А такечки, так!

— Так ото ж: знав я одну пані, велику хазяйку; так у тієї пані більш було сійби, аніж самої землі... Еге ж! А урожаї у неї завжди такі, що як посіє було пшеницю та як збере та змеле, то з одного зерна, чуєте, що з одного зерна виходило? Аж ціла хранзоля! А що чи чув хто із шановних панів Живиць отаке диво?

— Ура лікарю Півневі!

— Ура йому!

— Браво Півню!

— Ха!Ха!Ха! Оце так помирив! Молодчина лікар! За здоров'я лікаря!

— За науку!

— За просвіту! Ура!

— Панове, наука і просвіта —це певно сила, велика сила; тільки лихо в тому, що цій силі та немає... як би його сказати? Та немає підсилку.

— Що це воно? Проти чого?

— А це, панове, от проти чого: ось уже кілька років ми силкуємось збудувати в одному селі, що близько нашого города, шкільку, та й досі у нас немає ані грошей, ані кошту.

— Так ось же... та-ак ось же ж що, гукнув зненацька на увесь вінбар сам пан презус... Гукнув та й запнувсь. Па-но-нове! Оце я уже... уже третє трьохліття... правлю за... за председателя гу...бернської земської управи, то коли ж так, дарую на школу три...тридцять тисяч...

Од таких несподіваних слів пана председателя усе, що було живого в вінбарі, зразу стихло і зацімло. У всіх повитягалось якось-то дуже вперед обличчя, і всі неначе питали один одного, чи це сон, чи це натура? Та невже ж пан Кривуля-Пундик, председатель губернской земської управи, відомий скупердяй і скнипа, та вимовив таку страшенну силу грошей?

— Що це він сказав?

— Чуєте, що це він сказав?

— Ура нашому панові председателєві! Ура йому! — не вдержав хтось-то в кінці стола і гукнув дзвінко на увесь вінбар.

— Та-ак оце, я, чуєте, да... дарррую тридцять, тридцять тисяч недопалу цегли.

— А он він що!

— А, бач, як придурились!

— А!

— Ура! Браво!

— Ура нашому передсідателеві за щедрий і дорогий подарунок!

Гості кинулись до пана презуса і почали його один по одному цілувати та притуляти свої чарки до його чарки.

Пан презус, дуже задоволений сам собою, охоче обіймав кожного і охоче цілував гостей у губи.

Швидко після того обід скінчився.

Гості, щиро подякувавши хазяїнів, пішли, чоловіки до кабінета палити цигарки, а жіноцтво та паничі у садок, на прогулянку, до ставка, до квіток, до пасіки і далі.

Борис Касьянович Діброва переважно пішов до кабінета, хоча він і не вживав тютюну.

Зразу, як тільки панство уступило у просторий кабінет і як тільки позапалювало цигарки та порозсідалось по стільцях та кріселках та канапах, зразу ж почалась спільна, гаряча і гучна балачка. Забалакали усі і про всяку всячину. Але палкіше усіх узялись за балачку брати Живиці.

Усі чотири брати Живиці, і по батькові, і по матері були рідні, єдинокровні і єдиноутробні брати. Усі вони укупі і зросли, і вивчилися, але трудно було знайти таких залютих проміж себе ворогів, як ті ж таки рідні, єдинокровні і єдиноутробні брати Живиці. Де б вони і коли б вони не спіткались, а зараз же, привітавши один одного і почоломкавшись один з одним, зараз кидались у спірку і суперечались і змагались чисто тобі до згину, до лютості, до озвіріння.

Але чуденне діло: і змагаються і суперечаться, як не вчепляться один одному в патлі, а на розставанні любо цілуються і тихо-мирно роз'їжджаються кожен до своєї господи.

Усі чотири брати Живиці вважали себе за великих у світі хазяїнів, за великих політиків, за великих лікарів, за великих юристів і за великих істориків. Опріч того, за що б тільки вони не зачепились, завжди спорились проміж собою з таким запалом, неначе за ними невидимо бігав скрізь куций чортяка і завжди штурхав у зад то одного, то другого розпаленим залізним жигадлом. Кожен із Живиць тільки самого себе і вважав за розумного, а другого зневажав за ніщо. З чужим чоловіком кожен із них і балакає, як слід, і слухає, і згоджується, де треба, а з рідним братом ніколи, ніяк і нізащо в світі.

— Що ти тут, Ілько, розповідаєш?

— Те, що ти чуєш.

— Та це ти на своїх півторах десятинах землі та виробиш десять тисяч карбованців? І склепає ж таке неподобне!

— Хто? Я клепаю? Я?

— Уже ж не я.

— А що ти думаєш, не вироблю? Та ти знаєш, яка у мене земля?

— А яка?

— А ось яка: як хочеш ти знати, яка у кого земля, дивись, що на ній росте: як росте полинь, то ото саме добра земля. Отака вона у мене вся.

— Нехай хто не знає, той і хвале твою землю, а я добре довідавсь, яка у тебе земля.

— А яка ж? Що ти думаєш?

— Що я думаю? Аля підслухала! Ич, капосна! От що я думаю.

— Ні, що там Аля! Я не свиня! Ти скажи мені, що ти думаєш про мене. Не вироблю я десяти тисяч на моїй землі?

— Куди пак не десять тисяч!

— Та ти знаєш, що таке інтенсивне хазяйство?

— А що ж таке?

— А ось що: я заведу у себе такий товар, таких коней, такі сіянки, а покуплю собі такі плуги, я зроблю собі таку оранку, що... З однієї десятини візьму більш тисячі карбованців; я на одній десятині накопичу стільки коп, що...

— Ха! Ха! Ха! Та це ти візьмеш більш тисячі? Панове, чи ви знаєте нашого Ілька Живицю? Він би й нічого, та тільки у нього, як той казав, голова боса... Ха! Ха! Ха! А щоб тебе!..

— А що ти думаєш? Я й візьму! Уже ж не ти! У мене ондечки, подивись, які сементали: по триста карбованців штука.

— Ото такі сементали? По триста карбованців штука? От диво яке! А ти чув, що у мене сементал вісімсот карбованців?

Ну, так знай же, що у мене єсть сементал півтори тисячі, а те, що по триста, то те у мене тижневі телята.

— Ха! Ха! Ха! Півтори тисячі! Вивів брехню, що й сам не перескоче! Мовчала б глуха, менше було б гріха!.. Добродії, ви бачили його сементала? Трясця то, а не сементал! Голова неначе встромлена у тулуб, а ноги неначе стовпаки, приставлені до черева, а як виводять його із обори, то підпалюють соломною під хвіст, бо без того і ніг не тяга, хоч зараз довбешкою між вуха та й псам... Постій Ілько: чи ти знаєш, що таке справжній сементал? Звідкіля і як він у нас узявсь? Ти розпізнаєш справжнього сементала од холмогора?

— Я? Та він...

— Що він?

— Та нехай він тобі западеться, той сементал! От що він! Розпізнай, який у мене у стайні стоїть жеребець. Найчистіший арден! Півтора ста пудів ваги налигичиш на віз, то незчуєшся, як він і вихопе супроти гори.

— Не арден у тебе, а водовозна шкапа! У мене єсть півень такий, що більш, ніж твій арден. Ти бачив, які у мене кури?

— Це у тебе, у Стецька Живиці, кури? У тебе їх давно воші поїли!

— У мене воші кури поїли?

— У тебе ж! У тебе у курятнику воші такі, як у мене півні.

— Тьху на твою курячу голову!

— Слухай сюди, курдупелю: ти плюй та не дуже, а то як би я тобі не дав гену святим кулаком та по скаженій шиї.

— А ну спробуй, козлова ти голова! Я тебе як бевкну отут, так на тобі аж жмурки вскочуть!

— Чого це ви завелись? Спорились, спорились та понабрехали один одному вище голови, а тоді уже й за чуби? Ви б краще збудували у себе такі обори, як ось я збудував для своїх волів, а тоді б і пасталакали.

— Бачили ми те диво: серед голого степу, де ані пенька, ані хатинки, вивів обори, неначе дворці, та й стоять вони і досі пусті. Для кого ото ти їх вивів?

— Як то для кого? Для волів.

— Це у тебе, у Семена Живиці, такі воли? Ха! Ха! Ха! Півтора вола — ото і все багатство на всі кам'яні обори. Та ще з тих же волів один віл куций, а другий безрогий і до того макгро. Воли — і городовому можна похвалиться... Два роки, як Семен Живиця збудував собі великі обори для волів, а товаряче кладовище заніс коло них таке, неначе за десять год. Братця, а хто бачив у Семена Живиці вівці? Чудасія — не вівці! Хвоста і на признаку нема; так скрізь і світиться поміж ногами. Зате собак вівчарських! Більш ніж овець! Іду оце я, братця, недавно повз хутора пана Семена Живиці, Пальміри, і бачу... Ха! Ха! Ха! Що я бачу? Не повірите? Рядок озимої, рядок ярової пшениці, рядок ячменю, рядок вівса — і це все посіяно вкупі і все в ряд; а між тими рядками, як ото копиці, цілі купини бур'яну. Не повірете? Йй-право! Це він таку практику здійсмає... Семене Живице! Та ти ж звешся председатель повітової управи, ти керуєш громадськими грішми, ти будуєш громадські будинки! Подивіться ж ви, добродію, чого тільки він не понабудував у своєму місті?

— Од кого я чую такі речі? Од рідного брата, що праве у місті за голову. Голова! Ха! Ха! Ха! Голова!

— А що ж ти думаєш? І голова! У тебе розуму не буду позичать.

— Еге ж, а у тебе його таки й багато є?

— А ти знаєш, що мені од самого губернатора була подяка за мою працю, бо я неабиякий голова.

— За що ж тобі була подяка? Чи не за те, що ти можеш на громадському обіді зразу з'їсти тридцять п'ять вареників, а на тридцять шостому заплющити очі, розставити широко ноги, схилити на бік голову та там же таки, на тому обіді, і заснути та ще й хропака пустити під стіл? За це тобі й подяка от губернатора? Умести одразу тридцять п'ять вареників та ще й за столом заснути — це справді таки велика державна послуга. “Хіба це вареники? Це метелики! Ви мені зваріть таких, щоб я знав, що то вареник!” Ото він таку промову сказав якось-то після громадського обіду... Чи, може, ти запобіг губернаторської подяки за оту пужарну башту — аж на тридцять тисяч карбованців? А дівочу гімназію зрікся будувати? Це ж ти, Семен Живиця, і єсть. Голово, голово, а де ж твій глузд, що в голові?

— А що ж ти думаєш? Я відкрив пужарну. Та й ходять у мене пужарні по башті та й оглядають з усіх боків місто.

— Еге ж, та й ходять усі твої пужарні скрізь по куховарках та й видивляються, яка з їх найкрасивіша, а місто усе ж таки як горіло, так і горить, а люди тебе, дурню головатий, як лаяли, так і лають.

— Не в тім сила, півню ти безхвостий, що місто горить, — горітиме воно завжди, бо його завжди підпалюють жиди, щоб скористатись пужарною штрафовкою, а в тім, що у мене ніколи немає “перерозходу”, як те робиться у тебе повсякчас. Тридцять тисяч “ассигновано”, на тридцять тисяч віть-у-віть я й башту вивів.

— Еге ж, тобі аби б не було “перерозходу”, а тамечки щоб не будувати, аби б тільки будувати; як той казав: мені чи кадилом кадити, чи паскудник вичищати — однаково.

— Слухай сюди, собарлюго, чого це ти так розпорощався, азіяте? Помовчи трохи, а то як би я тобі часом чірви не дав.

— А він, дивись, любе на других казати, лупиряка. Виходь, коли хоч, то й я тебе дзизну. Ти думаєш ні? Бевкну так, що аж...

— Що з тобою балакати, стервоносом? Ти осьдечки звешся председатель повітової управи, можна сказати, правиш за хазяїна усього повіта, а в тому хазяйстві розумієш, як циган у вівцях.

— А я тобі скажу на те, що ні в кого не ведеться так “правильно” хазяйство, як у мене.

— Знаю я добре та ще й гаразд твоє правильне ведіння хазяй-

ства. Панове! Оцей председатель повітової управи, мій рідний брат, Стецько Живиця, усю свою землю поділив на рівні шматки, по двадцять п'ять десятин, та щороку і випродує по шматку. Оце у нього і зветься “правильне ведіння” хазяйства. Та ото такечки у нього щороку земельки убуває, а діток, натомість, слава Господеві, прибуває.

— Тут і я скажу, що у нашого председателя певно “правильне ведіння” хазяйства...

— Чия б кавчала, а твоя б, Семене, мовчала, бо я як почну про тебе розповідати, то вийде...

— То що вийде? “Правильне ведіння” хазяйства?

— Панове! Воно оце і у Семена Живиці “правильне ведіння хазяйства”: він правильно поділив свою землю на шматки і в кожному шматкові знаєте кого посадив?

— А кого?

— В кожному шматкові по дівці-коханці!

— Як то? Ха! Ха! Ха!

— Як то?

— Як то?

— А ось як: ото ж він у нас, як сами здорові знаєте, удівець, себто “нежонат гуляє”, а проте у нього од кожної дівки, яка сидить у хуторі, що ні рок, то й прирок; як тієї ріпи — прости гріха! Ось бачите, який він у нас кавалір! Не кавалір, а цілий майстро!

— Та що це ти верзеш?

— Може, скажеш — брешу?

— Як собака на вітер.

— Пане справнику, ви все в повіті мусите знати; скажіть, скільки у Семена Живиці хуторів?

— Вісім.

— І в кожному по дівці-коханці?

— Цього вже я не доведу, бо це діло сумливе.

— А ось я то доведу: і в кожному по дівці-коханці, а у кожної дівки дітей по восьмеро та по дев'ятеро, бо кожна щороку лупе не по одному, а по двоє.

— Я тебе за такі речі отутечки як опережу, то ти й своїх не пізнаєш! За кого ж ти мене вважаєш, коли так?

— За кого вважаю? За доброго повітового бугая! Дурне земство не знає, де знайти громадського бугая. Ось де він!

— Ах ти ж, розприндюго! А це ж не ти тікав із дівочької кімнати через столову у пана Коваленка?

— Слухай не бреш, або я тебе ось як клюкну по потилиці, то ти й піну з рота пустиш! Коли того було?

— Хіба пана Коваленка уже забув? Послухайте ж, панове, і

мене. Нехай уже я удівцем гуляю, а він же дружній чоловік. Був він на менинах у пана Коваленка та уночі якось-то і чогось-то... гм... із гостьової кімнати, де спав, опинивсь у одній сорочці в дівочькій кімнаті. І такечки йому там уподобалось, що він там же й поклався, там же й заснув. А вранці як прокинеться та гульк, аж воно лихо! Ей-вей, що йому у греця робити? Щоб попасти до гостьової кімнати, треба із одного кінця будинку перебігти через увесь двір у другий кінець; або ж, якщо не через двір, то через столову, яка була між гостьовою і дівочькою. Але надворі уже давно вешталась і челядки і візники, а в столовій ще давніше посіли коло самоварчика старенькі і почесні пані і розпочали бесіду про божественне. Як же його справді уліпичити у ту гостьову із дівочької? Як-не-як, а все ж таки краще через столову, а не через увесь двір, де повно дурного люду. Не довго думаючи, задубив братуха мій сорочку на голову та тоді зразу хватопеком як кинеться із дівочької в столову, а з столової в гостьову, та бебех на ліжку та зразу й голову під укривало! Узнай його, хто воно такий, коли в тій же гостьовій та ще п'ятеро панів сплять... Так ті старенькі та почесні пані як убачили таке чувидло, голе, з закрученою на голові сорочкою, та: "Свят! свят! свят! дух з нами!" Та ледве одійшли!..

— Ха! Ха! Ха! А щоб тобі всячина!

— Ну, коли ж ти розпустив свої паси, то розпустю ж і я. Скажи мені, це чи не ти проїв земських грошей, п'ятсот карбованців, на цукерки? Ти! Оті трудовані, мозолеві гроші, зідрані укупі з шкурою бідного люду, ти брав із земської скарбниці, купляв на них цукерки та цілий рік ласував ними. Ти думаєш, воно так і до віку буде? Ні, воно тобі вгорить! А оце не ти продав одну і ту ж косарку та зразу аж трьом різним мужикам і з усіх трьох зразу узяв гроші? А це не ти один і той лан землі та хотів збути чотирьом мужикам нарізно, узяв з кожного на завдачу по сто карбованців на совість, та нікому і землі не продав і всю завдачу з кожного собі у кишеню поклав? Га? Це хіба не ти?

— Так постій же ти, чортова свічка: а це не ти проковтнув векселя на тисячу карбованців?

— Якого векселя? Коли це було?

— А тоді, як пан Зозуля, що позичив тобі тисячу, та приїхав до тебе виправляти гроші, а ти, буцімто забувши про позичку, попрохав показати векселя, і коли Зозуля здуру тобі його показав, то ти зразу його в руки хап, та й проковтнув... Десь, мабуть, дуже солодкі ті векселі, що ти їх замість цукерків ковтаєш...

— Брешеш ти, кгихоряко, цього зроду не було!..

— Кажеш, зроду не було? Та ось пан Зозуля і досі живий: коли хоч, то зразу доведу... Та ще ж ти звешся земський: ти судиш по правді народ; люд божий іде до тебе за правдою, шукає у тебе заборони од усякого харцизятства, а ти саме харциз і єсть.

— Цить, стерво собаче, а то коли б я тобі отутечки зразу мушки не припаяв до голови!

— Еге ж, не для пса ковбаса! Далеко тобі доставати до мосі голови. Улізла жаба в тенет, та ні взад, ні вперед, то так оце й ти. Якби поменше говорив про других, то й про тебе б менше балакали.

— Ех, панове-панове, почали ви балачку, та не з того кінця. Ось скільки нас тутечки зібралось, то всі ми з батьків і з дідів володарі і хлібороби, — гукнув пан Штанодран. — Скажіть же мені, як ви такі розумні, що найкорисніше всього розводити на землі?

— Та що ж?

— То я ж вас і питаю: що?

— На мене найкорисніше всього єгипетське просо. Я здобув собі того проса і через опилення зробив таке, що в ньому саме стебло три з половиною аршини.

— Еге, як раз було б на підтоварники...

— А на мене, то сама найкорисніша рослина — це спаржа. За неї можна взяти страшенно великі гроші.

— Це ж як?

— А так: її хоч на самий північний полюс, то й туди свіжу доправиш. Сама головна праця коло неї — це сортування, або ж розбір, а розбірів її буває три: супова, їстівна і консервована; консервована завтовшки з склянку, а на хунт вона продається 20-30 копійок. Розміркуйте ж ви, скільки можна взяти грошей за одну десятину такої спаржі. Це найкорисніша експлуатація землі.

— Добродію! Ідучи по плоскості вашого мислення, я скажу, що як уже розводити що, то розводити сині баклажани. От де користь! У мене баклажани такі, як оцей графин. О!

— Добродію! А я, ідучи по плоскості вашого мислення, вам скажу, що ваші баклажани ні що є супроти артишоків. От де корисна штука, артишоки!

— Штука це, пане Солодуне, певно корисна, та тільки й лиха штука.

— Чому так?

— А тому так, що артишоки крадуть усі наші хами, а спаржу не крадуть; це один єсть у світі хрухт, якого вони, анахтеми, не крадуть.

— Ні, панове, що ви там не кажіть, що не вихваляйте, а

я признаю, що найкорисніше всього розводити ворсильну шишку.

— Що?

— Ворсильну шишку, кажу вам.

— Це що ж воно єсть?

— А ось що: оце ж на вашому сюртуці ворса?

— Ворса.

— Так ото ж для тієї ворси єсть на світі ворсильна шишка, що нею роблять на сукні ворсу. Вона росте так, як і ананас: у середині шишка, а зверху листя, а продається чотирнадцять карбованців пуд. Вона ворсить сукна, укривала і таке інше.

— А я, панове, ось скільки год на світі живу, а найкорисніше од американської форелі й досі не бачу. Форель, коли хочете, живе у стоячих водах нашого ж таки західного краю. Із нашого західного краю вона йде до Сполученої республіки, а звідтіля знову вертається до нас. А її, як навспражки кажучи, можна культивувати і у нас, без Сполученої республіки. Для того треба мати у себе два ставки; мул у ставку швидко осідає і скисляється, через це форель можна держати в одному ставку не більш як три роки, а на четвертий уже треба перепускати у другий ставок... І, багатства ж у нас, Боже, скільки, як подумаю!

— Бач куди метнули? Американська форель! Чого так далеко сягати? Я ось вас питаю: скільки у вас, панове, ячменю роде на десятині?

— Сто сімдесят пудів.

— А у вас?

— Сто вісімдесят.

— А ось у мене, так тисяча двісті пудів.

— Це ж як?

— А так: треба йти не од більшого до меншого, а од меншого до більшого.

— Не розумію.

— Я вам розкажу, то ви і урозумієте. Скільки десятина має квадратних сажень?

— Ну що ж? Дві тисячі чотириста.

— Ось у мене на двох тисячах чотирьохста і буде тисяча двісті пудів.

— Усе ж таки не второпаю.

— А діло зовсім просте: розміркуйте, скільки виросте на квадратному вершкові, а тоді знатимете, скільки вийде і на всій десятині.

— Так оце і єсть ваша теорія од меншого до більшого? Панове, ви знаєте, як цей пан Кгаракгуля сіяв у себе ячмінь? Не знаєте? Узяв два зерна ячменю, посіяв їх у себе на вгороді, по-

ливав через три дня на четвертий, а як вирости із тих двох зерен два кущі ячменю, то він вирвав їх, полічйв, скільки у нього вродило усіх зерен, та ото і доведе тепер, що у нього мусить бути на десятині тисяча двісті пудів ячменю. Ну, я вам скажу, до чого тільки не додумається руський чоловік при його широкій, творчій фантазії!..

— Чого ви отутечки регочетесь? Ех, ви господи сонцелови! Та ви ані крихти не розумієте в хазяйстві. Аж ви знаєте мого рідного брата, Степана Степановича Кгаракгулю, відомого на всю губернію хазяїна?

— Як же нам і не знати?

— Як знаєте, то не забувайте, що я його рідний брат, Петро Кгаракгуля.

— Панове! Не забувайте, що все, що нам отутечки зараз казав добродій Кгаракгуля про ячмінь, то це казав не той Кгаракгуля, що справді працює коло хазяйства і що його знають скрізь по всій губернії, а той, який не працює коло хазяйства і якого зовсім не знають в губернії.

— Спинчались ми, спинчались, а все ж таки, як там кажуть, до гусака не дійшли: ніхто не довів до кінця, що найкорисніш усього розводити.

— Ось я вам усім доведу: райські яблука.

— Це ж через що?

— Через те, що як їх з'їсти, то так зразу і в рай ускочиш.

— Гм... Трам! Трам! Трам! Я з цим не згоден.

— А на вашу ж думку, що найкорисніше, коли ви не згодні?

— Я рекомендую вам фрі-фрі. Це така штука, мішана з травою, а пуд її коштує сто карбованців; із неї роблять вино Рафаеля, а як закопати його у могилу, вийде горілка; а пити її ось по отакій чарочці, вертає молодощі і придає красу; а як посипати тією штукою хліб, то вийде матерія люстрин, а додати до того ще солі, вийде мішаний жид з канарейкою...

— Єсть, панове, в наших місцях ще одна штука, вельми корисна, — це руда. Ви, бачу, зовсім забули про неї.

— Е, ні! Чому забули? Руда єсть усяка, а найкорисніша з усіх бобова руда; це незрівняна ні з чим руда. Піди тільки, посидь де-небудь на щасливому містечку, то вона сама так і пристане тобі до... того місця, чим сидять... Одлупи та прямо й гроші бери...

— Панове! Юхиме Юхимовичу! Семене Петровичу! Петре Івановичу! Та не доки його балакати вам усе про свої хазяйські справи! А нуте лишень до саду! Там коло балкона уже жиди-музики на скрипках затинають.

То гукала до чоловіка і до всіх гостей, які сиділи в кабінеті з

цигарками та вели палкі розмови, пані Кривуля-Пундичка, давно уже одшукуючи скрізь по кімнатах свого чоловіка.

На голос пані Кривулі-Пундички усі пани покинули кабінет і ударились прямо через вітальню і столову на балкон, коло якого грали жиди-музики.

Гуляння з музиками, співами, вибриками та ракетками йшло аж до самісінького світу. Уже тоді, коли за садом виткнулась світова зоря і кинула од себе золоте проміння по довгій стежці панського саду, тоді уже і хазяїн, і всі гості, “пани-сонцелови”, потроху та помалу почали зникати і розходитись скрізь по кутках, кріпко потомлені тяжкою роботою та дуже широкими замірами своїх широких панських душ...

ЗАКОХАНА ПАРА, АБО ПАН БОРЗАК ТА ПАНІ БОРЗАЧКА

Кому траплялось хоч раз на віку їхати із великого села Заболотного на село Одноробівку через хутір Шуліківку, близько річки Дніпра, то той неминучо бачив пана Борзака, власника Шуліківки: як би чоловік не поїхав, чи лісом, чи степом Шуліківським, а пан Борзак запевно спобіжить того чоловіка: чи день, чи ніч, чи літо, чи зима, чи сухо, чи кально, а той пан Борзак завжди літає по своїй землі, на білому, з довгою гривною, коневі, в картузі при кокарді, з товстим, плетеним учетверо малахаєм і з довгою-предовгою сурмою. Біжить він на коні і сурмить у сурму так, що нехай Господь милує од нього кожного хрещеного чоловіка. “Хто сміє їхати по моїй землі? Ти знаєш, хто я такий? Ти бачиш, що таке у мене на голові? Ти розумієш, який на мені чин? Заб’ю, засічу!”

І ото так завжди і ото так на кожного кричить пан Борзак, кого тільки спобіжить на Шуліківському степу, або ж у Шуліківському лісі. І горе тому чоловікові, коли він не повиниться одразу перед грізним паном, не зніме з голови шапки, не попрохає у нього вибачення за те, що не спитавшись, осміливсь їхати по його землі. Пан Борзак розуміє такечки, що на власній землі він всевласний господар, і хто тільки ступе хоча однією ногою на його державу, той одразу почувай свою нікчемність перед володільником-державцем.

Оце тільки що він облітав увесь свій степ, оббігав увесь ліс, одлупцював малахаєм двох чи трьох мужиків, одклинцював одну стару бабу і тепер після таких славних подвигів повертався до свого будинку з почуттям певного самодержавця, якому не рівня не те що генерал-губернатор, а навіть і самий найстарший із усіх міністрів.

Будинок пана Борзака стояв серед самого лісу. Обведений увесь навкруги високим, мурованим парканом, з широкими і кріпкими ворітьми, він нагадував темний середньовічний замчище, де жив грізний і недосяжний лицар, одно ім'я якого наводило острах на кожного проходячого чоловіка.

Добігши до високого паркана і проскочивши крізь розчинені наполовину ворота, пан Борзак одразу опинився коло ганку свого будинку і тутечки щосили засурмив у свою довгу та голосну та пронизливу сурму. Од того пронизливого згуку жажнулись чотири гави, що сиділи близько ганку, на високому дереві і, немов несамовиті, кинулись геть урозтіч.

На згук сурми вмент неначе з-під землі вискочив звідкілясь здоровенний парубище і одібрав од пана білого коня, довгу сурму і товстий, плетений учетверо малахай.

Здавши до рук парубка усю свою зброю, пан Борзак прудко після того скочив на сходи ганку і тутечки, зненацька повернувшись уперед лицем, на хвилину спинивсь і кинув гострий погляд на свій двір, на все те, що було далі, аж геть по той бік мурованого, обколупаного паркана.

Це був чоловік низенький, сухорлявий, миршавий, але міцнуватий, дуже голосний, зіркатий, оприскуватий, дуже прудкий і дуже жвавий, немовби він був не на жилах, а прямо на шрубках увесь зроблений.

Окинувши дзизим оком усе своє добро і знов повернувшись лицем до господи, пан Борзак з ганку швидко уступив у саму господу і тамечки убачив перед собою свою дружину, Мавру Степанівну Борзачку.

Це була пані, навпаки панові, на диво товста, на диво височенна, на диво незграбна; навсправжки наче то була не жінка, а ціла копиця сіна.

— А що, чи все у нас гаразд, Севериночку?

— Та у нас усе гаразд, Мурочко, а ондечки у селі Одноробівці, так там волость обікрадено.

— Волость, кажеш, обікрадено?

— Еге ж.

— А знаєш, хто обікрвав?

— Та хто ж?

— У нас тутечки один злодюга і один крадюка на всю округу.

— Та ти на кого кметуєш?

— Не кметую, а прямо на нього й рішу, що то обікрвав Кваченко, бо то великий беззвір і великий харцизяка, якого ще й світ не родив! Ти забув, скільки год він тягається з нами за землю? То хіба він не обікраде волості?

— А що ж? І обікраде.

— І не одну волость, — обікраде ще й церкву.

— А правда!

— Ну, одначе, чого ж це ми стоїмо? Сядьмо та й будемо балакати.

Пан і пані сіли і тутечки те, що відрізняло їх одного од другого, виступило ще дужче.

Окрім невеличкого зросту, великої спритності і дзвінкого голосу, пан Северин Северинович Борзак мав ще три прикмети: з одного і з другого боку голови по одній закрученій маківці, — не на кабушці, а певно з одного і з другого боку голови, супроти кожного вуха, а до тих двох маківок чуденні вуса: один йому вус висів, як слід, униз, а другий одстипурився убік, але обидва усе ж таки дуже густі, дуже довгі, дуже цупкі, немов та щетина на крутому штимі старого і виваляного в калюжі кнура. І коли правда тому, що Бог “шельму міте”, то пана Борзака він помітив аж тричі: двома маківками з обох боків голови — це одно, дивовижним вусами — це друге, і до того ще коротшою лівою ногою супроти правої — це третє. Укупі виходила “троїста шельма”.

І ото у такого миршавого та міченого пана та була така горгона-дружина.

Опріч велетенського зросту і неосяжного тулуба пані Мавра Степанівна Борзачка мала теж, як і її чоловік, особливі прикмети: вся тварь їй була у шишках та моргулях, як той печений гречаник, і незважаючи на те, а може й дійсно і через те, уся вона була наярована рум'янами, як наяровує який-небудь кацапедло-кустар “ляльку Матрьошку” для втіхи маленьких дітлахів. До такої надзвичайної тварі дуже блискучі очі, дуже гострий, пронизливий погляд і дуже широкі, якісь-то виворотні, червоно-сизі ніздрі. А до всього того на голові капор; такий капор, що як його покласти на сковороду, то буде на десять душ яєшні...

— Так ти справді думаєш, що волость обікрав Кваченко?

— Не тільки думаю, а знаю, що то певно він, бо такого другого злодія і в цілому світі немає. Його якби тільки як слід потрусив, то чимало б знайшов краденого добра. Анахтим! Гамазон! Харцизяка! Зарізяка! Тьфу на твою погану мацалку! Він ще й нас, проклятуший, обікраде, або вогнем запале.

— Заспокойся, серденько! Ти забула, що я коло тебе...

— Еге ж! Ну та й я йому не дамся у руки! Я йому всю тварь його погану обдряпаю! Я йому череп розвалю ломакою! Ич, галман нестеменний, що вигadaв? Коли того було, щоб його дід та володів половиною Шуліківки! Ось тільки я до тебе догребусь, то візьму та й на шпичку настромлю!

— Та заспокойся, моя люба! Ми його шугукнемо од Шуліківки так, що він підхопиться вище, ніж той справжній шуліка.

— Тільки на тебе й надія, серце моє Севериночку...

І беззаступна, але вірна і закохана Мурочка кидається на груди вірному і закоханому Севериночку і на хвилину обоє вони замирають в гарячих обіймах один одного.

Хутір Шуліківка, де жили пани Борзаки, був власний хутір Маври Степанівни Борзачки, бо вона з діда і з прадіда була панського роду, майорова дочка, і дуже тим чванилась та приндилась перед тими, що не були панського роду, навіть і перед своїм чоловіком, прізвище якого на собі носила. Але хоча у Маври Степанівни Чорнищенкої був і хутір і чимало грошей, а проте усі женихи обминали її, бо боялись до неї приступити: одно те, що вона була дуже величенна і дуже могутня, а друге те, що була дуже люта і запалиста, і це прямо таки лякало усіх молодих паничів. Паничі про неї казали, що то така панна, що її ще Ной випустив, укупі зі звірами із ковчега, бо у неї одна тварь, рятуй Боже, яке страхіття!

Северин Северинович Борзаковський, чи хоч коротше пан Борзак, з діда був попівського, а з батька поліціянського кодла; сам же він почав з того, що спершу довго і дуже старанно підмітав поміст у якійсь повітовій канцелярії і потім чимось дуже догодив своєму головному начальству, і те начальство вивело його у люди, себто дало йому великий чин колезького регістратора. З тим високим чином він і виступив із канцелярії, маючи уже сорок п'ять год з роду. У Северина Севериновича Борзака не було ніякої маєтності, окрім тільки сорока п'яти год за плечима, двох, як уже казано, закручених вусів, великого, вищеназваного чину та пенькуватої, з довгим чубуком, люльки, яка завжди набивалась простим тютюном замість турецького.

До всього цього багатства природа надала Северину Севериновичу Борзаку ще одно — велику пасію до жіноцтва, та не так до жінок, як до дівчаток: “Сякі-такі варенички, та все краще галушок, сякі-такі дівчаточка, та все краще жіночок”. Ото так він співав і так робив, що у нього скрізь були дівчата — і в городі, і за городом, і міщанки, і прості дівки.

Северин Северинович Борзаковський не злякався Маври Степанівни Чорнищенкої, коли уперше побачив її. Хоча він був і невеличкий на зріст, а проте мав сміливу вдачу і велику одвагу. Він ще з хлоп'ячих років мав про те, щоб йому одружитись з якою-небудь панночкою, або ж з удовою-панею та через неї зробитись і собі паном і жити де-небудь на волі, у хуторі, коло річки або коло великого озера. І ото, визнавши усе про Мавру

Степанівну Чорнищенкоу, він почав коло неї топтатись і до-топтався до того, поки таки не вліз у її хутір Шуліківку і не зробивсь справжнім паном. Мавра Степанівна, побравшись з Северином Севериновичем Борзаковським і оддавши йому своє старе дівоче серце, не схотіла одначе зватись регістраторшою, а завжди величала себе, по-батькові, майоршою і опріч того на-завжди заборонила своєму чоловікові втручатись у її хазяйські справи. Та, по правді кажучи, Северин Северинович і не був здатний ні на що путнє, навіть і на те, щоб бути продовжувачем славного роду Маври Степанівни Чорнищенкої. Мавра Степанівна користувалась ним лише під час баталії з своїми сусіда-ми: тоді Северину Севериновичу доручалась власть ватажника, для чого йому подаровано було коняку з довгою гривною, але з ріденьким і кущим хвостом, білої, для більшої подоби з ватаж-ником, масті, тільки без зброї. Зброю ватажник повинен був сам собі роздобути; тільки для схованок тієї ж зброї йому дано було стару скриню, де колись-то, ще за старого Чорниша, ле-жали усякі книжки. Щоб ослобонити тую скриню од книжок, славетний ватажник спершу був вивіз їх до озера і хотів потопи-ти у воді як непотрібну ні для кого нікчемність. Але, боячись запоганити озеро, він надумав зробити інако: навалити їх на віз, витягти за хутір волами, пошматувати на окремі листки і пустити по вітру у степ...

Як надзвичайно спарувались Северин Северинович Борзак та Мавра Степанівна Чорнищенкова, так само надзвичайно вони і жили: вони і любились і...завжди бились. Та ще й бились не так, що там на тиждень раз, або двічі, а так що на день п'ять або й шість раз. І бились, і тут же й мирились, а потім, поми-рившись, і цілувались, і милувались.

Оце сидять вони удвох увечері і стиха воркують, як той го-луб із голубонькою.

— Слухай сюди, Котику мій.

— А що, Мурочко моя?

— Давай я тобі на карти поворожу.

— А поворожи-поворожи, що воно мені випаде.

Мурочка бере в руки карти, довго і з різних боків мастить їх, потім приставляє колоду до власних губ, дме на них губами з одного кінця, потім з другого, після того дає зняти колоду влас-ною рукою Севериночку і нарешті розкладає карти по столу перед собою.

— Ох, Боже ж мій, що ж це воно таке? Та це тобі Бог дарує труну.

— Як?

— Бог тобі, кажу, дарує труну.

- Та може ж, то не труна?
- Ні, таки труна.
- Та це ти знарошно?
- Чому знарошно? Хіба, може, ні за що?
- А за що ж?
- Даремно не покажуть.
- Ну, то за що ж?
- А за тих дівчаток, що...
- За яких дівчаток? Де? Коли?
- А я, думаєш, не знаю, за яких?
- А як же ти знаєш? З наводу якого-небудь брехуна?
- Я й сама, без наводу, знаю. Ти думаєш, я не змикитила, чому ти так часто їздиш у ліс.
- Коли цього було?
- Бач собачої віри падло, ще й на витрібалах стає! Щодня-бридня, от коли!
- Ти докажеш, що отаке плещеш?
- Хто плеще? Ти думаєш, стервоніс, не докажу? Ось я тобі і докажу, і покажу!

Тут на Севериночка летять спершу карти, за картами стілець, за стільцем мідний ліхтар, а далі з голови Мурочки брудний і засмальцьований капор.

— А, так оце ти так? Постривай же, ось я тебе почастую! Ось я тебе учхну! Я тебе ошию! Ти у мене згадаєш і батька і матір! Ич як роздірила свою бездонну вершу!

Починається палка і жорстока баталія двох рівносильних супротивників — малого, але дуже в'юнкого і викрутного панка і здоровенної, але неповоротної і ломакуватої пані. Укупі з баталією починається теж лайка, крик і страшенний, невимовний гармидер.

- Паламар!
- Мічена пані!
- Паламар свічки поламав!
- Стрюкувата пані у багно упала!
- Дзвонар з драної дзвіниці! Астраїл! Аріяка! Чортолуп!
- Дряпана терка хрін терти! Пурха! Чипіга! Вервела довготелеса! Од чортів остача!
- А нащо ж ти, паскудо, присобачивсь до дряпаної? Нащо, кажу?

— Ото одурів та погнавсь за худобою, через те і взяв! А за мене перша б краля пішла!

— Ах ти погана кульга! Ах ти шляндей безпритульний! Та ти без мене і досі б на тирлі козу ссав та, як той собака, по задвірках тягавсь. Ти поглянь на свій образець: на тебе остання

паплюга гикне та ще й плюне. Бридота! Вовчуган! Невтризад! Ти по вулиці пройдеш, собаки валуватимуть три дні! Якби на твою пику та надів машкару, то чорт його зна, куди б од неї і тікав!

— А ти подивись на себе, мавпа ти довгохвоста! Скаженої віри собака! І твій рід, то він увесь із скаженої собаки вийшов!

— Ти знаєш, хто я така? Ти знаєш?

— Та хто ж ти така?

— Я дворянського, чистокровного панського коліна! У мене кілька золотників навіть єсть князівської крові, а ти дзвонарського та ще й поліціянського кодла! Гнидник! Вошколуп!

Баталія кінчається тільки тоді, коли обидва супротивники, знеможені до краю, кидаються на канапу і потроху та помалу стихають. Після того проходить з годину міста, не більш, і Северинчик та Мурочка уже знову сидять коло столу і знову ведуть тихомірну проміж себе бесіду і не тільки ведуть бесіду, а чисто один одним упиваються. Він їй цілує долоні, пальчики, на пальчиках нігтики; вона йому вилапцем вибирає на голові обскублене волоссячко, розгладжує на виду зморшки, прикладає до сисяків примочки.

І якби хто тоді саме несподівано уступив у кімнати пана Борзака та пані Борзачки і несподівано побачив таке милування, він би ні за які в світі гроші не повірив, що отам саме, у тих кімнатах, і всього тільки за одну годину міста та було таке жорстоке і палке бойовище.

А другого дня тільки уже не увечері, а за обідом у пана Борзака та пані Борзачки знов баталія і уже не через карти, а через те, що смачніше: чи каша до смальцю, чи каша до масла; він каже те, а вона каже те; він доведе, що смалець здоровіше, а вона каже, що масло ситніше.

І знову сварка, за сваркою лайка, за лайкою й бійка. Тут першим ділом пані виделкою пана у "різдво"; після виделки летять на нього ложки, далі тарілки, судники і нарешті засмальцьований з голови капор. Іноді пані доходить до такого запалу, що кидається на пана з кулаками, кусає його руки, викручує пальці, рве на ньому усю одежу, ріже чоботи, шматує на шматки капелюха і таке інше.

Тоді пан, не маючи ні од кого допомоги, увесь обідраний, побитий у прах і осоромлений на віки, хапає те, що йому попадеться під руку, чи бавовняне укривало, то й укривало, чи застюлу то й застюлу, а чи зайві штани, то й штани і біжить з тим геть стрімголов із господи до лісу. Тамечки, трохи оддыхавшись, штаньми, які захопив з собою, закручує собі побиту голову, а з укривала — червоного з чорними окрайками — змаштачує нашвидку чувало, — тобто за пальто повинно бути, — про-

риває в ньому для рук дві дірки, і ото в такому одіянні біжить додому з чотирьма здоровеними чабанами, з сурмою через плече і з малахаякою у руці. “А, ось тепер я спустю з тебе родиму твою шкуру”. Ось тепер я видавлю із тебе усі золотники твоєї князівської крові! Хлопці, агон за мною!”.

Хлопці, теж з малахаями через плече, стрімголов несуться слідком за паном.

— Ви скажіть мені, хто старший: пан чи пані?

— Звичайно, чоловік старший од жінки!

— Ну, так підіймайте ж угору малахаї та пограйте моїй жінці на цимбалах! Ану-те мою власною рукою! Не бійтесь нічого: я тут голова, а вона ніщо є! Вона дорідня відьма! Вона, кажу, скажена собака! Їй тільки за залізними ґратами сидіти! Лушпаньте її, картуйте, а за мною служба ваша не пропаде!

— Як то ви смієте, хама? Ви знаєте, хто тут господиня? Я тутечки пані, а він у мене приймак! Це все тут моє, а його нічого нема! Він усе своє добро одзирів отим паплюгам, що сидять у нього скрізь по плавнях та по степу! Геть із мого власного будинку, свинячий макобрун!

— Ми цього не знаємо, чиє воно тут єсть, а знаємо тільки те, що чоловік усьому ділу голова!

— Печить її, хлопці! Що з нею пасталакати!

— Не смій! Голову розіб'ю! Очі видеру!

Пані кидається, немов скажена, на чабанів і на чоловіка, але її одразу беруть у малахаї і швидко усмиряють.

Насірпавши пані добре боки, пан знов кричить до чабанів.

— А тепер от що хлопці, беріть її попід руки та ведіть... знаєте, куди? До сажу! Отуди її, де сидять годовані кабани! Тягніть цупкійш! Отам їй місто!

Чабани хапають пані попід руки і тягнуть прямо до сажу. Вони її тягнуть, а вона кородиться та теребкається, що єсть сили, та кричить на них та лає та плює та харкає у їду, у вічі, у бороди.

— Тягніть, хлопці, тягніть! Тисом її! Чуєте, тисом! От так! От так! До сажу! Там вона у мене зразу і перешерститься і перекожум'ятиться! Служба ваша за мною не пропаде! По трудах і могоарич буде. А тепер ось хто у мене за хазяйку буде: Параска. А беріть лишень Парасчину скриню та несіть її із кухні до кімнати! Кому притока, то притока, так це Парасці бути у кімнатах, а пані сидіти у сажу.

І ті ж таки здоровенні чабаняки, посадовивши пані у саж, мерщій біжать од сажу до кухні, хапають там Парасчину скриню і тягнуть її до парадних дверей панського будинку, а звідтіля торжественно переносять через залу у панський кабінет і з кабінета далі, у панську опочивальню.

За скринєю іде слідком і сама Параска, товста, червономорда, неклебувата вепетя-дівка і гордовито поглядає на чабанів і на всю панську челядь. А пані, сидячи в сажу, несамовито калає у двері, у стіни, у стелю та кричить та лається так, що аж піна їй на губах...

Але того ж таки вечора і тіж таки чабани знову ведуть попід руки пані, тільки уже на цей раз не з будинку до сажу, а з сажу до будинку, а після того вони ж таки виносять із панської опочивальні до кухні Парасчину скриню, і тут же за скринєю слідком іде і сама Параска, тільки уже не з торжеством і радістю, а з великим сумом і тугою...

Після того пан та пані знову сидять укупі в залі і знову цілуються та милуються, як голуб'ята, а після цілування починають укупі співати. Та ще якої їй співають? "Херувимської на розо-рення Москви". Небезпрременно цієї, причому він виводе тонко-тонко та верескливо, а вона товсто-товсто та корячкувато.

— Ох, як же це умиляє душу, котику мій!

— І як умиляє, як умиляє, Мурочко моя!

— І то голова була у того, що склав таку херувимську!

— О, і голова!..

Після співання беруться за книжку, саму найінтереснішу, саму найпоучительнішу, яку тільки вони знають у світі — "Календарь крестний Гатцука". Другої книжки, окрім "Календаря крестного" вони не признавали і признавати не хотіли і через те вичитували його якщо не триста шістдесят шість раз на рік, то певно триста шістдесят п'ять раз на рік.

— А його ж миру, а його ж миру! Господи-світе!

— Якого, Мурочко, миру?

— Та руського ж! Уся Русія начиняна миром. Ти подивись осьдечки у "Календаря": сто двадцять вісім мільонів дев'ятсот тисяч ще й шістсот. Ото стільки народу в Русії! Моя ж ти добра годино! Чи ти ж тому радий?

— Та треба ж усім їсти!

— Та треба десь-то усім і розійтись!

— Ну, так його ж, нашого государя, та буде аж у дев'яти царствах. Ти бач: тут осьдечки і Русія, і Польща, і Финляндія, і Капказ, і Сибір, і якась-то Середня Азія та ще й Хива і Бухара. Чого тільки, чого й нема? От ти й дивись округ світа і крути головою на всі боки, царю!

— Слухай сюди, серденько, що я тобі скажу.

— А що таке, котику мій?

— Покинь оцю книжку читати та спочинь, бо ти дуже уморилась. Багато читати, то воно вредно. Ось у мене у шахві єсть для тебе кілька штук яблук-розмарину, які ти так лю-

биш. Там же ж і пах од них! Вони, сказати, і недешеві, так зате ж!..

І пан біжить до шахви, достає звідтіля з півдесятка яблук-розмарину і підносе їх своїй любій дружині. І тоді в хуторі Шуліківці настає справжній новий рай. Уся одміна од древнього раю тільки в тому, що в древньому раю жінка подає яблуко чоловікові, а в новому раю чоловік жінці.

— Оце неначе ти у мене у серці був, Севериночку, що взнав, чого я бажаю: так мені хотілось, так хотілось цього розмаринчику, неначе тяжкохворому перед смертю меду.

— Ото ж воно, моя Мурочко, душа душі звістку подає.

— А це так, це певно, що так.

Після того настає тиха і спокійна ніч. В будинку пана Борзак та пані Борзачки теж і тихо і спокійно скрізь. Пані Мавра Степанівна лежить у дерев'яному, старовинного роблива, з горорізьбою, високому і просторному ліжку і солодко спочиває. На такому ж високому, просторому і з горорізьбою ліжку лежить і пан Северин Северинович. Тільки він ще не думає спати. І захотілось йому, як захотілось! Чого ж? Їсти! Та ще що б він їв? Окраєць житнього, м'якого хліба з сірою цуркою сіллю... І ось він потихесеньку та помалесеньку, щоб не потурбувати і не розбуркати любої Мурочки, злегка підводиться з ліжка, навшпинячки виходе із опочивальні в столову, помацки знаходе там окраєць житнього хліба та грудку сірої, цуркої солі і після того зі своєю здобиччю так само тихо і так само навшпинячки знов вертається до опочивальні. Тутечки він опускається в ліжку і, лежачи потихесеньку, ледве чутно, починає їсти хліб з сіллю, пильно остерігаючись, щоб як-небудь не розбуркати Мурочку. Але Мурочка уже давно почула, що Северинчик побував у столовій, що він вернувся з крайцем хліба та з грудкою соли до опочивальні і що він лежить на ліжку і смачно вечеряє. Щоб не показати любому Севериночку, що він її усе ж таки потурбував і розбуркав, а через те, щоб його не вразити, вона довго лежить мовчки і тільки пильно дослухається до того, як він смачно чмакає губами і хрустить цуркою солі. Нарешті вона усе ж таки не видержує і зітха, ледве чутно питає.

— Та це ти їси, душко Севериночку?

— Еге ж, душко Мурочко! — ще тихіше відповідає він.

— А що ж то ти, голубчику?

— Хліб з цуркою сіллю, галочко.

— Ох, та як же ж воно й смачно! Дай же й мені, серденько!

Северинчик, усе ж так лежачи в ліжку і навіть не підводячись на бік, ломе од свого крайця добрий шматок хліба, до того ще одділяє кілька грудочок цуркої солі і подає те все Мурочці.

І ось лежать вони обидва в опочивальні на ліжках і потихесеньку їдять хліб з сіллю; а потім, з'ївши і перехрестивши одно одного широким хрестом, говорять одне одному на добраніч і швидко після того засипають "мирним и безмятежним сном"... Другого дня, чим світ, Северинчик біжить нашвидку до города, потай од жіночки, і там купує їй шовкової матерії на сукню; а Мурочка, теж потай від чоловіка, біжить до містечка і там купує йому дорогої чечунчі на костюма. Обидва вертаються додому різної години і обидва в'їздять у двір теж крізь різні ворота, і тутечки несподівано збігаються у кімнатах, з невимовною радістю кидаються одне до одного і дарують коштовні дарунки одне одному.

А на третій або на четвертий день, гляди, знов полаються і тоді він кинеться та пошматує на шматки ту шовкову матерію, що купив їй на подарунок; а вона кинеться та пополосує сувій чечунчі, що купила йому на костюма.

Іноді, коли проміж любою парою починались баталії, Маврі Степанівні додавали підмогу і її родичі, небіж та небіжка, дівочькі діти її рідної сестри. Небіж, кебетливий і дотепний з природи хлопець, але темний і недовчений пушпурлет, приїздив інколи на хліба до тітки. А небіжки, побравшись з вигнаними із посади канцеляристами, теж наїжджали укупі зі своїми чоловіками до багатой тітки у гості і, коли треба було додавати їй міці в боротьбі з чоловіком, додавали. Але те було не так довго: небіж побув-побув, а далі й перестав їздити до Шуліківки, бо швидко пішов по "дипломатичному" шляху, себто зробивсь шахраєм та латригоном; а супроти небіжок сама Мавра Степанівна об'явила таку ж війну, як і супроти чоловіка, і нарешті викинула їх геть із свого хутора.

Отже як не лаялись і як не басаганились проміж себе Северин Северинович Борзак та Мавра Степанівна Борзачка, а проте були часи, коли вони зовсім угамовувались і жили чисто, як там кажуть, душа в душу. Це було саме тоді, коли вони виступали укупі супроти своїх завзятих околицьких ворогів і злобителів.

Із усіх сусід Маври Степанівни Борзачки та Северина Севериновича Борзака найближчим був Артем Назарович Кваченко, якийсь далекий родич Борзачки. То була надзвичайна людина. Йому уже перейшло за сімдесят год, а проте то була ще зовсім і свіжа, і соковита сила. Така сила, що сама прохалась і сама шукала, щоб їй як-небудь або тут, або там, а вирватись із середини і вилитись геть із чоловіка. Кулак з пуд. Як ударить він тим кулаком по столу, увесь стіл одразу розскочиться на дрібні дрізки. А як ще візьме у руку малахая та добіжить у степу до якого дядька та опече його тим малахаєм по плечах, то у нес-

щасного і чоботи з ніг зіскочуть, а не то уже що там буде на плечах. Самий зріст пана Кваченка наводив острах на кожного, хто уперше і несподівано стрівався з ним. Та тож справді і зріст! Що він якби уступив у клуню, то десь би й там цілком не вмістився. До такого зросту ще й вбрання: каптан з високим, стоячим коміром, на два вуси ззаду, з бабками та гапликами спереду, шапка на голові висока та гостра-гостра, така, що й грім не влуче. Під гострою та високою шапкою великі темні, близько одного коло одного поставлені очі і ніс, гострий, сухий, карлюкою. Коли він дивився на що, то дивився якимось-то збоку, неначе підглядавав своїми темними, прудкими і іскристими очима.

Дикий, суворий, хмурий, як ніч, пан Кваченко не любив багато балакати, а як коли уже що зрemekгає, то таке, що й вилами його не розковиряєш. Якщо він пив, то пив тільки в самоті, бо товариства коло себе не терпів ніякого. Крутий на норов, важкий на руку, він не перед чим не спинявся, коли на кого розпалювався. Доволі буде того, як сказати, що він якимось-то спересердя одклинцював дружину свого рідного брата та ще до того удову убогу; а потім, коли йому почали доводити, що то і гріх і сором, він спокійно відповів, що бив не голими руками, а в рукавицях: рукавиці із себе зняв — і гріх зняв, бо він на рукавицях зостався...

Немов той лісовик, або вовкулака, так пан Кваченко завжди блукав з кондурякою в руці скрізь по лісі, по степу та по плавнях і скрізь вишукував ворога. Щоб оглядіти з усіх боків "позицію", він робив так: у своїй гострій та високій шапці улазив у широкий і темний бджоляний вулик, який стирчав у нього замість димаря на крівлі будинка, і звідтіля виглядав на всі на чотири вітри, немов той старий орел-ягнятник, або ж сичуган вухатий. І це наводило на всіх людей чисто таки, як там кажуть, суєвірний острах.

Артем Назарович Кваченко гуляв нежонатий, жив у своєму хуторі Яризівці, коло Дніпра, і сам звав свій хутір гніздом "солов'я-розбійника". Через те, що береги річки, де стояв хутір Яризівка, скрізь позаростали густим лісом і розділяли собою дві різні губернії, в нетрях Яризівки переховувались завжди усякі забродиголови та пройдисвіти, і вона була спражнім гніздом злодіїв. Серед широкого, вітром обгороженого двору, де суспіль ріс високий і густий бур'ян, стояв наполовину розвалений панський будинок з бджолиним, замість димаря, вуликом. З одного боку того будинку, нахнябившись на бік, стояла і без дверей і без вікон, кухня; з другого, сівши назад, стояла прогнила і покрита мохом житовня, а позад цього всього виглядала заваляна і розгороджена обора. Та ото і все житло, і все хазяйство Ква-

ченка. Зразу за оборою починались глибокі озера та лимани, обкутані навкруги очеретом та кукотиною, а за тими лиманами та озерами підіймався в небеса густий, високий і непролазний ліс з могутніми, прогінними і віковичними, десь, мабуть, ще з самого потопу, деревами.

Усе те вкупі робило дуже страшне враження на стороннього чоловіка, який чи випадком, а чи через яку справу попадав у хутір Яризівку. А як додати до цього ще десятка з півтора страшених, різношерстних і різноголосих собарлюг-вівчарок та з півдесятка босоногих, обідраних і вовкулатих шахраїв-челядників, то тоді певно можна урозуміти і те, через що усе і хрещене і нехреще, і старе, і мале, попавши у “гніздо солов’я-розбійника”, зразу тікало звідтіля, не оглядаючись. І справді, там страху було більш, ніж у самій найстрашнішій казці, або ж у самому фантастичному царстві.

Так ото такий судився пані Борзачці сусіда.

Незважаючи на те, що пані Борзачка і пан Кваченко було проміж себе родичі, вони ледве не ціле півстоліття воювали одне з другим і ніяк, ніколи, ні в чому не могли змиритись.

Війна у них йшла за все: за свиней, за качок, за курей, за індиків; війна за межу, за стару, суховерху вербу або за криву та бутляву осику, що стояли де-небудь на межі суміжних хуторів панських; за невеликий острівець, який ледве витикався з-під води насеред річки. Одно слово, то була війна безупинна, жорстока і кривава, така сама, яка була за часи так званого удільно-вічового укладу в древній Русі проміж руських князів із-за київського престолу.

Воюючи завжди і ніколи не вгамовуючись, супротивники пускали в хід усяке знаряддя: кіяччя, палиці, груддя землі, камінюччя, коси, вила, граблі, лемеші, чересла, — чим і в який час мужики одного або другого пана робили, тим бились самі пані і їх челядники. Бились і в степу, бились і в лісі, і в плавнях, і в хуторах. То пані Борзачка набіжить випадком із своїм паном та з півдесятка розбишак-челядників на хутір Кваченка, Яризівку, і його ж рогачем розквацює йому усю його мацалку, а повертаючись назад, ще й випряже серед дороги коняку у його наймита, або ж спіймає його дівку та обстриже їй на голові волосся; то пан Кваченко наскоче як-небудь на пані Борзачку і випале на неї з рушниці пустим набоем, або ж зуспіє де-небудь, близько межі, її череду корів і заколе списом бугая, чи поперебиває дрючком її свиням ноги. Селянські старости, волосні старшини, станові, мирові, урядники — геть чисто всі завалені були цілими купами обопільних жалоб та позовів пані Борзачки та пана Кваченка.

Про стару Борзачку пан Кваченко не інако згадує, як сплюнувши тричі на землю. Тим же одплачувала і пані Борзачка Кваченкові, не інакше взиваючи його, як старий, трясучий “кобель” по-російськи, або ж табунський бугай, по-українськи. А як збіжаться де, зараз же той на ту — “гнила”, а та на того — “пранцьовитий”.

Усі сусіди звали той куток поміж Дніпром та озерами, де жили пані Борзаки та пан Кваченко, не інакше, як Чортячим гніздом, бо там справді чинились чисто чортячі діла.

Ось сидять у своєму хуторі Шуліківці пан Борзак та пані Борзачка і мирно вичитують “Календаря крестнаго”. Коли тут несподівано влітає у кімнати об’їждчик і кричить, що єсть сили, на всі кімнати:

— Пані, пані, рятуйте!

— Що таке? Що?

— Та пан Кваченко — бодай йому скрутився! — та вибравсь з усією своєю зграєю на наш Сапатий острів та надумав ганятись за нашими свиньми!

— Хто? Як? Коли? Коней мені! Бричку! Семене! Петро! Панько! Іване! Сидоре! Микито! За мною, швидко, духом!

І коні, і люди зразу, неначе із землі, виростають коло ганку панського будинку, і тоді пані Борзачка, з півдюжиною своїх одчайдушних розбишак-доїжджаючих і зі своїм чоловіком-ватажником, який скаче на білому коні, з сурмою в одній руці і з малахаєм у другій, летить із хутора Шуліківки прямо у хутір Яризівку.

— А, так ти так, собачий сину! На острів Сапатий ганятись за свиньями? Ну, так ото ж ти на острів, а я у твоє погане кубло! Я тобі зроблю таке, що ти і довіку не забудеш мене!

Як вихор, як буря несеться пані Борзачка до пана Кваченка у хутір Яризівку, на парі своїх огненних гнідих коней, влітає прямо на його дворище і одразу спиняється коло ганку панського будинку. Уся кваченкова челядь, зоставшись без свого верховоди, убачивши “скажену” пані Борзачку і її шибеників зі списами, кийками та дрючилами, вмент по всіх кутках у розпорошку! А пані Борзачка, спинившись коло будинку, зразу з брички та як лепене до кухні! Ускочила у кухню та до печі! Та там хап горщика з гарячим борщем! І з тим горщиком прямо у залу! Та тут, насеред зали хряп його об поміст! “Оце ж тобі, поганий кеп, пам’ятка од мене! Де б ти не був і що б ти не робив, а ніколи не забудеш того, що у тебе, у твоїй власній хаті, насеред самого залу, твоя сусідка Борзачка та вивернула горщик з гарячим борщем! Ото ти такий лицар, що тобі швидко миші й голову відгризуть! Сьорбай тепер борщ прямо з помосту, або ж лижи

його язиком та розповідай сусідам, який він у тебе смачний! А тепер, хлопці, гайда за мною!”

І вскочивши у бричку, пані Борзачка знов несеться, як вітер, як буря, назад додому зі своєю батовнею і тутечки ж, по дорозі, займає Кваченкових индюків і жене їх до себе у хутір...

Багато було усяких приводів ворожнечі проміж панею Борзачкою та паном Кваченком, але найголовнішим був острів Сапатий, що стояв серед Дніпра, якраз супроти межі держави пані Борзачки та пана Кваченка. Невеликий був той острівець і звання йому не зовсім-то гоже, — на нього зволікали подохлих коней од сапу, — а проте велика і жорстока через нього була ворожнеча у пані Борзачки та пана Кваченка. Через той острів Сапатий добре знали пані Борзачку та пана Кваченка і по судах, і в губернському правлінні, і в канцелярії губернатора. Та не так пана Кваченка, як пані Борзачку. Не проходило місяця, щоб вона не заглянула чи у те, чи у друге “присутствіє” та не зробила там струсу.

— Які у вас тутечки порядки, що в вашій чертьожній та немає старих планів на мій острів Сапатий? — кричить пані Борзачка, ускочивши у губернську чертьожну до найстаршого начальника. Що ви тут у лихій годині робите?

— Добродійко, тутечки кричати не можна! Ось на столі стоїть царське зеркало.

— Що мені ваше зеркало? Я сама вам зеркало! Начхать мені на ваше зеркало! Ви тутечки сидите перед зеркалом та тільки плани зводите, а я уже кілька год тягаюсь за той острів Сапатий! Де він у вас? Проковтнули, чи що?

— Добродійко, тутечки присутственне місце, — ви забуваєте, що за те повинні будете одвітувати!

— Ич які розумні! Ви скажіть мені спершу, що більше, чи десять, чи гривеник, а тоді скажете й те, хто буде одвітувати, чи я, що шукаю у вас свого острова, чи ви, що сидите тутечки та смердючим тютюном зеркало обкурюєте? Я знаю шлях на вас і до губернатора! Я вам ось покажу таке зеркало, що ви в ньому і себе не пізнаєте!

З гуком і з грюкотом вибігає пані Борзачка із губернської чертьожної і летить до губернського правління.

— Ху, оце так пані! Це так, що пані! Цій би тільки бути воєводою!

— А що ж ви думаєте, панове? Побіжить і до губернатора!

— І побіжить!

— То давайте швидше розшукаємо того скаженого плана на її землю та вишлемо їй межевщика, а то якби нам ще й од губернатора не набігло чого.

І начальство губернської чертьожної розшукує плана, а після того швидко виряджає до пані Борзачки та до пана Кваченка і цілу землемірську комісію, щоб укупі з місцевими понятими розібрати змагання супротивників.

Але що тая комісія і що тії поняті для таких заклятих і віковичних ворогів, як пані Борзачка та пан Кваченко? Пан Кваченко кричить: “Мій острів Сапатий!” А пані Борзачка репетує: “Трясця твоєму батькові у печінки, мій острів Сапатий!” Та як зчепляться, то виходе така комісія, що... Аж курява встає, а вони вичитують одне одному! Тільки й того, що битись їм невільно при комісії.

— Ні, знаєте що, панове?

— А що?

— Що таке?

— Я оце, мабуть, у сто п'ятий раз виїзду до вас обмежувати ваші грядиці, і все-таки ніяк не обмежую. Такечки, як оце ви робите, у вас ладу ніколи не буде. Давайте ми зробимо ще ось як: вивеземо на вашу межу царського патрета та поставимо його високо на скелю та при ньому знову почнемо межувати, то тоді ви, може таки, перестанете кгудзатись і хоч трохи вгамуетесь.

— То й давайте!

— Давайте!

Комісія справді вивозе з собою на межу царського патрета, підводе його на камінь і після того знову починає межувати.

Хвилини десять чи трохи більш діло іде тихо-мирно. Але не далі, і та і друга сторона не видержує, і перепал знову починається.

— Що він тут доведе, собачий син? Що? Коли цього було, щоб на цьому острові та його батько косив?

— Добродійко, отямтеся: тут же, перед вами, царська парсуна, а ви отакі слова...

— Пані Борзачко, тут мій батько і косив, і копиці клав.

— Хто косив? Хто копиці клав? Твій батько? Може, тоді, як він з твоїм дідом сметану на гарбу вилами клав? А може, тоді, як у мого батька за наймита був? Або ж як дьоготь у містечку продавав? Отой нешматкотурний розтяпака, отой неджамурний гамазон, що...

— Хто за наймита був? Хто дьоготь продавав?

— Ото ж, кажу, твій батько! Голоколінько з латаним задом! Заволока! Бредець!

— Пані Борзачко, перев'яжіть собі ниткою язика! Ви забуваєте, що мій батько із віків пан.

— Таких панів, як твій батько, на базарі по сім за цибулю!

— Так мій же батько та вашій матері рідня.

— Еге ж, через дорогу навприсядки двоюрідний дядько, а хоч двоюрідний бондар.

— Ви забуваєте нарешті, що перед вами царський патрет!

— То що як царський патрет? Що кажу, як патрет?

— А то, що коли його вивезли у степ, то коло нього сквернословити не можна.

— А отакечки, можна?

— Як то, отакечки?

— А ось як: у мішок того патрета! Га? Тепер можна? Що ти тепер? Тепер доводь мені, курви-шельми, Кваче, коли цей острів та був твій?

— Пані Борзачко, пані Борзачко, ви через ваш язик приневолюєте мене сказати вам таке, що...

— Що ти мені скажеш? Що? Те, що ти здоровий, а й досі ростеш? Те, що ти на язик розумний, а на розум делікатний? Те, що ти старий лубок та злігся з отією...

— Пані Борзачко! Пані Борзачко! Так от же що! Ось вам знов на волі царський патрет!..

І справді пан Кваченко хапає в руки мішка, випускає звідтіля "на волю" царського патрета і становить його прямо супроти пані Борзачки.

— Як ти смієш у таке діло та мішати таку священну особу? Як? Я протестую! Панове чиновники і ви, господа старички поняті, я протестую!

— Постривайте, пані! Вгамуйтеся! Нехай ще скажуть щонебудь поняті. Ось ви, діду, найсивіший тут з усіх; скажіть нам, хто на цьому острові ізпрежда віків рибу ловив?

— Діду, кажи по правді, адже ж ізпрежда віків коло цього острова мій батько Назар Калинович Кваченко рибу ловив?

— Чого ти скіпаєшся? Чого ти тешешся, коли не до тебе річ? Чим він ловив? Як ловив? Може, так, що як закине вудочку у чужу будочку та й витягне або кожух, або юпочку? Чи не так, кажу?

— Пані Борзачко, дивіться: оце у мене кийок у руці, то глядіть, щоб...

— Пане Затичко... чи то пак, пане Кваче... А на що ж ота царська парсуна тут стоїть?... Може, це ти супроти неї і кийка у руку ухопив? Господь з тобою, скажена дитино!

— Ні, з цією пані і біс не зговоре. Годі, я буду інако добувати свого права.

— Та уже, панове, коли проміж вас така зробилась категорія, так тутечки, як бачиться, нічого ми вам не поробимо, — добувайте свого права інако.

— Я найду на неї інший шлях.

— Боже помагай ваганами за Дунай! За батьком на шлях, там і матір знайдеш!

— Ну, глядіть же, пані Борзачко, ждіть до себе гостей.

— Отож і ти зі своєю видзиганкою, приставщиною, Хіврею, не дуже на сон ударяйся, а спи та й дослухайсь, щоб ще й на голову я тобі не вилила горщика, тільки уже не з борщем, а чимось іншим...

Після всього того супротивники розходяться ще з більшою злобою і ненавистю один супроти другого, ніж раніш. Готується велика, жорстока, огненна баталія двох розлютованих і запеклих ворогів, яких тільки коли-небудь породжала сира земля. Обидва стани добирають різних способів, щоб зробити одне одному якусь найпоганішу капость. У такому ділі найсміливіші і найзаворотніші плани подає Маврі Степанівні Борзачці її чоловік, Северин Северинович Борзак. І ніколи ще проміж ними не було такого ладу та любові та щирості, як на той раз.

Усе було добре і гаразд усовітувано; усе було добре і гаразд і злагоджено; ждали тільки якої-небудь, самої нікчемної причепки од пана Кваченка, щоб одразу зробити на нього несподіваний, великий і грізний наскок і учинити йому несподіваний, конечний розрух.

Але тут саме скоїлось таке чуденне диво, про яке можна почути тільки в казці, а не насправді.

Якось-то п'ять днів зряду лив великий і безперестанний та ще й зі страшенною бурею дощ, неначе десь-то небо прорвалось, і через те Дніпро дуже сповнився водою. На сьомий чи на восьмий день після того Северин Северинович Борзак піднявсь з ліжка дуже рано і зразу потяг через садок до Дніпра. Приходе до річки, дивиться і не пізнає своїх містин. “Що це таке? Де ж це воно Сапатий острів? Хіба це я не на своїй власній землі? Так ні ж: ось наші осокори, оце наша стара шовковиця, ондечки наш молодий дубчик, що його саджала сама Мурочка. А ото ж і балка Вирва, що супроти острова Сапатога... Ну, а самий же острів де? Та що це воно за нечиста мати? Хіба захикувавсь у муляку? А може... може це його той чортула, Кваченко, ухопив та геть до себе перетяг? Справді, що це воно за мана?.. Пан Борзак од річки та хватопеком додому та до своєї Мурочки.

— Мурочко! Муро... чи чуєш?

— А що там таке?

— Острів Сапатий пропав!

— Як? Що?

— Острів Сапатий, кажу, пропав!

— Що це ти учадів, чи що? Оханись, що ти кажеш, дурню ти головатий?

— Ото ж кажу тобі, що острів Сапатий пощез. Може, це його той харцизяка, Кваченко, узяв та й одтахтарив аж на другий бік річки?

— Коней мені! Людей! Оружжа! Я його анахтима у тар-тарари зажену! Я його з світа зжену! Я його сто сот крот його ма, там же на місці вкладу! Ах, ти злодюга! Щоб твої кістки вороння рознесло! Щоб тебе...

— Та постій! А нумо спершу до Дніпра.

І пан Борзак та пані Борзачка біжать до Дніпра.

— Та що ж це воно і справді?

— Оце ж і я тебе питаю: що це воно?

— Еге ж! Он бач що!

— А що? Що?

— Вода знесла! Він же був увесь із піску, то вона його і тее...

І справді, ти бач: Сапатим був, Сапатим і загинув...

Було ще одно діло, на якому завжди сходились пан Борзак та пані Борзачка і де вони завжди находили одне у одного і втіху і підмогу. Це ті грошові справи, у яких вони дуже кохались і які їм найдорогші усього були у світі.

У Маври Степанівни Борзачки та Северина Севериновича Борзака був хутір усього-навсього сот на п'ять десятин, а проте вони жили добре, їли ласо, зодягались непогано. Усю свою землю Мавра Степанівна роздавала невеличкими шматочками мужикам і гроші правила завжди з кожного мужика уперед, готові. Та ще й зверху грошей керувала за кожную десятину особо басаринку — баранця, курку, гуску, кілька десятків крашанок, кілька шматків сала. Та й мужиків вибирала теж не абияких, а таких, що вони завжди ладні були платити гроші, коли тільки пані казала їм, тобто людей не бідних, а заможних і через те надьожних, а не то, щоб там яких-небудь дрантогузів та обшарпанців. Тут пані Борзачка була безпечна, бо у таких людей вона брала гроші, як у казенному банку.

Опріч землі у пані Борзачки та у пана Борзака був ще один, добрий та вірний прибуток, це лихварство. Вони обидва були і на ділі і в душі лихварі, давали гроші у позичку і брали двадцять, двадцять п'ять і навіть тридцять відсотків. Та ще й беручи такі відсотки, думали, що вони великі добродії, бо що то таке за відсотки — двадцять п'ять, або тридцять, коли жиди беруть віть-на-віть?

І дивно казати: усі про те знали, що Борзак та Борзачка великі лихварі, і всі на те якось-то не звертали великої уваги. То

що ж як дають у позичку гроші? Але вони зате дуже побожні люди: кому позичають гроші, того звичайно і в суботник заводять, щоб батюшка поминали такого у церкві “о здоров’ї”.

І справді, позичаючи людям гроші, пан Борзак та пані Борзачка завжди усіх своїх позичальників заводили у суботник, чи хоч поминальний, і щонеділі подавали у церкву поминати “о здоров’ї”. Ото уже батюшки так і знали, що як тільки пан Борзак, а чи пані Борзачка присилали свого суботника з додатком в ньому нових імен “о здоров’ї”, то ото певно нові позичальники і певно за них моляться добрі і побожні пани. Самі батюшки, дуже дивуючись тому, ніяк не могли уяснити собі, яка тут була справжня побудка: чи Борзакам було шкода людей, яких вони лавудили у свої лабеті і, молячись за них, вони через те думали випрохати їм у Бога спокій душі, чи, поминаючи їх, вони бажали їм довгого віку, щоб позичальники встигли вернути їм гроші.

Чи так воно, чи інакше, а тільки батюшки, одбираючи од Борзаків суботники “с прилагательным”, гаряче і щиро поминали “о здоров’ї” тих, що були в них заведені...

І ото, в цьому ділі теж, як і на боротьбі з сусідами, у пана Борзака та пані Борзачки ніколи не було непорозуміння та сварки, і як тільки у них коли-небудь починалась розмова про те, на скільки років, та які верхи, та за які басаринки дати кому-небудь у позичку грошей, то тутечки у них завжди була і любов і злагода. Після кожного діла, яке вони добре обробляли, вони почували себе самими найближчими одне одному людьми і цілувались та милувались так, немовби тільки що, тільки одне з другим побрались.

— А чи така ж у нас, Севериночку, форма векселя, яку ми пишемо нашим позичальникам?

— А яку ж треба?

— Та ось у “Календарі крестному” єсть для того окремна.

— Що форма, то форма, а тут ще опріч того кому дати і під що дати. Ось, наприклад, тобі пан Яновський: це певно вірна людина. Та й Степанчук теж не звихне: у нього і земелька чиста, і худоба добра; ото тільки, що підскочив неурожай, то він і теє, трохи занепав. А ось Любченко та Богданович та Радченко, ох, ці щось не теє... На цих ми, Мурочко, помилились. А подай-но мені суботника.

— А що ти хочеш, Севериночку?

— Та ти їх у суботник усіх завела?

— Авжеж!

— Ну, так я ж їх, проклятущих, пом’яну, коли ж вони такі!

— Та що таке, Севериночку?

— Я уже давно чую, як вони нас і коренять, і лають на всіх шляхах та перевозах за те, буцімто ми скажені одсотки беремо. Воно усе так на світі: будь солодкий — проковтнуть, будь гіркий — проклянуть. А ну, серце, візьми до рук суботника та вичитай його мені.

— Підожди, котику мій, ось я зав'яжу собі голову рушником та зберу до купи мислі, а тоді уже й тее.

Мурочка закручує рушником голову і, зібравши до купи мислі, бере у руки суботника і читає.

— О здорові: помяни Господи рабов Божіих — Симеона, Василія...

— Еге, це ж він і єсть, Радченко! Постій же ти, харцемене, я тебе пом'яну! Геть його із суботника, паскуду! Це велике падло! Так і пиши в суботнику, проти його мення: “Це велике падло”.

— Так і пишу: “Це велике падло”.

— Читай далі.

— І раба Божого — Онисія, Михаїла...

— Скотина! Це Богданович! Іродяка! Бач, коли позичав гроші, тоді як низенько слався, хвіст кандібобером, а тепер, як нагадав про платіж, так він дубка спинається. Пиши проти нього: “Іродяка! Галман! Підчихвіст!”

— Пишу: “Іродяка! Галман! Підчихвіст!”

— Читай далі!

— Слухай: І раба Божого Діюмида...

— Ага, це Любченко! Мезерь! Гидота! Наволоч! Бач, дурний, як чобіт, а теж лаятись гаразд! Пиши: “Мезерь! Гидота! Наволоч!”

— Так і пишу!

— Отож нехай так і зостається, нехай і піп так само на всю церкву помина: “Раба Божого Діюмида — мезерь, гидота, наволоч!”

— І нехай помина!

— Ну, далі!

— І раба божого Іполита.

— Це пак хто? А, Яновський. Ну, Яновський, цей заплаче усе, — я його знаю добре.

Після такого “поминання” позичальників, Северинчик та Мурочка завжди почували, що вони самі найближчі, самі наймиліші і самі найлюбіші одне одному і тулились одне до одного так кріпко, що їх десь і вода, та й та б не розмила...

Але, цілуючись і милуючись, Северинчик та Мурочка тут же іноді і тяжко зітхали та гірко жалілись одне одному на те, що Господь не дав їм діточок на втіху і що доведеться їм через

те передати усе своє добро тим “проклятушим” родичам, які скрізь і ганять і лають їх, тут же широко роззявляючи свої крокодилячі пащі на все те, чого вони і не дбали і дбати не хотіли.

От так-то бідкалась безталанна парочка в ті щасливі часи, коли вона обробляла кого-небудь своїми позичками і через те не вела проміж себе ніякої баталії. Але як такі позички були не кожен день, то і такі тихо-мирні розмови теж були не завжди. Баталії поміж любою та вірною парою усе ж таки не згасали і схоплювались час від часу, як схоплюється зненацька на шляху велика курява од несподіваного крутня.

А проте дедалі, завзяття Северина Севериновича потроху та помалу почало згасати і втрачатись, і Мавра Степанівна почала усе більше і більше його посідати. До того ще заклятий ворог її, пан Кваченко, швидко після того, як зник геть Сапатий острів, і собі геть зник із Божого світу. Тоді, не маючи потреби в підмозі в баталіях з сусідами і опріч того, dokonешно упевнившись в нездатності Северина Севериновича як чоловіка годящого на продовження свого роду, Мавра Степанівна надумала зовсім розквитатись з ним: спершу вона здала його у “двір”, а потім “з двору” заслала аж на “бекет”, себто до сторожки у ліс. Тамечки сурма Северина Севериновича зовсім стратила свій голос, білий кінь пішов циганам, а лицарська зброя — шкапі-водовозці. Живучи на далекому “бекеті” і не маючи чим досить жити себе, Северин Северинович, щоб не вмерти з голоду, потай од жінки збував мужикам потроху ліс за абищицю — молоді дубочки, товсті верби, орішиння, осичину на вісі, жлукта, граблища, заступильна, міняючи те все на сало, паляниці, півпригорщі тютюну і інше. Він ходив немитий, неголений, обідраний, обшарпаний, а проте завжди в форменому картузі та ще й при кокарді.

Якось-то у неділю, коли Мавра Степанівна зібралась до служби, прибіг верхи до неї лісовий об’їждчик і заявив, що пан Северин Северинович несподівано “згасли”. “Ще вчора вони і люльку курили, і балакали, усе збираючись білого коня та довгу сурму та малахая купити, а сьогодні лежать на лаві, і рот їм, не в мою міру, роззявився”...

Ця несподівана звістка так вразила Мавру Степанівну, що вона кілька день і очей своїх не висушувала од сліз, і не пила, і не їла і про сон забула. А далі надумала таке діло: поховавши свого чоловіка і, як слід його пом’янувши, узяла та усе те, що у неї було — землю, будинок, залишки збіжжя — спрдала, а сама подалась до монастиря і всі гроші одписала на помин своєї душі і на помин душі небіжчика, чесного воїна Северина...

ПРЕСЛАВНИЙ ПАН ПЕТРО ПЕТРОВИЧ КАРДАШ

Ви хочете знати, хто такий Петро Петрович Кардаш?

Почнемо не з самого пана, а з його будинку.

Будинок Петра Петровича Кардаша стоїть на високому, незакритому лівому березі річки Зеленої і обвітряється усіма чотирма вітрами. Це висока, довга, простора і чепурна будівля, бо вона робилась ще за щасливі для всього російського панства часи кріпацтва, коли все, що тільки робилось, будувалось у великому масштабі, не по мірці нашого, убогого, вузького і коротенького панства. Високий і веселий ганок, білі, товсті кам'яні ступи, просторі і розкішні веранди, великі ясні вікна, чудові і затійні башти, а до того ще довгий і широкий з віковичними деревами сад і в саду ж велике і глибоке ставище — усе те казало, що тут жили колись-то і широкі, і просторі пани і що життя їх справді і щасливе, і веселе було.

Еге, та те колись-то там було і давно воно, дуже давно було. Тим заботились ще старі Кардаші; тепер же цей будинок — мертво кладовище минулого...

Сім'я Кардашів колись-то дуже велика була. Але з усіх преславних панів цієї фамілії zostавсь тільки один. Зате цей один, останній Кардаш, певно найславетніший з усіх, скільки їх до нього було.

Петро Петрович гуляв козаком. Батько та мати його давно уже “на тім боці” були; там же була і бабка його, але бабка перед смертю одписала своєму онукові на власну його волю сім тисяч десятин землі та ще до них опріч того п'ятсот заповітних, або майоратних, таких, щоб він ані продати, ані заставити, ані подарувати їх ніяк не міг, а міг би тільки користуватись з них, поки його життя.

Але хоча коло Петра Петровича Кардаша і не було рідні, зате коло нього завжди була ціла метка різних, певно вірних і певно щирих приятелів, таких, що хоч зараз за нього і в огонь, і в воду, аби б тільки він... еге ж, аби б тільки він блиснув перед ними пляшкою, або покотив по столу червінцями... І де у прасунка і понабирались ті приятелі? Так аж тюпки біжать: один з Кавказу, другий з Криму, третій з Польщі, четвертий з Москви, п'ятий аж із Сибіру — та всі ж то такі щирі, та всі такі вірні та вдячні, що на все задля Кардаша готові!

Ось тільки що і хазяїн і гості одгули велике свято і тепер лежать після великої роботи, хто в кабінеті, хто в опочивальні, хто в запасній, хто в вітальні.

Раніш усіх подає од себе голос сам пан господар. Ще й не світ, як він уже й прокинувся, уже й кричить: “Йосипець, міцности!”

На той крик пана схоплюється десь-то в темній комірчині хлопчик, год п'ятнадцяти з роду, і увесь заспаний, з очима, наполовину заплющеними од хвороби та од недосипання, зразу біжить до буфета, хапає там пляшку коньяку і з нею стрімголов несеться у кімнату до пана. Пан духом хапає з рук хлопця пляшку і духом приставляє її до рота: “Буль! Буль! Буль!”...

Видувши за одним духом півпляшки коньяку і ляснувши хлопця долонею по задові, пан прудко повернувся до стінки і в той же мент заснув, пустивши велетенського хропака на всю кімнату...

Але через годину міста знов прокинувся і знов гукнув до хлопця: “Йосипець, міцности!”

Йосипець знов підхоплюється з ліжка, знов біжить до буфета і од буфета несеться з коньяком до пана. Пан уп'ять тягне нахилком із пляшки, не підводячись з ліжка, уп'ять дає ляпанця хлопцеві, уп'ять одвертається до стінки і вп'ять же таки пускає велетенського хропака на всю кімнату.

А через годину міста знов кричить: “Йосипець, самовара!..”

Йосипець біжить уже до столової і там лагодить усе, що треба до самовара; із столової несеться до хазяйки та до старого лакея Микити і оповіщає про те, що пан уже встають з ліжка і гукають, щоб метком був самовар у столовій.

А пан тим часом і справді уже скочив на ноги і вже гукає на всі кімнати:

— Ей, ви, господа старички-риболови, а нуте час-пора од сну прокидатись та за роботу братись!

— Добрі вісті радісно й слухать! — одгукуються з різних кутків гості, і, недовго гаючись, швидко встають, швидко прибираються, швидко й на очі пана з'являються.

— А що маємо робити, наш великий повелителю?

— Спершу всього вип'ємо, як слід добрим людям, по чарці цілющої та підкріпимо свої немощі, а потім... потім знову за тяжку роботу... О, важка ти, шапка Мономаха! Йосипець, зеленого стола!

Йосипець кидається в залу, розставляє там серед кімнати зеленого стола, на стіл кладе крейду, щітку, попільниці, карти, із зали біжить до хазяйки.

— Ех, матері його рудий чорт та ще й бурий! А дай-ка я опережу склянку оцієї! Як пак ті ляхи кажуть? Вік наш круткий — випіймо вудки.

— Добре кажуть прокляті ляхи!

— Не погано ж, чуєте.

Пан оперезав склянку горілки, і зразу у нього так і почали усі жили грати.

— Братія моя люба, а ви ж що? Поспішайте за хазяїном! Е, добро! Аж у п'яти уступило!

Братія поспішилась.

— Ні, а ті ж таки проклятущі ляхи кажуть ще й так.

— А як?

— Вік наш недлугий — випиймо по другій.

— Гаразд анахтими говорять. Уміли кгихорі пити, уміли й приказувати.

— А ми хіба й не вміємо? А нумо по другій, щоб на одній не скакати!

— Ні, на двох тільки курка скакає: а нумо лишень по третій!

— Щоб ото і нам не скакати?

— Еге ж, щоб і нам, як мокра курка, не скакати.

— А на трьох, братця, тільки підбитий пес стриба.

— Так щоб ото і нам не стрибати?

— Еге ж, а нумо по четвертій, щоб послав Бог на хліб урожай, а на панів здоров'я! Та пийте усі до дна: на дні молоді дні!

— І це діло!

— А як ще й п'яту, панове, роздаavimo, то й про зелене поле згадаємо.

— О, це вже зовсім хороше!

— Ні, це лепсько!

— А я скажу: браво!

Після п'ятої хазяїн та гості справді сідають за зелений стіл, і тут починається велика, палка і нескінченна баталія.

— Карпо Івановичу, найлучче: та я ж вам одкривав, а ви що ж? Чи чуєте? Я ж вам показував дзвінку, а ви дуєте з хреста! Вам би було хлапа дзвінки дати та козирнуть, а ви...

— Чого це ви навратились на мене?

— Ні, як з такою картою та виходити? На що ви надіялись?..

— А що ж? Хочу, поставлю твердий знак, хочу, поставлю м'який, — мені ніхто не вказ.

— Без двох!

— Без трьох!

— А я добре зробив, що оту кралю винуву зніс.

— Еге, а я добре зробив, що прикупив.

— Од десятки коронка і всі дев'ять червинок! А я-я, а я-я і всі дев'ять червинок! Ті-лі-лі, ті-лі-лі і всі дев'ять червинок!..

— Еге, а наше діло тютюнкеве! На свої гроші та накупили собі пені.

— Байделе: не буде Галя, так буде другая! Мужайтесь та козиряйте; це діло поправиме.

— Поправив дід бабі хижу: то лазили коти, а тепер собаки.

— Присипте, Іване Петровичу, чірви! Присипте, кажу, чірви!

— Еге ж, присипеш! Присипав би, так червь бо есмь, а не чоловік.

— Як, і козиря нема?

— Нема ні духа!

— Ви що, Петре Семеновичу?

— Я? Розкопитивсь! От що я! А ні жодного згука! А ви?

— Коронка да валета в дзвінці... Ось я їм тепер іжицю пропишу! Іжиця, іжиця, до с...и різка близиться... Терли, тирли, тирли-ли.

— Що ти плетеш, Іване Карповичу?

— Ото ж і плету!

— А я проріжу: п'ять вин!

— П'ять хреста!

— Ну, я доскакав до п'яти вин, тепер скажу: шість.

— Оце ваш і сом? Ми такого і на вулиці найдемо. Убить його і в землю закопать!

— А я так!

— А я ось як! Іде гнида за Демида, світилкою жаба, сваха черепаха!

— Ви що?

— Я? Пас!

— А, догадалась мурка, що здохла, а то була б убита. А я сім вин.

— Я пас.

— А ви, Карпе Степановичу?

— І я пас!

— А я тільки вами й багатів, а ви й звихнули.

— Еге, було діло, та влетіло.

— Одкривайте ваші карти, Павле Сидоровичу!

— Нічого тутечки й одкривать!

— Чому? Дурному виду немає стиду, казав мій дід, батьків батько, скажу і я.

— А що там?

— Винова десятка.

— Ну, на таку у нас і ця піде в нитку.

— Це до діла!

— Еге ж, так до діла, як свиня штани наділа!

— У вас скільки було пузів, то пак, тузів?

— У мене два.

— А у мене три! Так і пишійть, Миколо Максимовичу...

І гуляють отак пани у карти годину, гуляють дві, три, чотири, п'ять годин; гуляють дні і ночі, сну повибиваються, забудуть про все на світі, забудуть навіть самі про себе. Уже кілька раз ворохи папірок та срібла та золота пересовуються од одного

до другого, кілька раз рядки цифер стираються на сукні і знов пишуться на ньому, кілька раз мастяться карти в руках картників і розкидаються по руках, а панам усе нема ні уваги, ні переставу. Уже і старий лакей Микита кілька раз надходив до пана та нагадував йому про обід; уже й хазяйка у десятий раз навертається на очі пана; уже й кухар удесяте перевертає печене з одного боку на другий та то приставляє, то одставляє свій посуд од вогню, а панам неначе страшний суд настав і неначе вони зовсім стерли свій розум перед судом тим...

— Братця! Братця!

— А що?

— Диво звершилось!

— Яке диво, Петре Петровичу?

— Рак став козерогом, а козерог став раком!

— Ха! Ха! Ха!

— Ха! Ха! Ха!

— Ні, таки справді диво! Велике диво! Себто, я вискочив. Ніколи цього не було, а це ось тобі й те. Думав бути без двох, аж вийшов з усіма! Оце так! Кумедія з хвостом! Це та штука, що ходє та стука, а все вкупі суєта, суєта суєтить, а маненька суєтина підсуєчує. А по цьому диву Йосипець, міцности! Микито! Марійко! Насте! Іване! Обідати! Та побільше всього! Не шкодуйте добра! У Петра Петровича Кардаша ще хвате! Я два хутори уже утопив у животі, утоплю ще й третій! Нехай мій живіт не плачеться на мене, що у мене було що, а я йому не настачив! Нехай куркулі-хохлота звідусіль йдуть до мене та купляють у мене землі, — на всіх настачу! А ну тягніть же! Аби пилось та їлось, а робота на ум не йшла! Пийте, жили, поки живі! Робота дурнів любє, а розумні і без неї живуть! Уже тисяча десятин пішла під куркуля, піде ще й друга, а щоб у мене всього було! Чи так, господа старички-риболови?

— Так! Ура Петру Петровичу! Браво! Ура!

І як сказав Петро Петрович, так усе одразу і вродилось по його слову.

Усі слуги, неначе божевільні, кинулись зразу урзтіч, хто куди піймав, і швидко понатягали — хто вина, хто горілки, хто квасу, хто вареного та печеного, хто квашеного, хто солодкого, хто солоного, хто чого ухопив, те й тяг до панського столу.

Почався справжній пир Валтасара.

Усі п'ють, їдять, усі репетують, регочуться та згадують та вихваляються, хто з чого ходив та як грав та як побив та як другого спостеріг. В столовій скрізь стоїть дим од цигарок, скрізь розлягається пар од страви, горілки, вина, квашенини.

— Братія, що я надумав!..

— А що, Петре Петровичу?

— А нумо в сад у розходку! Там у нас будуть ракетки.

— Це діло!

— Чудово!

— Браво!

— Микито, не видай! Ушкварь такого, щоб тому проклятому шталмейстеру Синявці аж у носі закрутило! От тому, чуєш, дурному, марудному панові, що не знає, як зі своїм багатством бути і якого йому ладу дати! Микито, блисни йому, щоб аж у заду у нього пожежа схопилась!

— Єсть! Радий старатись, пане! Кістями ляжу, а не вступлю! Я йому, я...

І Микита починає блискати, пускаючи вгору ракети за ракетками.

— Ура! Ура!

— Браво! Браво!

— Біс! Микито, біс! Микито, чи ти біс, чи ти чорт, а тільки повище, повище, аж до самих зірок. Молодчи-чина! Артист! Ось тобі золотого за твою вірну...

— Єсть! Радий старатись! Кістями ляжу!

— Так йому, так падлюці! Йосипець, вина! Тягни усе, скільки схопиш в обидві руки зразу! Марійко! Насте! Несить увесь льох! Щоб тут, ось тут у мене увесь льох був!

Челядь знову біжить до льоху і знову тягне цілу батарею пляшок.

Бенкет переходє у велике і гучне пияцтво. Тут, укупі з пияцтвом, Петро Петрович Кардаш виявляє таку творчість, якої зроду не здолає вигадати ніхто, опріч руського, тільки руського пана: ні хранцуз, ні англик, ні німець, ні який у світі чоловік, хоча б він десять год сидів та надимався, та вигадував та ламав собі голову.

— Братія! Братія! Господа старички-риболови!..

— Що таке, Петре Петровичу?

— Ви знаєте, що таке єсть містоімення?

— А що?

— Е-е, діди, діди, де ваші зади? Ось вам містоімення: я син майора Петра Івановича Кардаша, Петро Петрович Кардаш, — оце вам і єсть містоімення. Давайте будемо новий рік наставлять.

— Як то новий рік наставлять?

— Робити усе наверле, не так, як воно єсть насправжки; на новий рік, то усі переряджуються, надягають навиворіт, ось і ми зробимо теж.

— Та як же то так?

— А ось я вам зразу покажу манір.

Петро Петрович біжить до кімнати, скаче там на стіл, зі столу на канапу, з канапи на стільці, з стільців на підвіконня і починає усі картинки, усі патрети, усі образи, усі плани, які були на стіні, перевертати наверх, лицем до стіни, а сподом до людей.

— Ха! Ха! Ха! — заливаються од реготу усі гості і, дивлячись на хазяїна, кидаються і собі робити теж.

— Ха! Ха! Ха! — заливається і сам хазяїн, бігаючи скрізь по кімнатах та все перевертаючи наверх. А що може погано?

— Чудово! Браво! Лепсько! Ха! Ха! Ха!

— А тепер знаєте що?

— А що?

— Хто з вас роздягнеться догола та побіжить через майдан голий до дзвіниці та задзвоне у всі дзвони?

— Та що це ви? Хто ж це зробе?

— Хто зробе? Я зроблю! Петро Петрович Кардаш! Ось дивіться!

По цьому слову Петро Петрович вмент стягає з себе усю одєжу і голісінький, як мати на світ призвела, біжить до дзвіниці, духом скакує по сходах до дзвонів і несамовито починає калатати в усі дзвони.

— Що це? Що це таке? — з переляку питають один одного люди, почувши серед дня дзвони. Чи не пожежа де-небудь?

— Та то наш пан горілки надурився та новий рік наставляє.

— Ти бач! І погібелі йому нема! Якби до роботи прип'яв, то не строїв би таких марахветів, як він строє.

— Чого там? Вольному воля, спасенному рай, а скаженому степ, — скільки хоч набігатись степом. Нехай собі біга та ракети пуска та голий у дзвони дзвонить. То він не ракетки, а земельку угору пуска. Як доведе кінці та все продзвоне, тоді і з дзвіниці геть. До нього й піп уже давно і звик, обдержавсь, а зачепе, то ще й сам винен буде; пан подзвоне та попові сотнягу дасть на помин своєї душі за живота, та й байдуже йому.

І справді, панові начхать на те, що там про нього верзять на селі мужики.

— Микито! Микито! — кричить він, прибігши од дзвіниці до господи. Подавай швидше одягатись! Панове!

— А що таке?

— А чи бачив хто з вас ось таку ловись?

— Яку? Яку ловись?

— Микито, тягни сюди саночки, у яких мене колись-то перед бабкою маненьким возили! Та до них веди... Та швидше, не шнипляйсь!

— Єсть! Радий старатись!

— Та до них веди Рябка та Жучку та Покота та запрягай тройку... Чув? Тройку у санки!

— Єсть! Радий старатись!

Тут Петро Петрович зразу стрибає у санки і літньої доби серед дня їде ними перед цілою юрбою своїх гостей по садку. “Ей, но, арабські рисачки російської крові!” Та ще то їхав сидячи у санках, а то став сторч та так і лупе прямо на балкон, а з балкона у кімнати господи.

— Ха! Ха! Ха! А що може не тройка?

— Ха! Ха! Ха! Куди твоє діло? Ха! Ха!

— Микито! Микито! Жени сюди швидше цапа!

— Радий старатись! Єсть!

Петро Петрович хапає за роги цапа, скаче йому на спину і несеться на цапові по головній стежці саду.

— Братія моя дорогая, братія моя люба! Даю вам мій заповіт: як умру, то ви зразу не ховайте мене, а однесіть спершу труп мій у вінбар та поставте там на три дні, щоб мене добре пацюки надгризли, а тоді уже й тягніть на окописько. Боюсь я тієї летаргії... Та тіло виносьте не крізь двері, а крізь вікно; а як будете ховати, так щоб я не чув ніякого словоізверження надгробного. Отож знайте ви це всі, і робіть тако всі. Живу я не так, як усі, і здохну неабияк. Дуже багато у мене вогню: ось уставляю у воду ногу — вода закипить... Еге ж, а хто зо мною у воду? Пливсти навперейми супроти води? Хто? А нуте ви, кавалери святого козиря! Хто зо мною спливе, тому першого із стайні коня; хто не спливе, посічу малахаєм, або за тімня видеру, чи хоч за чуб.

— Е, що той малахай супроти коня? — кричить якийсь із гостей і кидається укупі з Петром Петровичем до річки уплав.

Але далеко до Петра Петровича тому плавцеві, а ще далі до коня. Замість коня він справді куштує малахая, одначе не тільки не сердиться на хазяїна за такого гостинця, а навпаки того, заливається од усієї душі сміхом, бо він давно дізнав діла, що таке Петро Петрович Кардаш, який він пожитливий пан, що і сьогодні, і завтра, і післязавтра у Петра Петровича і нап'ється по горлянку, і наїється до одбору, аж по саму зав'язку, і в карти його обшушка, і коня доброго виграє і екіпажа видуре! Та ще ж якби ударив який-небудь хамло, о, тоді б!.. А то ж таки свій брат, пан...

— Ні, братці, і це не те!

— А що ж друге?

— А от що: й досі у нас була часть офіціальная, а тепер буде часть неофіціальная; давайте танцювати лезгинки.

— А правда! Правда!

І ось Петро Петрович вибігає насеред кімнати і зразу починає прудко носитись кружка попід стінами зали та перебирати ногами та притуляти до себе то одну, то другу руку та знов одводити їх од себе, як те роблять певні лезгини, танцюючи справжньої лезгинки.

Бачачи таке, гості не видержують і починають і собі робити так само.

— Стійте! І це не все!

— А що ж ще?

— З ятаганом, або з кинджалом у руці!

— Правда!

Петро Петрович хапає у руки кинджала, гості хапають ятагани, і всі починають танцювати, то ставлячи кинджала або ятагана жалом над головою, то підкидаючи його над головою, то закладаючи його жалом за щоку.

Бравіш усіх і довше усіх пляше сам хазяїн. Як метіль літає, так він легко танцює. Бігаючи безперестанно по залі, він викидає такі викидони, що од нього і всі меблі, і увесь посуд теж летять скрізь, немов од великої бурі. Коли ось носився, носився, а далі одразу дрекиць — та на поміст! Випустив з рук кинджала, сидить на помості і тільки руки навимашку. А кров з ноги, повище коліна, так цизром, так і юшить.

— Давайте бинтів! Ниток! Примочки!

— Швидше за лікарем!

— Не шкодуйте коней! Нехай вісьмерик заженуть, нехай два вісьмерика, аби швидше лікаря приставити!

Лікаря справді духом приставляють, і Петро Петрович швидко видужує, а видужавши, знов береться за всякі штуцерії.

І такечки у Петра Петровича Кардаша поводилось щодня і щотижня. Шість день підряд п'ють, а на сьомий допиваються до того, що не пізнають ні шафи, ні столів, ні будинка, ні самих себе і на восьмий представляються один одному: “Ви хто такий?” “Я? Стуконіг, Іван Назаров, а ви?” — “Чесць маю вам представитись: Короткий, Семен Петрович”. — “А я... Ми... Михайло Стеблін-Каменський... От хто я!..”

— Микито!

— Єсть!

— Лаштуй їхати до города!

— Готово!

— Господа з города Ростова, з вінбаря пустого, мужички графа Товстого, що я надумав?

— А що, Петре Петровичу?

— Буде у нас у городі бенкет з батюшками.

— То що ж? Це діло некепське.

— Еге ж. Так їдьмо.

— Ідьмо!

І вся батовня Петра Петровича, за приводом самого верхово-ди, біжить до города, де у Кардаша мається власний будинок.

Петро Петрович не дуже жалує попівство через те, що попи кажуть одно, а роблять зовсім друге, а проте він усе ж таки не пошкодує, щоб завдати їм великого бенкету.

— Готуйтесь, друзі мої, дивитися велику чудасію.

— Яку саме?

— Прибирайтесь, кажу вам, а чудасія буде. Тепер саме з'їзд батюшок із повітів до губернії, то буде у нас диво.

З самого ранку Петро Петрович розсилає усім батюшкам цидулки з щирим проханням явити йому честь розділити з ним трапезу в день його народження. І батюшки, завжди готові поласувати надурничку, цілим лусом сунуться до доброго пана. Пан вітає їх і гаряче і щиро. Усяких наїдків та напйтків пона-ставляно та понакладено такого, що хоч розпережись та їж. І батюшки, познімавши з себе камилавки та скуфії та пояси та яси, сідають за стіл і починають весело бенкетувати.

А тим часом Микита порається в прихожій будинку: він хапає в руки усе попівське плахіття і тягне його до флігеля, двері в прихожій замикає на замок, а ключа кладе собі в кишеню.

А батюшкам і не тютьки до того: сидять, пасталакають, сту-котять посудом, вихваляють хазяїна, бажають йому щасливого і довгого віку. Коли це один гляне на годинника та до всіх:

— Братця, час до засідання.

— І правда: консисторські члени десь уже почали сходитись.

— Рушаймо!

— Рушаймо!

Підводяться з місця, дякують щиро хазяїна та зразу до при-хожої. Коли до дверей, аж вони теє... Що за лиха година? І туди і сюди, хоч бийся лобом. А двері дуже міцні, дубові.

— Микито! Микито! — кричить пан.

А Микити неначе й на світі нема. Та не тільки Микити, — хоч би тобі жива душа.

— Ах, ти п'яницюго! Ах, ти ж розбишако! А бодай же тобі пістряк ніс одкусив! А щоб тобі толку нестало! Оце вже десь хапнув зілля та завіявсь до якого-небудь приятеля. Та й не бли-зенько: може, аж по край города, на Животилівку.

Що ти зробиш? А часу гаяти не можна. Треба стрибати крізь вікна на вулицю, а вікна не зовсім щоб були і низько.

І почали батюшки стрибати на вулицю. Та підбіжить котрий до вікна та скоче на підвіконня, а звідтіля як плигоне! Та такого

гекаря пійма, що аж дух йому захопе! А інший напруже, напруже жили, щоб як можна далі упасти од стінки в пісок, та як стрибоне, то так і пшакне в піску, а пісок од нього врозтіч! Та так один по одному: плиг, плиг! Тільки ковцурря їм розлітаються на голові.

— Оце так! Оце так! Там гаряче, а тут боляче! Кликали на честь, а посадовили на цеп! Цього десь і в світі не було!

— Еге, оце той кеп, Микита, і всього лиха наробив.

— А ну, годі! Краще вставайте та рушаймо йти.

— Батюшки! Отці! Стійте! Ось де він, анахтим! Тягни швидше одягу. Що це ти наробив, собаче падло?

Микита, увесь червоний, коливаючись з боку на бік, неначе він і справді дуже п'яний, нешвидко тягне цілий оберемок попівського плахіття і нешвидко починає шпурляти його крізь вікно на вулицю. Батюшки кидаються кожен за своєю одягою і тут же лають, чимдуж, п'яницюгу та злодія Микиту.

— Ось постій же ти, ми дамо тобі решту!

— Ми тебе позбавимо, жидова ти худоба!

А Микиті од тієї пристрашки зовсім байделе. Сам пан аж за боки береться та регочеться, а вся його батовня кишки рве та сміється з того попівського бенкету, який зчинив Петро Петрович Кардаш у місті, на свої менини...

Тоді, коли у Петра Петровича Кардаша не лучаться гості, тоді він вигадує інше. П'є, п'є на самоті, а потім того зразу як крикне до Микити: "Микито! А ну лишень напни струни на скрипку та тягни її із кабінета в залу!" Микита стрімголов біжить до кабінета, хапає там скрипку, напинає на неї струни і мчить її до пана. Пан роздягається увесь, до останньої одяжини, становиться насеред зали, бере в одну руку смичка, а в другу скрипку і починає грати жалібною. Пан стоїть голий та грає, а Микита стоїть супроти пана та плаче. Коли ось пан зразу як попероне од себе скрипку та як криконе:

— Микито! Микито! На ганок!

Микита біжить миттю на ганок.

— А ну давай гавкати, — ти товсто, а я тонко.

— Гав! Гав! Гав! — гавкає Микита товсто.

— Гав! Гав! Гав! — гавкає пан тонко.

І гавкають вони обидва так штучно і так артистично, що всі двірські собаки, чуючи тее гавкання, як схопляться з місць та собі гавкати! А селянські, чуючи панських, і собі теж. Та як счиниться гвалт та як почнуть скрізь валувати! Гавкають, гавкають і тільки що трохи ушухнуть, коли це пан знов:

— Гав! Гав! Гав!

А Микита собі:

— Гав! Гав! Гав!

Тоді усі собаки і собі знов.

— Кукуруіку! — несподівано крикне пан.

— Кукуруіку! — за паном подає Микита.

І тоді по всьому хутору, геть скрізь, починаючи од панського будинку і кінчаючи крайньою мужичою хатою, почнуть співати усі півні. Після того пан як стрибоне одразу з ганку та як заірже по-жереб'ячому: “І-го-го-го! І-го-го-го!” І ось до нього біжать конюхи, живо надівають на нього вуздечку, живо загнздувають вудилами і... і ведуть на двох поводах до річки на водопой. А він біжить та ірже та б'є ногами, нібито копитами, та басує, ну чисто тобі справжній жеребець: “І-го-го-го!” — “Тпру! тпру!...” Напоють з річки, а тоді ведуть до стайні, а там... там стоять уже і молоді кобилки, себто дівчата садові...

І тут же, зразу після всього того, коли до пана зненацька з'явиться яка-небудь стара і бідна баба, упаде перед ним навколюшки і почне благати запомігти їй у біді її, пан і собі упаде перед бабою навколюшки і посуне їй по помосту усе, що у нього буде на той раз у руці, або в кишені, — чи десятка, то й десятку, чи півсотка, то й півсотку: що буде у нього, те буде і у неї...

А ось Петро Петрович Кардаш зненацька згадає про свого сусіду, шталмейстера Синявку; згадає і сплюне.

Шталмейстера Синявку Петро Петрович не любив надміру. Одно те, що той пан Синявка великий скупердяга; друге, що він дуже святошний пан; третє, що він скрізь і завжди кричить про п'яництво мужика та про драпізтво панами простого люду, а сам держить у себе коло річки винницю і всяко розпоює мужиків і через звіряку-управителя свого обдирає своїх же бідних селян; а четверте, що той пан Синявка, гірко поганий із себе, любе їздити верхи з хортами на полювання на черкеському коні; “Отаке кнюхало, отакий пурик та ще й сидить на черкеському коні!” — скаже Кардаш, убачивши Синявку і безпремійно сплюне на землю. Шталмейстер Синявка розігнався був познайомитись з Петром Петровичем Кардашем, для чого, обрядившись у свій шталмейстерський мундир та в білі, з золотим лампасом штани, з Анною на шиї, підкотив у новій, ясній колясці, четвериком білих коней, до ганку Кардаша. Але Петро Петрович і встрів його. Ха! Ха! Ха! Увесь голий, як буб, тільки з Анною на шиї для факу...

Убачивши таке, шталмейстер Синявка, як куля, вискочив геть із господи Кардаша, упав зразу в коляску та й замівсь геть по шляху. Та біжить, та плює ха харкає: “От де варвар! От де звіряка! От де зулус! Такого і в світі другого нема!...”

Прочувши про те, що до шталмейстера Синявки їде у гості губернатор, Петро Петрович Кардаш саджає за стіл свого Микиту і каже йому писати “прошеніє” губернатору на пана Синявку. “Пиши, Микито: “Рятуйте, ваше сіятельство, коли у Бога віруєте. Шталмейстер Синявка усю воду повитягав із річки на свою винницю, щоб розводити нею горілку та щоб тим питвом розпоювати і без того убогих людей свого села”.

А щоб те “прошеніє” певно дійшло до губернатора, Микита мусив піймати у річці найздоровеннішого рака, посадити його на дошку, прибити йому до дошки гвіздком шийку, у клешню вставити великого конверта з “прошенієм” і після всього того пустити з Кардашевого берега річки до Синявчиного саме тоді, коли губернатор прибуде укупі з Синявкою, до річки купатись.

І втішається велико Петро Петрович Кардаш од такої витівки своєї, бо вона швидко облітає скрізь по всій губернії і справді завдає великого бешкету шталмейстеру Синявці...

.....
Мало хто знав, що у Петра Петровича Кардаша та була жінка. А вона у нього справді була, і одружила його з нею його рідна бабка. Тая бабка спершу винянчила його, потім виховала, а далі і пустила його у світ, себто завдала служити у гвардійонський полк.

У тому полку Петро Петрович Кардаш і вивчивсь, і набравсь премудрості і доскочив глибокого знання людського життя.

Зразу, коли молоді паничі уступають у той полк, вони дознають початкової філозофії, а після того, додивляючись до щоденного життя в полку, “сформовуються” і нарешті “виходять у світ зовсім готові”.

— Що ви скажете з приводу душі рябчика? — питає високий чин офіцерський меншого чина.

— Якщо його з’їсть душа благородного корнета, то він попаде у рай, а як його з’їсть сугубий звір, попаде у пекло.

— А що таке сугубий звір?

— Це юнкер молодшого класу.

— Розкажіть мені про саму найбруднішу історію вашого життя.

— Себто про мої перші любові?

— Так.

— Це було ще тоді, як мені тільки що поминув дванадцятий рік, і я убачив молоду панночку нашого сусіди та...

— Що таке єсть звіряче життя?

— Це життя юнкера.

— А що ж воно є?

— Звіряче життя є скляний шар, що висить на одній воло-

сині, готовий розбитись на дрізки од доторкання руки благородного корнета.

— А що таке обпалювання хвоста юнкеру?

— Це ставлення юнкера молодшого класу супроти каміна, а потім саджання його ж таки гарячим на білого мармара.

— А що ж таке їзда на звіряці?

— Це їзда верхи на юнкерові молодшого класу.

— Ну, а що таке прогрес?

— Прогрес — це есть константная екзубиця тенденцій секулярних новаторів, капельярація-екзистент-індивідуум-соціал...

Оце така була початкова філозофія того полку, куди довелось уступити Петру Петровичу Кардашу.

А ось яке було щоденне життя того полка.

Після звичайної воєнної муштри усі офіцери полка щовечора сходяться до свого клубу і тамечки гуляють, як тільки хочуть: п'ють, їдять, грають на музиках, слухають самих якнайсоромницьких пісень, які співає їм півча із їх же полкових москалів, про попівну, про часового, який стояв на часах коло жінки командира, про квартального надзирателя і такі інші.

За такі високопоучительні пісні офіцери дуже жалують своїх веселих і вдатних москалів і після кожної “забористої” пісні кричать: “Ребята, от меня вам на водку четвертная!” “А от меня три красных!” “Рады стараться, ваше скородіє!” — ревуть гуртом москалі і, одібравши гроші, тут же і так само, як і начальство, марно пропивають марно здобуті гроші, і широкою хвилею вливають розпусту в солдатське, а потім, коли повертаються додому, і в селянське життя...

Після пісень ідуть карти; після карт тріскання самих найластівших страв і тут же спільне, поголовне і безмірне пияцтво, а укупі з тим соромницькі слова і соромницька похідна лайка. І так до півночі, а з півночі до світу. І уже на світанні москалі якого одводять попід руку додому, якого везуть на конях, а який сам бреде з клубу, та тільки не додому, а до ставу та до ополонки у саду і тамечки зразу чабулькає серед зими у воду, а після того через кілька місяців, коли йому покруте хвороба руки, або ноги, іде геть у палючі місця, за Середземне море, вигонити собі тяжку хворобу, якої бідолаха доскочив через “тяжку царську службу”...

То так поводитьсь у будні дні, а в неділю, або в свято яке інако. Тоді офіцери сходяться уже не до клубу, а до старшого чина свого і там уже по сімейному справляють свято.

Той старший чин гуляє нежонатий, але має коло себе дохожалу циганку, Зіну Іванівну, і ще на підмогу їй трьох молоденьких циганочок, Маню, Катю та Варю.

З'являючись до старшого чина, офіцери спершу всього прикладаються "до ручки" циганки Зіни Іванівни, потім ведуть веселу великопанську розмову, далі садовляться усі округ довгого столу і починають бенкетувати, а циганки починають їм на гітарах грати та удатних циганських пісень співати. І бенкетують ото вони, і грають, і співають, не вилазячи із-за столу, з вечора та аж геть за північ; круговий келих раз-по-раз обходе усіх бенкетовців, і кожний з кожним цілується, і кожний кожному тут же приспівує вірша на його ім'я:

Есть вино в корзинѣ,
За здоровье Зины!
Январь, Февраль, Март, Апрель,
За здоровье Зины!
Наполним стаканы
За здоровье Мани,
Январь, Февраль, Март, Апрель
За здоровье Мани!
Будь же здоров, Павлик,
Наш милый начальник,
Январь, Февраль, Март, Апрель,
Наш милый начальник!

Але циганкам та циганочкам мало всього того: їм треба ще до того найняти розкішну мешкальню в столиці та пишно вирядитись та браво пробігти на конях по головному проспекту Невському та посісти на показне місце в театрах.

І гвардійонські офіцери сиплють перед своїми нагульними жінками гроші, як ту полову, не лічачи і не шкодуючи їх. І от після всього того вони виходять із тієї школи і такі дуже учені, і такі дуже освічені, і такі дуже розумні і такі спритні та вдатні на працю та на боротьбу з життям у світі.

У таку ж саму школу завдано було і Петра Петровича Кардаша. А завдала його туди рідна бабка його, багата і значна пані, сама удова генеральська.

Вона не хотіла одставати од світу, постачала онукові щороку кілька десятків тисяч карбованців на прожиток та ще й на верх того кілька раз покривала надзвичайні його рахунки. Але нарешті, звівши до купи усе те, що він їй коштував і до того ще зовсім удовольнившись його чином гусарського корнета, вона зразу визвала його до себе і зразу заявила, що йому треба одружитись і що для того вона уже назнала і дружину йому. Хоча та дружина буде трохи і старіша за нього, хоча вона не зовсім-то і красовита, а проте вона дуже приятна, дуже розсудлива, хорошого роду, а головне гоноблива і тугенька на калиточку та й не звихне уже своєму чоловікові. А це останне —

це великий талан для такого чоловіка, у якого усе пробігає крізь пальці.

Даремно Петро Петрович суперечавсь зі своєю бабкою, даремно він їй доводив, що не мав і не має й на думці того, щоб братись з ким; даремно він корив і саму вибранку бабки, доводячи, що вона через свої роки має бути йому якщо не нянькою, то гувернанткою, а він таки давно уже вийшов з того зросту, коли ним керували няньки та гувернантки, і теперички у них немає ніякої нужди. Бабка ані на ступінь не одступилась перед своїм онучком і нарешті заявила йому, що як не так, то вона рішить його усієї землі і всього багатства і нехай тоді він що знає, те й робе, — хоча йде та гатить греблі.

І Петро Петрович не встояв. Він кілька день пив, гуляв та усякі викидони виробляв, а потім зразу з'явивсь на очі бабки і згодивсь на все. А через три дні після того писав листа у полк до одного свого приятеля: “Бисть утро, бисть вечір — день перший, світ; бисть утро, бисть вечір — день другий, тьма; бисть утро, бисть вечір — день третій, тьма-розтьма. Друже мій любий, у цей тьмянний-розтьмянний вечір третього дня я зробив таке паскудство, якого б і своєму залютотому ворогу не схотів: я одруживсь з Марією Іванівною Нестулій” ...

Так писав поп'яну про своє “сімейне щастя” Петро Петрович Кардаш. Але не так на те дивилась бабка його, Катерина Михайлівна Кардашиха. Вона зовсім була задоволена своїм онучком і всю свою землю, і всі свої гроші одписала йому після того на всю його волю і тільки тисячу десятин землі на лихий случай — чого у світі не буває? — зробила заповітними, щоб як де дінеться незаповітна земля, її онук дожив би віку на майоратному, на віки непорушному і непродажному шматкові землі.

Зробивши таке добре і розумне діло, бабка Петра Петровича швидко після того пішла по такому шляху, по якому тільки йдуть уперед, а ніколи не вертаються назад.

Після того почались щасливі дні Петра Петровича Кардаша та його дружини Марії Іванівни Кардашихи.

Петро Петрович почав з того, що узявсь одомщати своїй небіжці бабі за те гвалтування, яке вона йому зробила.

А помста тая була така. Спершу усього він зібрав коло себе цілу юрму хвацьких, але отряхуватих та шахраюватих друзяк, а до них додав горілки та вина і почав з ними гуляти у карти. До горілки та до карт додав ще дівчат та молодиць. А щоб жінка не боронила йому в тому, він одтахтарив її, знайшовши якусь-то приключку, у далешній свій маєток і посадовив її там у маненькому флігелькові: “От тут чхай собі та кахикай, а мені не перешкоджай. Замість тебе у мене ще аж два табуни бігає дівчат”.

Спочатку Петро Петрович гуляв дома, а потім почав учащати до Криму та до Кавказу і тамечки знаходити різних кавалерів святого козиря. Далі, після Криму та Кавказу, почав заглядати і за кордон, найбільш усього до Монако, і тамечки програвати по п'ять, по десять і більш того тисяч карбованців одразу.

А повертаючись з Криму чи з Кавказу, або ж із-за кордону, Петро Петрович уже почав збувати свою землю так званим куркулям, себто простим же таки, тільки захожим із другої губернії багатим, та кремезним та вузлуватим дядькам. І ті куркулі геть скрізь почали обсідати навкруги панських хором, панського двору та панського садка, широко роззявляючи свої пащі, щоб зовсім проковтнути пана, коли тільки він востаннє виїде у степ і хоча однією рукою або бровою поведе до них. І певно усе те панське добро, на якому не було заборони од старої пані Кардашихи, усе воно швидко малось піти під куркуля... Але Петро Петрович Кардаш на те не вважав: у нього ще є тисяча десятин, яких йому ні застановити, ні продати, ані подарувати не можна нікому, і тамечки він, коли рішить увесь свій хутір Кардашів, і скінчить свій вік...

— Пане лікарю! Пане лікарю! Господин дохтур, ратуйте!

— Що таке? Що?

— Наш Петро Петрович Кардаш утопивсь!

— Як? Що? Де? Коли?

— Та в річці ж, оце тільки зараз!

— Що ти говориш? Та хто ти єсть? Звідкіля?

— Та я ж паронщик, з парона!

— Та як же він? Та коли ж він?

— Переправлялись люди через річку, на пароні, а канат візьми та насеред річки і увірвись, парон і давай коливатися по воді, а люди як піднімуть крик! А пан з ганку і вчув та до річки та в воду! Ото спасати людей. Та прожогом як кинеться до парона, а тут вода як наперла, та зразу пана під спід. Тільки й бачили його!..

— Свят дух при нас! А ви що ж? Бігали? Плавали? Ниряли? Шукали? Кричали пробі?

— Та що ж ми? Що його у Бога було робити, чи спасати людей, чи шукати пана? Хто кинувсь по каюки та давай на них збирати людей, а хто по вила та по гаки та давай шукати пана. Шукали, шукали, та так і не знайшли.

Лікар швидко сів у каюка і духом перескочив на той бік річки. А там народу ціла батовня, та ніхто не міг дати йому ладу.

— А нумо, братці, сюди! Штурхайте! Лазьте! Шукайте!

- Тутечки нема!
- А нумо ж сюди!
- Нема й тут!
- А нуте штурхоніть он у оте кордубаччя, що стирчить на-серед води.
- Стійте, братця, тут щось є! Давайте сюди крючка!
- Є! Є! Він! Він!
- Так і єсть! Так і єсть!

І справді то був він, Петро Петрович Кардаш... Він і не він... Лежить, витягнутий із води, на березі річки, на білому дрібчастому піску, з простягнутими повздовж боків руками, з розкритим ротом, повним рівних, білих, красивих зубів і з одверстими колись-то темними, живими і ясними, тепер уже каламутними, тупими і безживними очима; тіло йому чисте, гарне, справжнє панське... Лежить він — і тепер ніхто уже не допоможе йому, ніякий лікар, ніякий знавець, ніякий чарівник...

Після смерті Петра Петровича зосталось тільки саме місце, а коліно Кардаша зовсім перевелось...

ПАН ПРОТАС МАРТИНОВИЧ ШЕРЕБЕРЯ

Ні, от скільки ви бачили у світі усяких панів, а такого пана, як Протас Мартинович Шереберя, навдаку чи бачили коли. Почнемо з голови. Голова у пана Шеребері аж на чотири вугли, велика, кудлата, закузмана. Після голови зразу — зуби: зуб поверх зуба, а всі вкупі чорні, широкі, покривляні. Далі — руки: не руки, а крила у старому, розхлябаному, вітром підбитому млину. Потім ноги: та нога туди, а та туди, через що коли пан Шереберя де-небудь іде, то тая розпірка, яка звичайно робиться позад сертука, теж одна половинка туди, а друга сюди, а вкупі з половинками і дві кишені теж тіліп сюди, тіліп туди! До такого сертука і рукава — один закасований аж вище ліктя, а другий спущений аж геть нижче руки. Теж до сертука і штани: неначе той пан ножниці у руки взяв та ними усі штани по самі халяви розплатав та ото так і виступа. А як же піде пан Шереберя ходити по двору, то як іде, завжди котить поперед себе або маненькі камінці, чи сухі стружки, або ж овечі бабки, а чи тварячі кізяки. Ото воно таке кульгаве та клишоноге та розвалкувате, що де б тобі не пішло, беззпременно уступе у свіже добро, або ж зачепе що-небудь легке. Певний і справжній Протас Мартинович Шереберя.

Тепер поглянемо, який у пана Шеребері будинок і який у нього кабінет.

Будинок у пана Шеребері стоїть на високому шпирлаку, при самому березі річки Дніпра, і увесь складений із дикого каменя, з плескатою, глиняною кривлею із високими по краях її зубцями, — от точнісінько тобі башта середньовікових, лицарських часів. А найкраще всього у пана Шеребері кабінет.

Коли вам доводилось коли-небудь і де-небудь бачити циганське шатро, то ви певно дивувались, яке у тому шатрі велике безладдя і великий розгардіяж. Еге ж, але циганське шатро, то те ніщо є супроти кабінета пана Шеребері у його власному будинку.

Зразу, як тільки уступиш крізь обідрані та покривляні та дірчасті двері у будинок пана Шеребері, зразу тобі буде вузенький з темним, кальним і ухабистим помостом коридор, який дедалі спускається усе нижче і нижче, немовби він спадає уступами, як кам'яний поріг у річці Дніпрі. З одного боку того коридора прибито клапоть паперу, на якому нарикговано: “Продається гайтара і старий рояль”. З другого боку надряпано прямо на стіні чорним олівцем по білому: “Пан Шереберя приймає ранком з вісьми годин, а коли кому дуже треба, то й з п'яти”.

В кінці коридора — зразу буде кабінет. Тут кидається у око спершу усього надзвичайна малезність його: три чи чотири з половиною аршини завдовж, три з чвертю, чи трохи більш завширш. І ото у такій обичайці та чого, чого тільки там і нема?

Коло самої стіни стоїть стара, обідрана, потерта, на двох з половиною ніжках, канапа; за четверту ніжку править канапі ящик, підкладений під вугол її. На тій канапі стоїть рудий, на три частини розідраний чамайдан, з великою скрізною діркою, як раз у тому саме місці, де сидів у ньому колись-то нутрішній замок. Коло чамайдана — плетений кошик з одірваним від нього віком і з поламаними, залізними завісами, повний мотузків, клаптів паперу, старих підтяжок, драних панчо, кальних хусток, одірваних чухол од сорочок, подраних чобіт, усяких рукавичок, різнопарних галош. На тій же таки канапі дві глибокі дерев'яні миски, а в тих мисках повно крашанок, цілих і надбитих, свіжих і протухлих. І це все на самій канапі. А що вже під канапою, так там і москаль — на що вже! — і москаль з шаблею завалиться: три дні шукатимеш і нізащо в світі не знайдеш...

Близько стіни — невеликий, простого роблива стіл і на тому столі — о, стят! — ну чого, чого тільки там і нема? Тут тобі шматок сірого з синіми смужками мила; коло мила тріснуте уподовж копито коняче, для чогось-то з одного боку присмажене вогнем, а з другого пробите гвіздком; коло кінського копита півшматка столярного карюку з прилиплим до нього перцюватим стрюком; далі порожня і зовсім без дна пляшка од якоїсь-

то мінеральної води; уряд з пляшкою ціла бутиль з краплинами горілки на самому денці; потім великий, вуглистий, ковальського роблива гвіздок, поставлений головою униз, а кінчиком угору; тут же рябе, довге і порожнювате перо дикобраза і збік пера гілка польової, сизувате з сірим, колючки, усіяної зуспіль, неначе маком, мушиними крапками; тут же таки невеликий білий гудзик, одірваний укупі з м'ясом од спідніх, і коло гудзика старий пенькуватий чоловічий зуб, а під зубом велике бронзове індійське верцаadlo з якимись-то кумедними індійськими візерунками. До того ще розбитий скляний каламар, повний мертвих мух замість чорнила; коло каламаря шматок сухої, покритої цвіллю лимони і старовинні рогові окуляри з одним цілим склом і другим, на дрібні дрізки побитим; позад окуляр чорства, з цвіллю і метелицею, проскурка укупі з жіночою для панчохи підв'язкою; збік проскурки біла жорстянка з персиками Гаджієва і книжка з малюнком голої жінки "Тверской бульвар" якогось-то бридкого літератора російського; зверху книжки каструля крупівська для варіння в ній борщу, або ж супу з підписом у середині: "11 рублей и 40 коп."; опріч того червоно-синій олівець, з одного кінця обламаний, а з другого увесь зубами погризений. Далі зернини дробі, пшениці, жита, квасолі, проса, скрізь по всьому столу мішма розсипані; до всього того шматки брудкої, присипаної густо пилякою, з солом'яною трухою, бавовни; потім розмальовані "прейскуранти роз" Веркмейстера, "Наставленія" на пляшці всецілющого і всім відомого вина Рафаеля та пилюль "Не кашляй", і далі, і далі, і далі...

На самих дверях кабінету висить на гвіздку, вбитому у верхню, поточену наспіль черв'яками лутку, стара, забриндзана, з вивернутими наверх кишнями, крилатка, тобто замість мережаної штори, яка звичайно чіпляється вище дверей у панських будинках. На другій половинці тих же таки дверей і в тому ж таки кабінеті для чогось-то повішано натільного хреста з міді на довгому, більш аршина, мотузкові, а коло хреста уткнуто у двері на високій, погнутій шпильці якогось-то жука-носорога.

А над усім тим пиляки, такої густої і суцільної пиляки, що тільки доторкнись до неї рукою, ось тобі готові і на зиму, і на все літо рукавиці.

Опріч того повнісінький кабінет мухви, немов тієї бджоли на пролітанні у пасіці. І та мухва обліпила собою не тільки всі стіни, столи, вікна, канапи, вона засіяла брудні, поковиряні, дірчасті і прогнилі дошки помоста, навіть усю облуплену, провислу і хвилясту стелю і оддалік здавалась густо насипаними зернами маку, або ж дрібчастої чорнушки.

Гарно у Шеребері в його захистному кабінеті, а ще краще на його просторому дворищі, округ зубчастого з запалою кривлею будинку.

Геть скрізь по всьому дворищу пана Шеребері повітки, вінбарі, стайні, обори порозкудовчені, двері та ворота в них геть скрізь посходили з завіс, понахилялись на бік, або ж зовсім попадали на землю: діжки, кадібки, корита порозсихались, потріскались і повтопали у своїх же калюжах; до всього того гно-яки, маслаків, бутору, череп'я — вивозити на цілі роки...

Але що то все єсть для пана Шеребері? Не в тому наш розум і не в тому наше життя. У пана Шеребері дуже широка, чисто слов'янська душа: серце його завжди повне найблагородніших поривань, а голова завжди повна широких дум.

Звичайно Протас Мартинович Шереберя встає з свого ліжка дуже рано і зразу йде “обозрівати”, як він каже, усю свою “державу”. Ось вишнябав він з будинка на ганок і пішов по двору. По дорозі зачепив ногою кізяка, уступив у щось таке дуже мняке, дуже липке, та ще й смердюче, із двору перейшов у так званий садок, де стояло з півдесятка суховерхих, об'їдених черв'яками, дерев, там набрав на штани реп'яхів, собачок та пирги, далі із садка вийшов на шлях, що тягнувсь повз берега Дніпра от хутора Шевці до села Лимарів, і тутечки став і загадавсь.

Довго стояв пан Шереберя за своїм садком і все дививсь кудись-то вдалечінь, аж поки не побачив, що по дорозі од хутора Шевців до його власного хутора Вовківні сунеться купка якихось людей. Пан Шереберя поглянув на ту купку людей і чогось-то осміхнувся. В його темних і глибоких очах блиснула жива іскрина вогню, а на тонких, міцно стулених губах пробіг загадковий, саркастичний сміх.

— Гм... А це сунуться хуторяне... бачу Карпа Середу, Петра Сокирку, Семена Верхолата, Стецька Закопая. Вони і єсть. А здорові вам, сусіди близькі!

— Здорові і вам, паночку!

— По волі чи по неволі?

— Та так: і по волі і по неволі. Були оце у степу, дивилися на пашу, а тепер прямуємо до вас.

— А що ж там у степу?

— Та що там? Погано, дуже погано: ні паші, ні сходу, ні плоду. Може б ви, пане, якщо ваша ласка, дали нам під пашу ваші плавні. Товарина чисто тобі погибає в степу. Не таланить нам цього року.

— Еге, бо у вас не туди голови затесані, через те вам і не таланить. Хіба розумні і певні хазяїни так роблять, як оце роби-

те ви? Ви знаєте, як ведеться хазяйство у розумних людей, от хоч би у німців, чи що? Або у гапонців, чи хоч у чухни?

— А як нам знати, коли ми темні люде?

— Темні — це одно, а ледачі — це друге. Там у кожного чоловіка землі — ось жменя, а зате праці коло неї! Кожний шматочок обробляється, як на долоні; кожний хазяїн любе свою землю, як свою певну і рідну матір; він вилазе її усю навколяках; кожну соринку вирве власними руками; він і угноїть її, і оросить, і заоре плугом і кілька раз переверне лопатою, поки засіє зерном. От і дає вона йому зате стільки, що... У нас доброго літа десятина середнім ліком дасть сто пудів, а онде у Баварії — край такий єсть — двісті десять. Чи чули таке? Більш, ніж удвоє. У іншого займище землі не більше дворища, п'ятдесят квадратних сажень, а дає воно йому, те займище 4000 пудів найкращого хрухту, 1500 пудів винограду, 1000 пудів баклажанів, 400 пудів гороху і багато чого іншого, а бере він за те все прибутку тисяч шістнадцять карбованців. А коли у кого три чверти десятини землі, то він гребе з неї не менше двадцяти п'яти тисяч карбованців на рік. Там, братці, не питають, чи прикладна земля, чи неприкладна; освічений чоловік сам зроби, яку йому завгодно, прикладну землю. На помості із жидівської смоли та й там у нього буде дивовижний урожай. У нас так: побільше землі та поменше праці, а там, навпаки, поменше землі, зате побільше до неї праці. У хрнцузів на кожну душу приходиться 256 карбованців годового прибутку, у англиків 309, а у нас 63 карбованці. “Уміле хліборобство, — каже один великий учений Либих, — це перше джерело усіх народних багатств”. А другий мудрий учений, мудрий Свіфт додає, що “той, хто виростить два колоски там, де ріс один, той більше зроби користі своєму рідному краю і всім людям на світі, ніж той, хто завоює цілу країну”. Отож воно так і робиться у розумних людей, любі землячки!

— Якби ж то нас навчив хто отак робити, як оце ви кажете.

— Еге, а хто ж вас повинен учити? Тим повинні заботиться земські управи та председателі управ. Хе-хе-хе! Управи! Председателі! Показательні поля!.. Ні, я таки не видержу, я таки доїду до самого губерньського председателя, до того вузьколобого та обмеженого Шкарупи — прямий Шкарупа! — і доведу йому усі доводи... Адже ж ви бачили, що то воно за “показательні поля” і як на них хазяйнує наше земство?

— Бачити не бачили, а чути чули.

— Председатель управи! Шкарупа! Чиста Шкарупа! Неуч! Нікчемник! Убога голова! Труна мертвих кісток! Хіба ото так можна робити, як він роби? “Ідьте, каже, люди добрі до нашого

“показательного поля” з усієї губернії та дивіться, як у нас робиться діло на нашому полі”. Еге ж, це й виходе, як той казав: “Наймись до мене, наймитку, а я до пана, бо у пана лучча харч”... На які ж гроші вони їздитимуть, ті добрі люди, як їм кожна копійчина дорогша ніж цілий карбованець? Ви ось зробіть так, як я вам скажу: уряд з полем мужика посійте полосу “показательного поля” по всіх волостях, по всіх повітах, по всій губернії. От тоді кожний мужик бачитиме власними очима, як йому треба робити і що мусить вийти із його роботи. Чи так я кажу?

— Та воно, пане, що так, то так, а тільки...

— От хоч би тепер сказати про товар. Який вони розводять на тих “показательних полях” товар? Хе-хе-хе! Вигадали яку штуку? Романьйола! Бачили ви тих романьйолів? Поки він гуляє бугаєм, поти реве, землю гребе, хвоста вгору задира, а зроби його волон, тиждень плуга потягав, а на другий — язика вивалив та й здох. Романьйола!

— А що ж? І правда!

— А на мене немає кращого товару у наших місцях, як сірий український, старовинного заповіту товар: от де справді товар! Кажуть, буцімто він тільки на роботу та на м'ясо здатний, а на молоко та на масло ніщо є. Брехня! Чиста брехня! Бреше і дурний Шкарупа, брешуть і всі члени, спідручники його. Ви ось самі розумні люди, розміркуйте своєю головою таке: що якби нашій корові та давав цілісенький рік свіжу, соковиту траву, а не того сухого та жорсткого кураю, або чебрецю, який вона щипле укупі з землею аж цілих три, або й чотири місяці літньої доби? Що тоді б із неї було?

— Та воно, панове, певно, що так, то так...

— Отож так. Бачте, німецька корова, то вона, щоб ви знали, цілісенький рік живе на горах; єсть такий край, що зветься Швейцарія, увесь розійшовсь по горах. Так ото там товар спершу пасеться на самих найвищих горах; тоді як упаде на тих найвищих горах сніг, товар спускається на нижчі гори, де снігу ще немає; далі, як ляже він на нижчі, товар сходе ще нижче; а тоді уже, коли він буде на самих нижчих горах, високі гори знову одягаються травою. Так ото так, чуєте, і пасеться там цілісенький рік товар на зеленій і завжди м'ягкій та соковитій траві. Чи бач, яке добро!

— Чисто що добро!

— Як же ж не добро, коли така швейцарська корова та дасть на рік триста вісімдесят відер молока, а наша на сухому пастівнику дасть шістдесят або сімдесят відер молока. Та там коза більше дасть молока, ніж наша корова. А вони, розумні голови

наші земці, виписують із-за кордону чужоземних корів та платять за них дурні гроші, а якби викохали та розвели своє рідне, українське, то воно було б удесятеро краще, ніж чуже... А ось подивились би ви, яких курей розводять у Донщині. Хі, куди ваше діло! Там тії гудади, ланкшани!..

— А гей-гей! Гей! А щоб вам! Ти бач, яка жидівська справа!..

— Це ти їх на пашу, Грицьку?

— Та на пашу ж, пане.

— Чому вони у тебе такі чезлі?

— А як же їм не бути, пане, чезлими, коли вони у нас усю зиму стояли на гнояці? Оце жену на плавні, то, може, хоч там не передохнуть од голоду...

Панський чередник дзвінко ляснув довгим батогом по землі, і пан і всі мужики одступили од шляху і дали пройти по дорозі панській худобі.

Уся панська худоба була справді “чезла”. Коні, як ті драбини, — тільки мертвяків на них і тягать; корови — худючі, ніж ті єгипетські порожні, які снились фараонові у сні; вівці ідуть по дорозі та й кажуть: “Не пхай — упаду”; свині чисто тобі мотузки: десь вони, мабуть, давно забули, як і їдять, як і ротом чмакають; гуска, як іде яка, то неначе ота п’яна баба, що лемзає із шинку додому напідпитку; тільки баба нахиляється на бік через те, що дуже “набралась”, а курка уклякає носом уперед через те, що нічого “не брала”...

Пропускаючи по дорозі проз себе усю панську худобу, мужики якось-то соромливо споглянули на пана, а пан якось-то соромливо споглянув на мужиків, і всім укупі зробилось чогось-то ніяково...

— Оце, гм... оце як обкидаюсь трохи діл, то я... Еге-ж, то я заведу... Мені аби б тільки перегодити рік, півроку, або ж... О, тоді я заведу не таке... Я тим дурним земцям доведу! Мені аби б...

— Агов вам, тату, гов!

— А що там, доню?

— Он бач, куди ви забрели! А я вас уже кілька часу шукаю і ніде не спобіжу.

— А нащо ж я тобі здавсь?

— Приїхав до вас старий пан Зубар з хворим сином та так просе, так просе...

— Де ж він?

— Сидить у кабінеті. Та як же ж, чуєте, гірко просе, як просе! Каже, як уже Протас Мартинович не пособе, то ніякий лікар у світі...

- А що ж вони знають, ті лікарі? Що вони розуміють?..
- Так ви уже, паночку, якщо ваша милость, у плавні тес...
- Женіть, землячки, женіть хоч і в плавні...
- Спасибі вам! Ходіть же собі на здоров'ячко, паночку!
- Ходіть і ви собі на здоров'ячко, добрі людці!

По цьому слову пан Шереберя повернувся од мужиків і пішов до себе у двір. На дворі він знов зачепив одною ногою кізяка, а другою спіткнувся на граблі, тут же роздирів собі холошу об зубок граблів і нарешті доплентавсь до будинку і нешвидко усунувсь у свій кабінет.

— Хе, ну що вони знають, що вони розуміють ті всі наші лікарі? Хіба так треба лічити, як ото вони лічать? Вони не на тому ґрунті стоять. Вони все з латині та з книжок, а тут треба на природу та на життя людей дивитись та тоді й лічить... А кого тут Господь, приніс?

— Здоровенькі, Протасе Мартиновичу! Це ж ми!

— А, дорогий Степане Івановичу! Он бач хто! Із сином?

— Та з сином же.

— А що ж там у нього?

— Лиха лічина — ніщо! Бачте, захворів з весни мій Ілько, та де тільки ми не були з ним? Ніде не собить. А один чоловік нас і нараяв: "Та ви, кає, поїдьте до пана Протаса Мартиновича Шеребері, той усе на світі зна. Та він, каже, так гарно говоре, так уже говоре, чисто тобі сам Господь з неба. Та мені, кає, після нього он як допомоглось: неначе десять бабок пошептали".

— Ти бач, що каже? Ну, а з чого ж воно у вашого Ілька почалось?

— Видимо з натуги, чи, як там кажуть, з обкладів. Та те пройшло. А після того у животі у нього щось-то заболіло. Після живота почало боліти в колінах та стали йому пухнути ноги. Та лежить бідний хлопець уже кілька тижнів і ледве встає з ліжка.

— Ну, а лікарі як признали?

— Господь їх відає: один каже одно, другий — друге, а третій — третє. Усі кажуть, та всі не в одно, а одна баба, так та доведе, що то видимо з людей.

— Ніхто із тих лікарів нічогісінько не зна, через те кожний і каже не в одно. У хворого пал у тілі; у нього простуда, і для того, щоб вигнати із нього хворобу, треба йому ще більше піддати палу, бо що таке єсть пал у недужого? Це єсть реакція організму, чи хоч орудіє боротьби живого тіла чоловіка з тими чужоїдними, які несподівано виявились в ньому; треба у хворого викликати піт, треба садовити його у гарячі ванни, давати гарячі пиття, а вони йому що? Вони дають таке, що понижає пал, себто: антипірін, фенацетін, саліпірін або ще гірше — загорта-

ють його у сніг чи у лід, обливають холодною з кригою водою, витягають на мороз, на вітер і таке інше. А це прямо таки смерть хворому. Із лікарських наук єсть тільки одна, яка ніби б то допомагає в хворобах, — це так звана хірургія. Але й хірургам не дуже треба довірять. Самий найславетніший хірург, француз Дайєн, той сам признається, що на сотню операцій тільки двадцять п'ять потрібні, а сімдесят п'ять ніщо є.

— То чим же, на ваш погляд, Протасе Мартиновичу, треба лічить?

— На мій погляд треба чоловіка лічити не латинською кухнею, а натурою. Ось чим. Тим, що создав сам Господь Бог: світом, чистим повітрям, сонцем, водою мінераловою, особливо солоною. Сіль — вона велику силу має. Вона далеко проходе в тіло чоловіка і вчищає із нього усе те, що там єсть вадливого. Те, що само по собі просте, що не вадить тобі, тим ти і лічись, і воно тобі дасть і міць, і енергію, і здоров'я.

Єсть ще опріч природних ліків такі ліки, які запевно допомагають кожному хворому чоловікові — це настроїй його духа: веселий настроїй духа — хвороби немає, поганий настроїй духа — одразу десять хвороб у чоловіка. А ще єсть такі хвороби, що вони тільки зуться хворобами, а навсправжки... Ось, наприклад, вам холера. Хіба це хвороба? Це наше економічне убожество, це наша духовна темнота. Як буде у тебе чиста, ясна, простора хата, буде у тебе хороша, незаболочена і незанавожена вода, буде у тебе свіжа, гарна і смачна їжа, будеш ти сам ходити вимитий, у чистій, небрудній одежі, тоді до тебе ніяка холера і ніяк не прилипне. Ось які певні і справжні ліки супроти холери — економічний достаток і загальна освіта народня. Ви подумайте, добродію, як тим безщасним людям не боліти, коли вони живуть у тій же хаті, де лежить і халерний; їдять із тієї ж чашки, із якої тільки що їв і халерний, п'ють із кружки, з якої пив він же. А ще ж скільки по мужичих хатах та мухви тієї! Вона цілими роями липне до хворого, од хворого тут же летить на стіл, де люди обідають, і роздає усім халерну отруту. То що ж у таких хворобах зроби лікар і якими ліками він запоможе бідному людові?

— Велика правда вашими устами говоре, Протасе Мартиновичу!..

— Але ви не думайте, добродію, що наш мужик сам не розуміє сили природних ліків. Чули ви, чим лічать прості люди у себе лишаї?

— Та чим же вони?

— Натурою: прикладають до лишая чистого меду, і через два-три дня як і не було того лишая. А лікар за три роки не

загоїть його. А ось вагітні жінки, коли у них почнуться болі у животі, ті чистим дьогтем допомагають собі.

— Це ж як?

— Беруть у крамниці чистого дьогтю і приймають його усередину, і біль перестає.

— І то голова була у того, хто цього всього дійшов.

— І голова ж!.. Ну, а у вашого хлопця, кажете, костолом чи що.

— Та ото ж.

— Єсть і супроти цієї хвороби певні, натуральні ліки, а тільки наші лікарі і цього не втямлюють. Візьміть ви пусту пляшку і підіть з нею куди-небудь у ліс або у сад; найдіть там муравник, розгорніть його до дна і посадовіть туди пляшку на цілий день, поки у ню не налізе повно муравок. Другого дня пляшку витягніть із муравника, налейте туди горілки і знов посадовіть її на чірінь у теплу піч; через ніч витягніть і давайте пити хворому по чарці уранці, у обід і увечері...

— Тату! Татусю!

— А що, доню?

— А литвинки уп'ять прибились до нашого берега і вп'ять просяться, щоб дозволили їм обсушитись та переночувать.

— А де ж вони?

— Та внизу ж, супроти садка.

— Ні, цього більше не можна терпіть, я повинен про це самому губернаторові сказати. Писав справнику, писав становому, писав... кому тільки не писав? Звідкіля бідний люд жене плоти! Чого він тільки не натерпиться, поки доставить їх до міста, а ніде йому нема в негоду та в хворобу ні захисту, ні притулку. Хоч би де повітки для нього повз берега Дніпра поробили та лікарні побудували та харчевні які спорудили... Так вони, кажеш, доню, коло берега отакувались?

— А то ж.

— То ви уже, дорогий Степане Івановичу, теє... Коли зробіть так, як я вам сказав, то з вашого Ілька як рукою... Вибачайте, я тільки на хвилину до тих бідних литвинків... Я швидко...

— Зробіть увагу...

Пан Шереберя нешвидко підвівся з місця і нешвидко поплентавсь до Дніпра. Замість пана вийшла до гостей його дружина Мотря Микитівна Шереберка, худа-худа та порожня така, що хоч зараз обмить і в труну положить. Уступивши у кабінет, вона одразу сіла коло столу, важко зітхнула і якось-то з надсадою та з ядухою протягла:

— О-хо! От прокляті хвороби! Чисто жити тобі не дають!

— А що ж це воно у вас, шановна пані?

— Ломота в руках та в ногах.

— Ви ж лічилися у кого-небудь?

— І, моя ж ти, годиночко! Де я тільки і не була? І в Одесі, і в Бердянському, і в Славянському; була і в Саках і в Мойнаках, а ніде мені не собить.

— А у вас же і свій лікар є.

— А є... Та він... Еге, це його покликали до себе литвинки, так тепер він, якщо уже повернеться, то хіба на обід. Там буде балачка на півдня... Може б, ви чайку випили, або ж поснідали, — дорога вам неблизька.

— Ні, спасибі вам, шановна пані. Нам треба так, щоб до спеки добратись у ліс, а там уже холодочком потихеньку і додому, а то якби моєму хворому та не було млосно.

Гість підвівся з місця, попрощався з пані-господаркою, вивів під руку хворого сина, посадовив його у екіпаж і з тим і покривсь геть із хутора пана Шеребері.

“Гм, так хороше говоре, так широко на все дивиться, так просто розгорює біди людські, а коло себе... гм!..”

Мотря Микитівна Шереберка правду сказала: Протас Мартинович як пішов до литвинків зранку, то повернувся од них аж у пізній обід.

— Чуєш, серце? Я іду до земського. Кажи запрягти бричку: Я йому намалюю усе їх гірке життя; я буду його прохати, я не одступлю од нього, не вийду із його хати, поки не доб'юсь за-помоги нещасному людові. Так не можна, еге ж, так не можна, серце, жити, як оті безщасні живуть. Ти тільки подумай: пливе він на тих плотах аж ондечки із самої Смоленщини, і голий і босий, і ненаїдений, — хліб тільки що водою наптий, бо сидячи на плоту, там же сьорбає із Дніпра ложкою воду і заїдає цвілим сухарем. Боже, яка на ньому безщасному одежа! Скільки на ньому тієї нужі! Які у нього хвороби! Якого у нього лиха та горя! І ніхто ж про те і не подума і не погадає. Для них треба скрізь по пристанях та по селах поробити притулища і добрати усяких лікарських зсасобів. Та інший же стоїть на тому плоту місяць, два, три місяця, увесь мокрий, ледве не по саму шию; увесь, як лід холодний і без одежинки. Горе, одно горе та й годі! Я, як викинув їм два карбованця на харчі, так вони аж навколюшки стали та дякують.

— То це тепер у нас, серце, у самих зостався на увесь дом один карбованець...

— Ні, серце, куди ж дивиться на те наше начальство? Ти скажи мені. Кому того й дивитись, як не земському? Я таки не видержу.

І пан Протас Мартинович Шереберя “не видержав”. Того ж

дня він виїхав “до земського” і того ж дня доводив йому про всі біди безщасних трудівників; як тії трудівники щоліта пливуть цілими чередками по Дніпру і щоліта в ньому тонуть, немов мухи у гарячому окропі, або ж гинуть од голоду, од хвороби і тяжкої та душолюбної роботи.

Довго і мовчки слухав пана Шереберю пан земський Сюрченко-Гнида. Потім того, вислухавши, почав сюркати та одплювуватись та щулитись, а нарешті сказав так, що з таким ділом, з яким прибув до нього пан Шереберя, треба виступати або перед губернатором, або ж перед членами губернської земської управи, а насамперед треба зібрати для того матеріали і вивести їх на папері і уже потім того подавати у “надлежащі інституції” і ждати звідтіля рішення.

— Ні, усі вони, ті бюрократи, одним миром, чи хоч гусячим жиром, мазані. Слиняві! Скіпи єгипетські! Що їм до народу і до його лиха-горя? Він, отой дурноверх-земський, уміє тільки ставити хрести та пам’ятники, де персонально стояв, або серед степу сидів, а чи хоч почухався, а горя народнього, його вбожества і плачу гіркого і не чує, і не баче і не розуміє.

— А що ж він сказав тобі, серце?

— Що він сказав? Бодай би йому не казати, а мені не слухати! У всіх у них канцелярські душі! Та що я кажу? У них і душ зовсім нема! Їм треба сперш усього папір та чорнило, а не людські страждання. Вони бідному людові дають не хліб, а камінюку...

— А тут тебе, серце, уже давно жде якийсь пан Легкоступ.

— Легкоступ, Легкоступ... Не пам’ятаю... А чого йому треба?

— Та про школу чи що хоче з тобою побалакати...

— Гм, про школу!.. Ось я зараз...

— Та він, серце, ще зранку приїхав та все сидить. “Ось хто, каже, дасть мені пораду: це Протас Мартинович Шереберя. Хочу я оддати сина до школи, а він у мене один-однісінький, а до якої саме, цього сам гаразд і не прирозумію. Так оце приїхав ізвідатись”.

— Кого честь маю бачити перед собою?

— Іван Іванович Легкоступ із села...

— Чути чув, а бачити не доводилось.

Гість, привітавшись з хазяїном і посівши на стілець, зразу зняв розмову про те, чого і з якого приводу він прибув до нього. Пан Шереберя кілька хвилин слухав гостя мовчки, утупивши у поміст очі і схиливши униз голову, а далі підвів угору голову і забалакав.

— Школа! Що таке школа? Це саме найперше діло в кожній державі. Од школи у державі усе — і багатство, і сила, і розум,

і знання, і довгий вік народу. Отож недурно один хранцузький філозоф, Жуль Симон, сказав: “Край, де народ має найкращі школи, небезпременно зробиться чи рано, чи пізно, найпершим серед народа усього світа”. Школа дає спромогу уяснити обов’язки кожного чоловіка, перемагати зло добром, розгортати широкі шляхи для правди у Божому світі... Вона виводе увесь люд із мряки невідомости та усяких забобонів, та моральної неволі до світу розума, до вільних думок та гадок.

Школа робе глибоченні, на кілька сот верстов ходи попід неосяжними горами і одкопує усе, що сховано найкоштовнішого в земних надрах; вона засаджує тисячі десятин сипучого піску коло берегів моря лісами; вона підлітає, мов той птах, високо у небо і переноситься через річки, моря і окіяни; вона дає народу на всіх його шляхах та розпуттях і знання, і розум; вона робе війська і сміливими і непереможними; вона розгортає державцям великі у світі краєвиди і виставляє великі зразки для переймання; вона покоряє ворога і швидше, і міцніше, ніж найкращі у світі гармати. Ось я вас спитаю: як і через що німець так швидко зробив, що оті дві країни, Ельзас та Лотарингія, які він одбив у хранцуза, як так, що вони, кажу, швидко і певно стали німецькими? Через що це? Через школу. Він зразу узяв Ельзас та Лотарингію, зразу ж поробив у них скрізь німецькі школи, і ось тобі друге покоління, вивчене у тих школах, почало не тільки балакати, навіть думати, як певні і природжені німці. От вона що робе, тая школа! А тепер ще скажу і так. Із шматка заліза, що коштує десять карбованців, простий коваль викує конячих підков на двадцять карбованців. Із такого ж шматка голочний майстер виробе голок на сто десять карбованців. Із того ж таки шматка, після того, як його перероблять на сталь, мистецький майстер витягне пружин для дзигарів на цілих півмільйона. Ось яка тая школа!

— Свята правда, Протасе Мартиновичу!

— Певно, що правда! А тільки от що я вам скажу, добродію Іване Івановичу! Отакі школи, як оце у нас, церковно-парахвіяльні та земські, хе-хе! Хіба це школи? Хіба такі нам потрібні школи? Ми не вміємо зробити собі путящого плуга, ми не складемо уже готової, за кордоном зробленої машини; ми не вміємо виткати собі добротного сукна; ми не втнемо спрясти міцної нитки; ми навіть не маємо свого сталевого пера. Горе нам, безщасним неукам! Нам треба не псалтирників, які у нас виходять із церковних шкіл, і не лікозорів, яких дають нам земські школи, а гарних машинистих та добрих агрономів та путніх знавців ґрунта і інших. Чим нас побивають чужоземці? Усим тим, чого не вчать у нас у школах.

— Свята правда каже вашими устами, вельмишановний Протасе Мартиновичу! Ви глибоко урозуміли це діло, ви певно і од душі, і од серця, і од розуму це говорите! Ви мені неначе увесь світ розгорнули перед моїми очима.

— І ще скажу вам, добродію Іване Івановичу: на всіх нас лежить святий і неодмінний обов'язок скрізь, по всіх селах, слободах та хуторах заводити про власний кошт школи і тягти туди усіх дітей, чи мужичих, чи панських, чи хлопчаків, чи дівчат, — геть чисто всіх. Тільки в тому і спасіння наше.

— Тату! Татусю!

— А що, синку?

— Там приїхав до вас якийсь чоловік із села Червонихи та дуже добивається вас бачити. Чи крамар, чи так собі чоловік, а тільки каже, що якесь дуже велике діло до вас є. А став з кіньми аж за вінбарем.

— А ось зараз, синку, Вибачайте, добродію...

— О, зробіть увагу...

Пан Шереберя покинув гостя в кабінеті укупі зі своїм сином, а сам метнувся із господи.

Гість, зоставшись удвох з малим Шереберенком, зразу обернувся до нього з питаннями. Спершу спитав, скільки йому год зроду; далі, як його звать, де він учиться і як береться за науку.

Малко на все те відповідав охоче: звать його Івасиком, год йому уже більш дванадцяти, учитись він радий був би хоч зараз, так татусь усе збираються одвезти його до губернської гімназії, та уже більш трьох років ніяк не зберуться, та ото він і гуляє й досі неписьменний. Якби ще хоч у хуторі була школа, то він би ходив хоч до хуторянської школи, а то татусь і тієї ніяк не зберуться зробити.

Неначе той несподіваний серед зими грім, то так тії слова малого Шереберенка вразили пана Легкоступа: “Як же це воно? Що ж це воно? Ото так розумно говорити і так?..”

З безнадійними думками повертався пан Легкоступ од пана Шеребері додому і все питав сам себе у думці: “Як це воно? Що ж це воно?..”

— Чи чуєш, серце, дзвоник дзеленчить десь-то?

— А це, мабуть, щось до нас.

— А куди ж більш? Не інако, як до нас.

— Ану, що воно там такеє? Еге, та це пан Приглух-Тетеря!.. Він і єсть. Маненький, у білому картузі, з сивою борідкою, сухий, моцеобразний, на парі замурзаних земських конячок, у драній і розхлябаній салабайці і з надтріснутим, деренчатим дзвоником.

— Протасу Мартиновичу б'ю чолом і низенько уклоняюсь! Як ви тут у Бога проживаєте?

— Велике спасибі вам, Сидоре Петровичу. Живемо з усячиною: як той казав, часом з квасом, а порою з водою А ви як повертаєтесь?

— Я? Як вічний жид. Моє діло таке — їздь скрізь по губернії та розглядай панські землі, під які панство просе із дворянського банку “ссуды”. Хе, вигадало наше розумне державство яке благо для панства: чотири одсотки за “ссуду” під землю! Та це ж драпіжство! Хіба такими скаженими одсотками можна спасти наше панство? Ось я вам і сам пан; у мене півтора десятина землі; опріч того, я правлю, як вам відомо, ще за чиновника-оцінщика дворянського банку, і я добре бачу, яка користь нам од нього. Ні, це не “ссуда” а певна згуба. Бери, спасибі тобі, під заставу мою землю, та тільки не бери з мене жидівських одсотків. Ну, візьми півтори, навіть дві одсотки, тоді я поправлю свої діла і спроможусь заплатити і в банок; а тепер що я зроблю? Де я візьму стільки грошей, щоб ураз і землю піднять і одсотки банку вистачить? Збути куркулеві шматок землі? Га? І збуду. А там треба брати нову на землю ссуду і вп'ять збувати новий шматок куркулеві. Та ще й от що: піде пан заставляти у дворянсько-мужичий банок землю, то йому дадуть за десятину тридцять, або надсилу п'ятдесят карбованців при оцінуванні у сто карбованці; а піде до того ж таки банку мужик, йому дадуть, при такому ж оцінуванні, дев'яносто карбованців. А те оцінування робиться в одному і тому ж банку, у одній кімнаті, тільки що по другий бік перегородки. К чорту їх, отакі банки! Вони не допомагають панові, а знищують його! Дворянський банок — це певне дармоїдство тільки для банкових чиновників. Ось я сочинив такого проекта, щоб переробити усі ті дворянські банки на інший шталт і на певну користь панства. Тільки б діждати мені дворянського зібрання, а то я йому усе доведу; а отих великих, столичних чиновників-бюрократів, я уже давно усіх помотав. Ну, що вони знають? Що вони розуміють? Чи бачили вони коли-небудь на власні очі селянське життя? Чи знають вони певні потреби пана і певні справи та питання його? А як вони сочиняють устава тих “дворянсько-крест'янських банків?” Молодший помічник старшого підпомошника сочинив, а генерал каплавухий підписав, от тобі готовий і устав.

— А знаєте, що я вам скажу на це, шановний Сидоре Петровичу?

— Кажіть, вельмиповажний Протасе Мартиновичу, бо для того й приїхав до вас, щоб послухати ваші розумні речі.

— На мене усі дворянські банки це не користь для нашого

панства, а певна і вірна погибель його. Вірьте мені, якби не було отих банків зовсім, не було б і того спокушення для пана, через яке він щорік, то все більше і більше забрусовується у золоті тенета і гине в них без вороття. Хіба руський пан, беручи гроші із банка, під заставу землі, думає коли-небудь про будущину? Узяв, прогайнував, на чвиги та на миги перевів та оце йому й край.

Не вбачать тих грошей позичаних ні жінка, ні діти, ні хазяйство панське, ні сама земля пана. Нема безжурнішого в світі чоловіка, як руський пан. Якби для нашого пана вигадати такого банка, щоб він брав із нього гроші зовсім без усяких одсотків, то і тоді б пан усе ж таки свою землю клаптями розпродав, а сам палицею б обмахнувсь та з тим без нічого пішкома і пішов. Ні, не в банках наше спасіння. Для нас отой дворянський банок, що для мух гарячий окріп! Ускочила у нього, закружлялась, і як її й не було. Я ось що знаю: коли не було дворянського банку зовсім, то за панами у нашому повіті лічилось 360 тисяч десятин землі, а як завелись тії банки, зосталось 60 тисяч десятин... Руський пане, оханись, візьми себе у руки, подумай про будущину, про щастя своєї сім'ї, про благо рідного краю. Кому ти збуваєш свою землю? Мужикові? Але ж мужик — то зовсім дика і некультурна людина. Йому до найвищої культури зовсім байделе! Йому аби б тільки повен був його кендюх та брязкали у кишені гроші. Німцеві? Еге, чи знаєш же ти, що таке значить збути землю німцеві? Це однаково, що зрадити отчизні, бо, продаючи власність іноземцеві, ти продаєш не власність тільки, а частину своєї рідної отчизни, свого рідного краю...

— Оце, слава Господеві, що я вас знайшов, пане! П'ять тижнів шукаю, та аж бач, коли вас спостиг? Здоровенькі вам!

— Здоровенькі і вам! А хто ж такий і звідкіля вас Бог Приніс?

— Та я аж із села Червониhi, коли чували, а звать мене Марко Петренко.

— Як не чувати? Що ж там у вас гарного діється?

— У нас таке діється, що... світ нам немов увесь зав'язаний... Тут, здається, усе можна казати.

— Кажіть, викладайте... Тутечки усі свої... Це пан Сидір Степанович Приглух-Тетеря. Чули? Його по всій губернії знають.

— Як же мені не чути про пана Приглух-Тетерю, коли вони скрізь їздять по губернії та...

— Так ото ж... Ну, що ж там у вас скоїлось?

— А от що: якщо ви знаєте наше село Червониху, то ви знаєте і нашого німця Лихмана.

— Знаю і ваше село Червониху, знаю і вашого німця Лихмана.

— Зате, мабуть, не знаєте у нас старого Петра Стовбу і його жінки Стовбихи та їх сина Миколи.

— Цих не знаю.

— Еге, так з отого кепи Лихмана нам і все лихо сталось. Землі у нього більш десяти тисяч десятин, а до землі ще й грошей такого, що й змислити того не можна. Через це він і праве у нас за справжнього губернатора. Старшина, староста, урядник, становий, справник — усі роблять тільки те, що скаже їм німець Лихман.

— Скрізь воно у нас, куди не піди, отак само робиться, дорогий земляче, як ви кажете.

— Е, ні, паночку! Наше життя у Червонисі тричі гірке через того німця клятого. Чи пошле Бог неурожай, чи накаже кого пожежею, або ж пошестю, а німець того не вважа і не дивиться: ти узяв землю на сійбу, то й плати за ню, хоч кров з носа. Ускоче до нього у степ коняка, зразу же й плати; убереться свиня, забіжить теля, залетить курча — за все плати. Повернись не так, споїдь не так, навіть скажи не так — теж хоч умирай, а плати. Чисто усі жили витяг із людей. Ну, звичайно, народ терпів, терпів, а потім почав і нахвалятися на німця.

— Звичайно, тут і камінь та й той заговоре.

— Отож то бо й є. І насвіріпивсь наш німець на одного парубка, Миколу Стовбу. А то самий силенний у нас парубок на все село. Прочув Лихман, буцімто той парубок Стовба та нахваляється підпалити йому млин на вогні, і ото нарядив супроти нього сторожу із німців-наймитів. А Стовба нічого того не віддаючи, йде собі якимось-то по вулиці, уночі, з двома товаришами і виспіває пісні. Коли тут як вискочать із засідок на нього та на його товаришів чотири німця з дрючилами та як ухоплять у лабети! Так Стовба ж та ще один утекли якимось-то, а третій не встиг. То вони як почали його крутити, як почали! Викрутили йому ноги, пробили наскрізь вухо, розкраяли голову та десь-би й зовсім умолосували, якби на крик парубка та не вискочив його рідний брат з молотком, — бо він за коваля у німця ж і був, — та не одбив його у злодіїв. Уже навпослі, коли видужав парубок, то як закуре цигарку, дим йому виходе не крізь ніздрі, а крізь пробите вухо.

— Ху, ну яке варварство! Яка лютість! І завіщо ж?

— Ось бачте, яке у нас коїться! Але це ще не все... А того Миколу Стовбу, що втік од злодіїв додому, узяв урядник та привів до волості. А супроти волості у нас якраз стоїть і сільська розправа. І в ній на той саме час сидів один чинбар за якусь-то провину. Сидить той чинбар і баче крізь вікна власними очима, як урядник привів Стовбу до волості і як услід за урядником

прибігли ще чотири німці, як утягли вони парубка у середину волості і як почали коло нього поратись. Порались, порались, борушкались, борушкались, а далі один німець як ухопе парубка за... Простіть, пане, на цьому слові!.. Та як здаве його! А парубок як крикне! Та давай клястись та заприсягатись, що у нього не то що, і на думці і на умі не було підпалювати вогнем млина. Та вже моле, та вже просе, щоб випустили його геть із волості!

— Ах, ви ж окаянні! Ну, що тільки робиться у світі?

— А чинбар баче те все крізь вікно та аж сумно, каже, зробилось йому од того крику та благання парубка... Після того, упоравшись з парубком, поклали його на лаву і накрили свитою а самі й покрились геть. Коли тут надходе до волості пічник. Він перед тим тільки що склав в ній груби, так ото прийшов прокурити їх топливом та спробувати, як то воно у них горітиме. Уступив у волость, аж чує, там щось таке лежить на лаві і якось-то дуже страшно харчить. “Що це воно у вас?” — пита у сторожа. — “П’яний лежить та й...” Пічник постояв, постояв та й вийшов геть. “Ну, що воно справді там такечки харчить? Дай таки піду та довідаюсь”... Надходе та хап за двері. “Стій! Стій! Не сіпай! — кричить із середини той же таки сторож. — Тут чоловік завісивсь на дверях”. — “Який чоловік? Коли? Чого?” Одхилив двері, дивиться, аж то Микола Стовба... І чуденно завісивсь як: один кінець хустки на шиї, другий на ручці дверей, а сам стоїть навколях на землі... Ото буцімто так... Тоді той пічник як вискоче із волості та як зчине на увесь майдан крик! Тут як збігся ж народ та як піднявся гвалт! “Хто завісивсь? Де? Як?..” Зразу по земського лікаря. Прибіг лікар, оглядів та й кричить: “Це не вішальник, а вдавленик; його хтось удавив так само, як удавили колись-то, коли хто знає, царевича Хведора, сина царя Бориса, кацапи у Москві, в Кремлі!..” Та й показав за яке саме місце удавили парубка... Тоді народ ухопив труп та з ним на майдан. “Так, лікар вірно сказав! Ось який це вішальник! Бачите, бачите, люде добрі!..” Аж ось на той гвалт біжить урядник. “Хто смів витягти вішальника на майдан? Хіба не знаєте, що цього не можна робити?..” Та швидше його класти у труну. Аж тут вибіжить на майдан мати парубка та як розгорне його та як гляне на... та в крик!.. А народу то була сила, а то збіглось усе село!.. Тоді урядник баче, що лихо, та до німця, а німець швидше його у бричку та садами геть із села. А народ приступа до німця та кричить, щоб подав йому урядника: “Чуєш, німецька твоя душа? Розщматуємо на шматки!..”

— Он воно через що народні бунти встають!

— Отож через те вони і встають...

— Ну, що ж далі?

— А далі от що: після того виїхали із города слідчі, справник та лікар і спинились вони у Лихмана та ще якраз під самий обід. Після обіду пішли одкопувати труп парубка. А там стоїть у два ряди народ та й кричить: “Наїлись німецьких ковбас та тепер і правду хочете вивести! Що тут дивитись? Видко й так, хто його повісив! Аля на них, братця! Ич які охрютки! У киячця їх! Ану!” Ті слідчі тоді хили-вили та швидше тікати з кладовища та до города.

— О, безщасний і безталанний народ!

— Після одних виїхали другі слідчі, ті уже з цілою юрбою поліцаїв. Знов одкопали труп безщасного Стовби і знов почали наводити правду. Спершу огляділи йому черепа. “Череп, кажуть, увесь цілий, як слід”. Далі одрізали ногу. “Чи не лазив він, — питають, — де-небудь через тин та чи не вбивсь, а через те саме і вмер?” — “Що ви, люде судовії? — плаче стара мати Стовбиха. Ви краще подивіться у нього коло вуха, чи не розпухло воно йому після того, як урядник засвітив його у волості?” — “Геть, стара, звідсіль! Ти вже розум свій вистаріла! Ми і без тебе знаємо, де нам глядіти!” — “Еге, панове: ви подивіться у нього пониже вуха... ось там, знаєте де?... Еге ж!” — несподівано загомонів чинбар до слідчих. — “А ти що тут єсть таке, що вчиш нас, куди нам дивитися?” — “Та я той самий чинбарь, що сидів у розправі та бачив, як урядник та німці порались коло парубка у новій волості” — “Чинбар, кажеш? А нуте його тее!..”

Зробивши друге слідство, Стовбу знов зарили. “Завісивсь та й усе!” З тим і поїхали. Так тепер я вас, чесне панство, отут і питаю: чи єсть же то у світі тая правда? І коли вона єсть, то де її знайти і як її побачити?..”

Уже опівночі пан Протас Мартинович Шереберя розстався з паном Сидором Петровичем Приглух-Тетерею та з дядьком Марком Петренком, а на світанні другого дня був уже і в самому селі Червонисі. Там він про все досконало розпитав і все, що треба було, оглядів, а на третій день уже й додому повернувся.

— Ні, серце, я цього так не покину. Це беззаконня прямо таки кричить до неба. Я доїду до губернії, я проберусь у саму столицю, я обійду там усі найвищі інституції, я ляжу насеред вулиці і буду кричати, що так робити, як у нас роблять, не можна, що це не тільки нам, а всій державі нашій певна смерть і певна погибель, бо коли в державі немає правди, коли в ній порожні закони, то і самої держави немає на світі.

— Боже ж милостивий, от отаке злочинство на очах усього людю, і така нахаба од усіх слідчих! Та ще ж через кого? Через людоїда-німця, що загарбав тут цілу несходиму краї-

ну! А чи він же її звоював для себе, а чи він же її кровію поливав своєю?..

Недовгі були збори пана Шеребері. Він натяг на себе сертука, довгого, поморщеного, усього в плямах, з попрориваними петлями та з одвислими на довгих нитках гудзиками; зверху сертука насунув на себе ще довгу, чорну, ворсяну свитину; далі витяг із скриньки кілька загорьованих карбованців, застріг двоскобильчат з двома лошатами у стародревню, ще, мабуть од праведного Ноя, бричку та й посунувсь у губерню.

Через те, що хутір пана Шеребері, Вовківня, був не так близько од губерні та ще через те, що панські коні завжди робили у дев'ять день десять верстов, пан Шереберя добрався до города уже тоді, коли в ньому і всі канцелярії позакривались і всі чиновники додому порозходились. Але що йому до того, коли у нього на руках таке беззаконне і страшне діло?

Прибувши до города і доступивши з превеликою силою до губернатора, пан Шереберя з великим запалом і ледве переводячи дух, розповів йому усе про те злочинство, яке скоїлось у селі Червонисі і яке згвалтувало тамечки увесь народ. Губернатор спершу подивився на вугласу голову Шеребері, на його кудлате волосся на голові, на закузману бороду, на засмальцьованого з одвислими гудзиками сертука, на запалий у середину рот, і після всього того заговорив.

— Я тутечки за китайською стіною, і скільки не живу, не чув того і не знаю.

— То певно, ваше сіятельство, що ви цього могли і не знать і не чути, але я вам докладую про те. От так само воно й було, як я довожу вам.

— То вам би треба не до мене, а до прокурора.

— Що той, ваше сіятельство, прокурор, коли він робе так, як йому підказує слідчий судових діл? Уже кілька раз наvertали його на це злочинство, та й досі од нього правди нема.

— Та ви самі хто ж такий єсть, що умикаєтесь у це діло?

— Я, ваше сіятельство, ніщо. Але я не можу терпіти того, щоб коло мене душили та різали та грабували задаремне тихомірних людей. От що я!..

— А, то так би ви й сказали!

Губернатор знов подививсь на чуденну голову Шеребері, на темне обличчя та на чуденне вбрання його і якось-то нешвидко протяг: “А!” і з тим одпустив його...

Аж цілий місяць ждав пан Шереберя губернаторського рішення. Після того рішення знов прибули до села Червонихи тіж таки слідчі, і знов вони витягли із могили Миколу Стовбу. “Завісивсь, кажуть, та й усе!..”

— Ні, серце, тепер я джукну аж у саму столицю і аж до самого судового міністра.

— Та вже ж, серце, як треба, то їдь.

І пан Шереберя справді “джукнув” у столицю, і там швидко доступив до самого судового міністра. І знов він розповідає про те, що скоїлось у селі Червонисі, і знов волає до закону, до правди, до совісти.

Судовий міністр теж спершу подививсь на самого Шереберю, на обличчя, на постать, на чудернацьке убрання його, а потім odmовив йому.

— На вашу представу я вам от що, добродію, можу сказати: до мене таких суплик щодня, — не щотижня, а, чуєте, щодня шлють цілі тисячі з усієї Русі, то невже ж мені умикатись самому у те все? У вас єсть своє судове начальство, до нього вам і шлях.

— Наше судове начальство, ваше високопревосходительство, уже кілька раз розбирало тую справу, та тільки правди нам од нього нема.

— Якщо ваше місцеве начальство кілька раз розбирало вашу справу і все ж таки не вдовольнило вас ніяк, то мені, як я живу од вас більш ніж за тисячу верстов, ще трудніше усієї правди дізнати.

З тим пан Шереберя і подавсь од судового міністра.

Після міністра він звернувся до свідомих російських знавців права, але й ті, вислухавши його, нічим не вдовольнили його.

Тоді пан Шереберя удався до відомих російських письменників і до одного, теж відомого російського редактора найпопулярнішої між простим людом газети. Письменники із усіх щиро вітали пана Шереберю і обіцяли йому звернути на теке “вопіюще діло” особливу увагу свою. Але обіцянка їх так і зосталась обіцянкою. Тільки редактор газети не скривдив свого слова, надрукував про злочинство у селі Червонисі усього-навсього вісім слів дрібненькими літерами на четвертій сторінці своєї газети...

Живучи у столиці і бігаючи там щодня, з самого ранку і до пізнього вечора, од одного високого чина до другого, од однієї до другої славетности, пан Шереберя охляв увесь, знесли од піднімання на сходи уверх та спускання з них униз, привів до розстрою свої нерви, увесь схуд, зблід, осунувся; рот йому ще дужче запав усередину, борода зовсім виступила геть далі носа, волосся на голові немов припало борошном, очі зробились темніше темної хмари. “Де ж тая правда у світі? І де тії люде, що покладають живота за друзі свої?” — кілька раз сам себе питав пан Шереберя. — “А постривай: єсть ще один апостол правди

на російській землі, — це той, що живе далеко од людей, але сами люде і йдуть, і йдуть до нього з різних країн усього світу”.

І пан Шереберя достапає до славетного російського апостола правди і з великою жагою, з надзвичайним красномовством, з гарячими слізьми на очах, з дріготою в слабому тілі розповідає йому про велике злочинство, яке вчинилось в селі Червонисі, про те, як у нас взагалі топчуть самі власті своїми ногами усякі закони, як багаті скрізь псують правду і як через те біднота стогне, скрізь стогне, по всіх кутках рідного краю...

І слухає те все великий апостол правди, і видко, як на устах його починає вигравати якась-то гірка, іронічна і вкупі з тим жалібна усмішка.

— А скільки вам год зроду, добродію? — несподівано питає він оповідача.

— А це... це хіба вам треба?

— Еге ж...

— Швидко шістдесят буде.

— Так. Багато ж у вас, бачу, і жаги, і щирості, і простоти дитячої...

Більш цього великий російський апостол правди не сказав нічого. Підвівшись з місця, він близько підійшов до пана Шеребері, міцно стиснув йому його руку і з тим одпустив од себе...

З великим сумом на душі і з тяжкою тугою на серці повертався пан Шереберя із столиці додому. Усю дорогу він не замгнув оком і на часиночку.

Доїхавши до своєї станції по залізниці, він мусив їхати далі додому кіньми. Але через те, що у нього не було ані шеляга у кишені, він найняв собі одну шкіньку у просторому возі і пішов слідком за нею по дорозі.

Уже тоді, коли сонечко, виткнувшись із-за гори, осяяло увесь Дніпро і розлилось по високому узгір'ю правого берега його, пан Шереберя убачив свій хутір Вовковню і власний коло Дніпра будинок.

Тут пан Шереберя скинув очима на своє житло, і перед ним, немов на долоні, одразу виринуло усе багатство його. Хліви у нього ще дужче повалилися на бік: стайні, вінбарі, льохи, льодовня ще дужче поприсідали до землі; кіз'яків, гнояки, попелу, череп'я ще більше понагайнувалось скрізь; діжки, корита, кадібки ще дужче порозсихались і попускали од себе ще більшу багнюку та твань...

Але те все ніщо є: ось тільки він, трохи обкидається усяких справ, тоді уже, еге-ж... тоді буде зовсім інша річ... Ото лихо, ото горе, ото велика, несусвітня біда — людська неправда і людська брехня. Супроти неї і найгеніальніші у світі люде й досі нічо-

го не вдіяли та чи і вдіють коли: вона і їх примушувала страждати, може, ще більш, ніж звичайних людей, вона і їм склепляла не раз уста... Ні, а все ж таки правда є на землі! Як би правди зовсім у світі не було, то чого б її усі так кликали і всі не спускали із язика? Я вірю, що наука широко розсуне колись-то границі свого краєвида, що вона розіллється великим полум'ям на землі; що вона ярко освіте усі темні кутки і всі вузькі заулки на нашій землі і тоді, тоді настане певна, свята і правдешня правда проміж людей. О, я вірю, я свято, гаряче у це вірю! Хіба сама природа не являє нам його щодня? Ось тільки що була ніч; після ночі зійшла утрішня зоря, а після зорі схопилось ясне і блискуче сонечко і своїм світом залило усю землю і все, що єсть на землі. Ось він той світ! Ось вона, тая правда на землі! Ось теє певне і всім людом бажане царство правди на ній!

Пан Шереберя простяг руку свою туди, звідкіля випливало на небозвід чисте, ярке сонечко, і воно залило світом своїм і всю постать йому, і все обличчя його, і все, що було коло нього і що було під ним. І це уже не був той "чуденний пан Шереберя", який одним виглядом своїм викликав іронічну осмішку у кожного, хто уперше бачив його. Ні, це був певний і справжній красень; старозавітний, могутній пророк, великий апостол правди на землі, який проймав серця і палив душі людей вогнем, підіймав їх на великі діла. Очі йому горіли вогнем, лице сяяло блиском, рука, витягнута уперед, немов показувала той шлях, по якому треба йти, щоб спізнати велику і святу правду на грішній і холодній землі. Це була чудова, духовна краса в чудовій, живій постаті чоловіка, яка несамохіть прохалась на велике полотно і за широкі, ясні рямці...

— Ну, слава Господеві, що ти, серце, нарешті прибув додому.

— А що у нас, серце, такого?

— Та тут приїздив справник доправляти недоїмку та казав, що коли через тиждень не буде вистачана, то поцінує усе наше добро. Та ще...

— Та ще що?

— Та ще приїздили із колонії німець Тиссен, а з містечка Голополя німець Корнис і теж казали, що як не вистачиш у строк грошей, то "представлять ко взысканію" векселі.

— Еге, он воно як!

— Ото ж так!

— Де ж їх, тих грошей узяти?

— Де хоч, там і бери, а тільки...

— А тільки що?

— А от що: клуня у нас зовсім завалилась, одна корова здох-

ла, коні покривіли, свині повтікали на плавні, а сьогодні я в печі зовсім і вогню не розводила, бо нема чого ні пекти, ні варити.

— То що ж його у Бога робити?.. А Сидір Петрович Приглух-Тетеря після того, як востаннє був у нас, не завертав знову?

— Ні, він заїздив.

— А не казав, коли вп'ять забіжить?

— Казав, буде на цих днях. А що ти?

— Та ото ж... еге... попрохати.., щоб поклопотавсь... так, так, заставити у дворянський банок... еге ж... шматок землі “під ссуду”... Ти що, серце, на це?

— Шматок землі у дворянський банок?

— Еге ж...

— А вже ж, як ти, серце, так і я...

ЗМІСТ

<i>Василенко Наталія. “Це все не творчість, а прямо-таки етнографія...”</i>	5
<i>За чужий гріх. Роман</i>	25
<i>Наша доля — Божа воля. Повість</i>	308
<i>Поміж панами. Малюнки з життя</i>	426

Літературно-художнє видання

ЯВОРНИЦЬКИЙ Дмитро Іванович

ЗА ЧУЖИЙ ГРІХ

Роман, повість, малюнки з життя

Редактор *Г.М.Гарченко*
Художник *А.П.Дерев'яно*

Підписано до друку 29.12.06. Формат 84x108^{1/32}. Папір офсетний. Гарнітура академічна. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 31,5. Умовн. фарб.-відб. 29,9. Обл.-видавн. арк. 30,0. Тираж 5000 прим. Зам. № 1726

Державне підприємство “Всеукраїнське видавництво “Січ”,
49000, Дніпропетровськ, пр. К.Маркса, 60.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 60 від 25.05.2000 р.

Комунальне підприємство “Нікопольська міська друкарня”,
53219, м. Нікополь, вул. Електрометалургів, 21.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДП № 21 від 25.07.2000 р.